

942

SA Mysore Jan 919
252-42

કર્મવીર શ્રી લીખુલાઈ

લેખકના એ એલ

સંતો અને મહાપુરુષોના જીવન વિશે તો આપણે ધણ્યા પુસ્તકો જોઈએ છીએ પણ ધણ્યીવાર નાના હોવા છતાં મહાનગુજરાતી ધરાવતી વ્યક્તિઓની વાત ધણ્યીવાર જોવા, વાંચવા મળતી નથી. “વ્યોમદિપ રવિનભયિંદુ તો ધર દીવડાં શાં એટાં”

સૂરજ આપી દુનિયાને ઉજાળે છે પરંતુ ધરદીવડો અંધારી રાતમાં ધરમા ઉજાશ આપે છે. ભીખુભાઈનું જીવન ધરદીવડા જેવું છે. એક નાના ખીજમાંથી જ મોદું વૃક્ષ થાય છે. પાયામાં ખીજ ખ્પી જઈને એમાંથી મોદું આપ્રવૃક્ષ પણ થાય છે, ખીજની કોઈ ગણુતરી કરતું નથી પણ ખીજ વગર વૃક્ષ થતું પણ નથી. ભીખુભાઈ એ ખીજ સમાન હતા તેમણે સમાજના, કુદુંઘના અને દેશના અને હરિઝં આશ્રમના પાયામાં ખીજરૂપે દટાઈને એ બધાયની પરસેવો અને લોહીથી સેવા કરી છે. તેઓ માતાપિતાને દેવસમાન ગણુતા હતા તેમના અનેકાનેક સાહસોમાં પોતાની ધારેલી લીટીએ ચાલ્યા જતા. તેમણે જીવનમાં અનેક સાહસો કર્યા છે અને જ્યાં સુધી તેમનાથી બન્યું લાં સુધી કામ, કામ અને કામ કર્યા જ કર્યું છે. તેઓ જે કામ લેતા તેમાં દીલ પરોવીને લીન થઈ જતા, જીવનના અંત સુધી તેઓ પ્રભુમય જીવન ગાળતા હતા. અને હરિઝં આશ્રમમાં પણ સામુહિક રીતે મળવાનું થાય લારે તેમના બુલંદ અવાજે “હરિને બજતાં હજ કોઈની લાજ જતાં નથી જાણું રે” એ ગીતને ગાતા ગાતા તેઓ પ્રભુમય ખની રસખોળ થઈ જતાં. એમનું સારું યે જીવન આજના યુવાનોને જાણુવા જેવું અને અનુસરવા જેવું છે. તમામ વાંચકેને એમના જીવન કાર્યમાંથી ખૂબ ગ્રેરણ્ય મળશે. ભીખુભાઈએ કુદુંઘના બધાંય માણુસો સુખી અને સમૃદ્ધ થાય તે માટે પણ એમણે અથાગ પ્રયત્નો કર્યા છે. જીવનમાં જુની ધરેડમાં ચાલ્યા કરવું તે તેમના લોહીમાં ન હતું. તેમનું વાંચન વિશાળ હતું, અને તેથી તેમને ખુદ્ધિગમ્ય વાતોમાં જ રસ હતો તેઓ ધારતે તો તેમના સમાજમાંથી સારી કન્યા મેળવી શકત પણ

તેમને સુધારાની પણ લગતી લાગી હતી અને સમાજ સુધારા માટે તેમને અજર્ય તાલાવેલી હતી આથી તેઓ અજર્મેર જરૂરે પરણી આવ્યા એમના જમાનામાં કન્યા ડેળવણી ઉપર આગો એક ન છતો છતાં તે વખતે કોકોખેનને એજયુએટ બનાવ્યા. કોકોખેન પાઠીદાર રાતિમાં પહેલાં એજયુએટ હતા. *કરુભાગ
લાખ્યાદાલા બદે*

કોકોખેનને એજયુએટ કરાવ્યા પછી તેમને કન્યા ડેળવણીની ઉલમ સંસ્થામાં કામ મળે તે માટે તેઓ વિદ્યુલ કન્યા વિદ્યાલયમાં વ્યવસ્થાપકેને મળ્યા અને તેમનાથી કામ નહિ પતતાં તેઓ ખૂદ સરદાર સાહેબને મળી કોકોખેનને વિદ્યુલ કન્યા વિદ્યાલયના સંચાલનમાં દાખલ કરાવ્યા. દેશની આજાદીની લડતમાં એક અદ્દના સૈનિક તરીકે બારડોલી સત્યાગ્રહથી તેમણે શરૂઆત કરી અને ૧૯૩૦/૩૨/૪૦/૪૨ ની લડતમાં ઉત્સાહપૂર્વક વીરને શાબે તે રીતે તેમણે આજાદીની લડતમાં ઝંપલાવ્યું હતું અને વર્ષેનો કારાવાસ પણ ભોગવેલો. ધારાસણાની મીઠાની લડત વખતે સરકારે ભારે જુલ્મો કરેલા તેની સામે પણ સામી છાતી રાખીને તેમણે ઝંપલાવેલું અને મોતની પરવા કર્યા સિવાય તેઓ મીઠાના કુંગર દુંટવા ઘસી ગયેલા. માથા પર જરૂરો ધા થવાથી માથું ફૂફી ગયું અને પુષ્કળ લોઢી વહી ગયેલું છતાં તેમના મોં ઉપર કોઈ નિરાશા કે દુઃખની છાયા જ ન હતી. દેશ દેશ દેશ કાંઈ આવું બલીદાન તેઓ નજીવું ગણુતા અને ફૂંસીને માચું ચંદ્રું પડે તો આનંદથી ચરી જવાની તેમની તીવ્ર તાલાવેલી હતી. આવા વીર પુરુષનું જીવન ધન્ય બની ગયું. આપણાં બધાને માટે એક રાહુભરી સમાન બની ગયું છે. એવા પરમ જીવને આપણા હુંમેશાં કોઈ કોઈ વંદન હો.

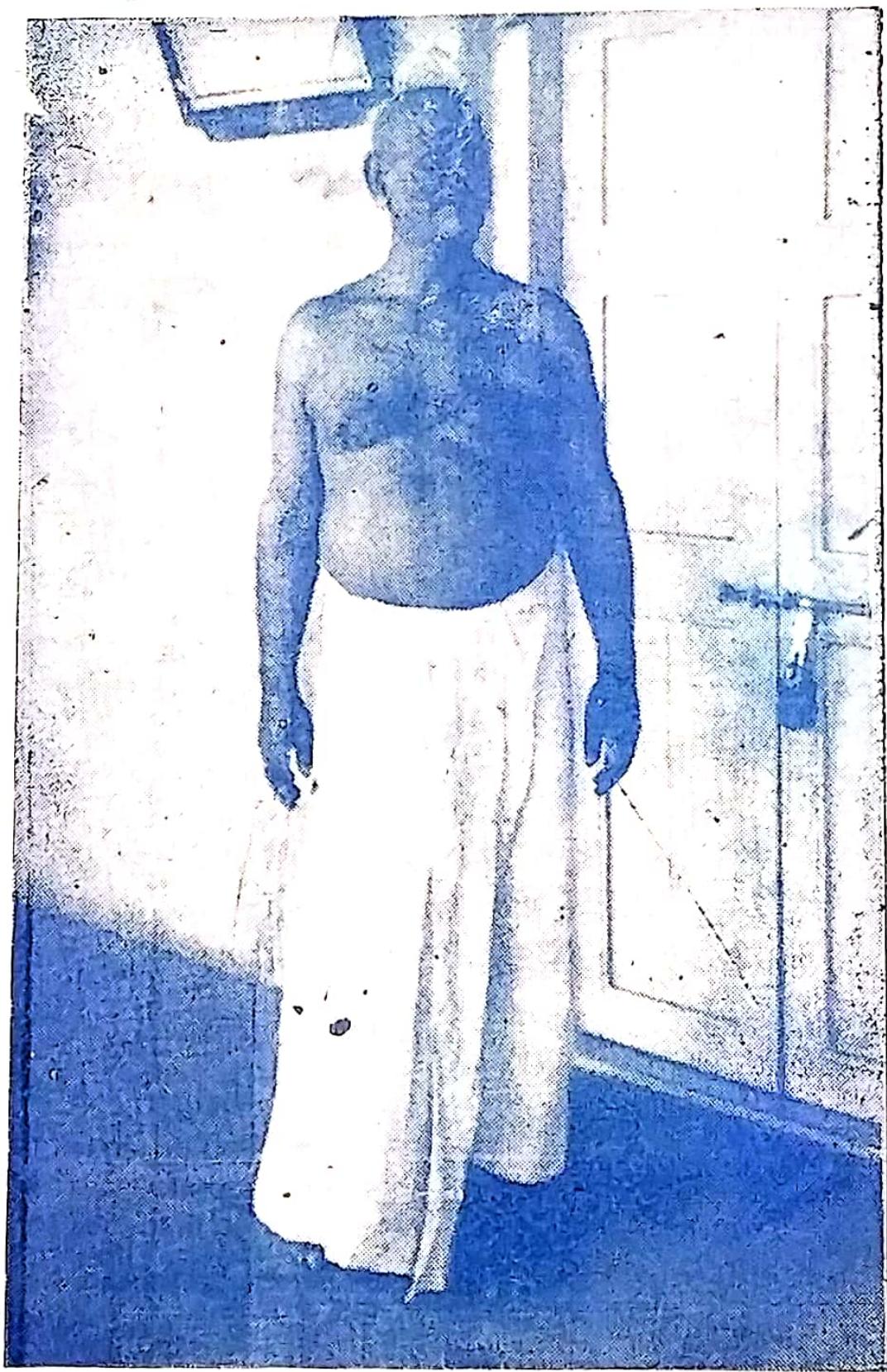
અંતમાં શ્રી હર્ષભાઈ નાથાલાલ રાવળ તથા શ્રી લાલશાહ છોટાલાલ હવે, શ્રી શાંતિલાલ મગનલાલ મીળીએ રસ લઈ આ કામમાં જે મદ્દ કરી છે તે બહુલ એમનો આભાર માનું છું.

લલલુભાઈ પટેલ

હંદ્રિ ૩૦

હંદ્રિ ૩૧

હંદ્રિ ૩૨

ધર્મલીર આ લોઘુલાઈ

PRIME MINISTER'S HOUSE
NEW DELHI

No. PMS (G) 32/77
નવી દિલ્હી

D.D. 4-8-1977

ભાઈ શ્રી ભીખુભાઈ,

તમારો તા. ૨૩મી માર્ચનો પત્ર મળ્યો. રામનવમીના ઉત્સવનું નિમંત્રણ,
સ્વ. મોટાના છેલ્લા પત્રની નકલ અને એમના અંતિમ સંદેશાની નકલ પણ
સાથે મળ્યા છે.

તેઓશ્રીની લોક ઉત્કૃષ્ટની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓની અને ખાસ કરીને ગરીબ
અને પણત વર્ગોના લોકોના વિકાસ માટેની પ્રવૃત્તિની મને જણું છે. તેઓશ્રીની
અંતિમ ઈચ્છા પ્રમાણે તમે સૌ કામ કરી રહ્યા છો અને ગામડાઓમાં શાળાઓના
ઓરડા બાંધવા માટે ટૂંક સમયમાં ઇપિયા ડે લાખ ભેગા કર્યા છે તે જણુંને
આનંદ થયો. આ બદલ સૌ કાર્યકરો અને ફૂળો આપનારા સૌ લાઈફ્ફેનોને
ધન્યવાદ છે. તમે સૌ કાર્યકરો તેઓની ઈચ્છાનુસાર ઉત્સાહથી કાર્ય કરે જરો. તો
સંસ્થાનો અને એ પ્રદેશનો ઝડપી વિકાસ થશે એમાં શાંકા નથી.

તેઓશ્રી ઉચ્ચ જીવન જીવી ગયા અને તેઓશ્રીનું આખું જીવન લોકાને ખૂબ
પ્રેરણું અને ઉત્સાહ આપનારું છે.

શુભેચ્છા સહ,

લી.

મારારજ હેસાઈ

શ્રી ભીખુભાઈ હરિભાઈ પટેલ
મેનેજંગ ટ્રેસ્ટી,
હરિ અ આશ્રમ,
કુલુકેન્ન, જાહેરપુરા, સુરત-૫.
ગુજરાત રાજ્ય

સ્વ. શ્રી ભીખુભાઈની જીવન અરમર

શ્રી ભીખુભાઈનો જન્મ ૧૯૦૫માં કલારગામમાં થયો હતો. એમના કુંભમાં ડેઈના જન્માક્ષર કે કુંણા કઢાવી ન હતી જેથી તેમનો ચોક્કસ જન્મદિવસ મળતો નથી, નિશાળમાં પણ જ્યારે નામ દાખલ કરવામાં આવે ત્યારે તેમનો જન્મ દિવસ તથા અન્ય કુંભમાં જન્મ દિવસો અદ્ધરતાલ લખાવવામાં આવતા ભીખુભાઈ પહેલાંના બાળકો જીવ્યા ન હતા. જેથી તેમનું લાડકું નામ ભીખુ પાડ્યું હતું. હિન્દુ શાંતિમાં આવે રીવાજ છે. એટલે ભીખુભાઈ સૌથી મોટા હતા. તે પછીના એ લાઈઓ અને ચાર બહેનો હતી. ધરમાં વડીલ દાદીમા હતા અને ભીખુભાઈના જન્મ વખતે તેમની ઉંમર લગભગ ૬૦ થી ૬૫ વર્ષની હતી. તેઓ અણેલા જાજુ ન હતા પરંતુ તેઓ ગણેલા હતા. તેમની આર્થિક સ્થિતિ ધણી ગરીબ હોવા છતાં રવમાનભેર કેમ જીવનું તે તેઓ સારી રીતે જણુતા હતા. રામાયણ અને મહાભારત તથા શ્રીમદ્ ભાગવતમાંથી તેઓ ધણી વાતો તથા દષ્ટાંત્રો આપતાં અને તેમના બધા બાળકાને તેઓ ખૂબ પ્રેમથી કહેતા, તેઓ ધર્મપ્રીય હતા તેમ જ પરિશ્રમ પણ સારો જેવો કરતા. તેમનું પીયર વડોલી તા. બારડોલી હતું. તેમના ભત્રીજાઓ અને ભત્રીજ વહુઓ સારો પ્રેમભાવ રાખતા હતા અને લગ્ન તેમ જ અન્ય પ્રસંગોએ તેમને અઠવાડીયા પખવાડીયા પહેલાં તેડી જતા. તેમને એક દીકરો અને એક દીકરી હતા. દીકરાનું નામ હરિભાઈ અને દીકરીનું નામ વળ્યાએન હતું. મુળજી ડાસા લાંઘી માંદગી ભોગવીને ગુજરી ગયેલા એટલે કુંભને માથે થોડું હેવું પણ મુકી ગયેલા. કલારગામ સુરત શહેરની પાસે આવેલું હોવાથી ગામની જમીનના માલીકો સુરતના રહીશોની હતી, સુરતના નવાખની, ખાનસાહેબની તથા શાહોરના વાણીયાઓની મોટી જમીનો. હતી એટલે હરિભાઈ જન્મ્યા ત્યારે તેમની પાસે એક તસુપણ જમીન તેમની પાસે ન હતી. ઇક્તા ધરનું ધર રહેવા પૂરતું હતું. તે સિવાય ખીજી કોઈ મિલકતા ન હતી. એટલે હરિભાઈને ન છુટકે કોઈ ધંધો કરવો પડ્યો. તેઓ સુરતમાં ઝીરાધસ્થુને ત્યાં હીરા તો નહિ પણ સાણેસાના ધર્મસાનું શીખ્યા હતા. એ ધંધો

મોટા ભાગે ખંલાતમાં ચાલતો અને સુરતમાં ત્યારે બહુ ધીકતો ધંધો ચાલતો ન હતો. એટલે એ ધંધામાં કામ મેળવવા માટે તેઓ કલકત્તા ગયેલા અને ધણું વર્ષો સુધી ત્યાં કામ કરેલું, તેમના લગ્ન પલસાણા તાલુકા ગામ વણીસા પીસાદના રામા ગાંધીના પ્રખ્યાત કુંભમાં થયું હતું. રામા ગાંધી વિશાળ જમીન તથા ધણાં ઢોરો રાખતા અને તેમના ધેર પૈસાની છાકમણેણ ઉછળતી. એવા કુંભમાં મૂળાખેન જન્મેલા અને લાં એમણે ખેતી તથા ઢોરાનું કામકાજ સારી રીતે અનુભવેલું. સાસરામાં તો ગરીય દહાડો હતો છતાં તેમણે ડોઈ દિવસ પાયેરના વેલબની મોટાઈ નહોતી રાખી. તેમણે કંતારગામ આવી જેયું કે આવકનું ડોઈ સાધન નથી તેથી એક બેંસથા શરદાત કરેલી. તે સમયમાં રૂપિયા ૧૦૦માં બેંસ અને ૨૫માં સારી ગાય મળતી. તેઓ પીયરથી એક બેંસ પણ દાયજનમાં લાવેલા અને એ રીતે ગામમાં તથા સુરતમાં દુધ-દછી વેચવાની શરદાત કરેલી. ભીખુભાઈના પિતા હરિલાઈનો સ્વભાવ બહુ સાહો અને લાહેરી હતો. તેઓ ગુજરાતી સાત ધોરણ ભણેલા હોવા છતાં તેમનું સાહિત્યનું વાંચન સારં હતું. માણેકપાનામાં ધાટ ધડતાં ધડતાં નાટકો તેમ જ સાહિત્યના કાવ્યો જોરથી ગાતા અને ખૂબ મીઠાશથી ગાતા. તેમનો દેશપ્રેમ પણ જાણીતો હતો. ‘ગુજરાતી’ અઠવાડીકનું તેઓ નિયમિત વાંચન રાખતા અને બંગલંગની લડતનું તેમ જ દેશની બીજી લડતોનું સાદિય પણ તેઓ ગમે ત્યાંથી મેળવી તેઓ વાંચતા, તેઓ ‘ખુદીરામ બોઝ’ અને તે વખતના બોંધધારી દેશ સેવકોની વાતો પણ કરતા. અને તેઓ એમના નિયમિત જીવનમાં ઈશ્વરનો ઊર અને શ્રદ્ધા રાખીને કામ કરતા. તેમનામાં માજુના સંસ્કાર ખૂબ સારી રીતે પડેલા હતા. તે જમાનાના પાઠીદાર લોકો કાંઈ વધુ લણુતો ન હતા. પરંતુ કંતારગામ-ગોતાલાવાડી શહેર નજીક હોવાથી ઉચ્ચ કેળવણીનો લાભ મળતો હોવાથી ધણું લોકો જાણી શકતા તેથી ન્યાતના સારા કુંભાંની છોકરીઓ કંતારગામ-ગોતાલાવાડીમાં આવતી. તેઓ આ લણુતરના પરીપાક રૂપે મોટી સરકારી નોકરીમાં દાખલ થયા ન હતા પરંતુ તે વખતની બી. બી. એન્ડ સી. આઈ. રેલવેની નોકરીમાં દાખલ થતા અને તે વખતે રેલવેમાં રીવાજ હતો કે રેલવેમાં નોકરી કરતા શખ્સોના સગાવહાલાઓને નોકરીમાં રાખી લેતાં. પરંતુ હરિલાઈએ છોકરા અને છોકરીઓ માટે નક્કી કરી રાખેલું કે “ઉત્તમ ખેતી, મખ્યમ વેપાર અને કનિષ્ઠ નોકરી” એ કહેવતે તેમણે છોકરાઓને સારં લણુતર લણ્ણાવી ઉદ્ઘોગ-ધંધામાં દાખલ કરેલા.

ભીખુભાઈનો વિદ્યાભ્યાસ કંતારગામની પ્રાથમિક શાળાથી કરેલો અને તેઓ સારી રૂતે જાણીને આગળ વધે તેથી ગામના એક અનાવીલ યુવક શ્રી નાતુભાઈ

બમનજીના હાથ નીચે ધેર શિક્ષણ લેતા. શ્રી નાતુભાઈ પાછળથી ચાર્ટડ એકાઉન્ટન્ટ થયેલા અને તેમના પત્ની મણીએન દેશાઈ મુંબઈ મ્યુનિ. સ્કુલ ઐર્ડના સભ્ય અનેલા. તેમના હાથ નીચે ત્રણ ચાર વર્ષ સુધી ટયુશન લીધેલું હોવા છતાં ભીખુભાઈનો અભ્યાસ લાગે ચાલેલો નહિ. તે સમયમાં સુરતમાં મિશન-સ્કુલની ઓલાલા ચાલતી હતી અને કટારગામના મોટા લાગના વિદ્યાર્થીઓ મિશન સ્કુલમાં જતા. પ્રાથમિક શાળામાં પાંચમા ધોરણમાં પાસ થઈને મિશન સ્કુલમાં દાખલ થયા અને ત્યાં એ વર્ષ અભ્યાસ કર્યો અને લારણાદ કટારગામમાં સાર્વજનિક એજયુકેશન સોસાયટી તરફથી કટારગામ એ. વી. સ્કુલ શરી થઈ તેમાં ક્રીજ વર્ગમાં દાખલ થયેલા. તે પસાર કરી તેઓ પાછા મિશન સ્કુલમાં દાખલ થયા. તે વખતે ત્યા પ્રીન્સીપાલ તરીકે એ. એલ. એઝ કામ કરતા હતા. તેઓ ખીરતી ધર્મના ચુસ્ત અનુયાયી હતા અને શાળામાં દરેક વિદ્યાર્થીએ ખીરતી ધર્મની પ્રાર્થના કરવી કરજ્ઞયાત હતી. શિક્ષણમાં આગળ નહીં ભણુવાની દાનતે અગર ખીરતી ધર્મના વીરોધ ખાતર તેમણે આગળ ભણુવાનું છોડી દીધેલું અને માણેકપાના ધસવાના કામે લાગી ગયેલા. એ નંગોનું ધાટ ધડવાનું કામ તેમ જ પોલીશ કરવાનું કામ દેશી ધંટીએ ઉપર ચાલતું. તેઓ તથા પિતા હરિભાઈ સરણ ઉપર સારંગીની પેઠે ચલાવી કામ કરતા. તેઓ નાટકનું ગીત લલકારતા, અજન ગાતા તથા જુની રજવાડાની વાતો કરી વખત ગાળી કામ કરતા. આમ તો એ સારો ઉધોગ કહેવાય પરંતુ તેમાંથી જેરાવટીએ જીવન નિર્વાહ થતો, બધું મળીને ત્રણ-ચાર ઇપિયાનું કામ થતું પરંતુ સુરતથી જેમનું કામ લાવતા તેઓ ખૂબ લીસા અને કાળી મજૂરીના પૈસા નિયમિત ચુકવતા નહિ. તે માટે ભીખુભાઈને સુરતમાં ધણું આંણા મારવા પડતા, આ પછી એ ધંધામાં એટ આવી અને જયપુર તરફ એ ધંધો વધારે વિકસ્યે જેથી ભીખુભાઈને એક ભાગીદાર સાથે દુધ વેચવાના ધંધે લગાડ્યા. ગામમાંથી દુધ પેદા કરનારાએ પાસે દુધ ઉધરાવીને દુધ સુરતમાં વેચવાનું શરી કર્યું. તે વખતે દુધનો ભાવ પણ ૧ આને શેરનો હતો અને ધરાકી પણ એધી રહેતી જેથી દુધને જરમ કરી વાસી દુધ પણ વેચવું પડતું. સુરતમાં દુકાનદારો વાસી દુધમાં તાજુ દુધ ભેગુ કરી વેચતા, વધારાનું દુધ મીઠાઈવાલાને આપતા. તે પણ ૧૫-૨૫ ના ભેણસેળીયું દુધ આપતા. તે વખતે ચુવાર કપાસીયાનો ઢેરોને સારો ખોરાક મળતો હોવાથી દુધ ઘર નીકળતું અને તેમાંથી મલાઈ પણ સારો નીકળતી. ભીખુભાઈ ખાવાના મૂળથી જ શોખીન હતા. એમની દુધની દુકાન સૈયફુરા ચોકી શરીમાં આવેલી હતી. ત્રણ-ચાર વર્ષ એ દુકાન ચાલી. ભાગીઆ દુકાન લાંખી ચાલી નહિ અને તેઓ ભૂગીદારીમાંથી દ્યુદ્યા પડ્યા, એ અરસામાં

ભીખુભાઈના લગત ગામમાં આવેલા નવા ફળીઆમાં થયેલા હરિબાઈની આર્થિક
સ્થિતિ પૈસે ટકે સારી ન હોવાથી છોકરાઓ તેના લગત માટે ઓળિમાંથી અનુભાતા
નહિ, તેમના લગત ૧૫-૧૬ વર્ષે થયેલા અને તે પણ તડકલું કરીને. આ પછી
કુરીની મોસમમાં ઘેડુંતોના આંથા રાખીને કુરી વેચવાનું કામ શરૂ કર્યું. તે
જમાનામાં કલમી કુરી ધણી જ ઓછી થતી અને તે નવાઈઝે વેચાતી. પરંતુ
કાઠારગામની દેશી કુરીનો મહીમા હતો અને તેની સુરત શહેરમાં ઓલખાલા રહેતી.
કાઠારગામના લગુખાવાની વાડી તથા સુરત શહેરના લાઈભીયાં વળુરની વાડીની
કુરી રાખેલી અને ભીખુભાઈને કુરીના કામમાં જોતરેલા, આ કામ પણ ભીખુભાઈ
ખૂબ હોંશથી કરતા ઉનાળાના સખ્ત તાપમાં અને ધણી વખત વરસાની પડી જવાથી
કાદ્વ કીચ્ચાડમાં કામ કરવું પડતું તે વખતના જમાનામાં આંથા ઉપર લાલ
કુઠીઓના હાર ચાલતી. તે કુઠીઓ શરીર ઉપર કુરી પાડતી વખતે ચઢી જતી
ભારે ચટક મારતી અને આખા શરીરે રાખોડી ખાવાઓની ભભૂત પેટ ચોળવામાં
આવતી એ-અઢી મણુના ટોપલા પણ ઉચ્ચકવા પડતા આંથા ઉપર ચઢીને દેખીથી
કુરી પાડવામાં આવતી અને સુરત શહેરમાં રોજ વેચી આવવી પડતી ભીખુભાઈ
એ કામ બહુ જ મીઠાશથી કરતા અને તેથી કુરીની ધરાકી તેમને સારી રહેતી
એ ધંધે તેમણે લગભગ ૧૬૨૫થી શરૂ કરી જહાંગીરપુરાના 'હર ઓમ આશમ'માં
મોટાની સલાહથી આંથા રાખી કુરીનું કામ કર્યા કરતા કુરી ખાવાના શોખથી
પણ તેઓ આ કામ કરવામાં રસ રાખતા એક વખત મહાત્મા ગાંધીજી
કાઠારગામમાં છોડુભાઈ સોલીસીટરના બંગલે રાત રહેવા આવેલા ત્યારે ભીખુભાઈ
તથા લલુભાઈ એમના સેવામાં હતા. બકરીનું તાજુ દુધ અને ડોખી-ફુલાવર ખાડીને
મહાત્માજીએ નાસ્તામાં લીધેલા. પણ જ્યારે વર્ધી જવાનો વખત થયો ત્યારે તેમના
મંત્રી શ્રી ખારેલાં તથા મણીભેને કાઠારગામની કુરી લાવવા જણાવેલું, ત્યારે
ભીખુભાઈએ તરત તેમના કાકા ડેવળ ચકાની વાડીમાંથી કરંજુઅની કુરી લાવેલા.
એ કરંજુઅએ કુરી બહુ પ્રખ્યાત કરી. એ રસ માટે કલમની બનાવેલી હોવાથી તે
સારી રીતે ખાઈ શકાય. કરંજના જાડ પાસે એક સુંદર આંખો હતો તેની સુંદર,
રંગીન, અને મોટી કુરીએ ઉત્તરતી તેથી તેના સારા પૈસા ઉપને એ હેતુથા
કાકાએ તેની કલમ બનાવેલી. એ કલમ તેઓ કુરીને વેચતા નહિ. એક વખત
પારડી તાલુકાના પારડી ગામના ભીલાડવાળા શેડ એ કલમ વેચાતી લેવા આવ્યા
અને કલમની જે કિમત માંગે તે આપવા જણાવ્યું છતાં કાકાએ તેને પોતાનો
ઈન્દ્રા છે એમ કહી આપેલ નહિ. પરંતુ એ પારસી માથાનો હતો. કુરીની
મોસમ પૂરી થયા પછી લગભગ શ્રાવણ મહિનામાં તે વાડીએ ગયા, ત્યારે ત્યાં

મજુરો સિવાય બીજુ કોઈ ન હતું. તે મજુરોને થોડા પૈસા આપી કરંજીઆના આંશાની ડાળો કપાવી ગયેલા. અને તેમણે પોતાને ત્યાં જઈ એ ડાળાઓને બીજા આંશાઓની ડાળી સાથે ખૂટી મારી એ રીતે કરંજીઆની કલમો આખા પરગણામાં શરૂ થઈ સરહાર વલ્લભભાઈ જ્યાં સુધી જીવ્યા ત્યાં સુધી ભીખુલાઈ એમને દર વખે નિયમિત કરંજીઆની કેરી મોકલતા જ અને એ માટે ભીખુલાઈને ખૂબ સંતોષ રહેતો.

આ પછી ભીખુલાઈએ ફરીથી દૂધ વેચવાનું કામ શરૂ કર્યું. આ વખતે હરિભાઈના એક મન્ત્ર મગન સોની અંબાજ રોડ ઉપર રહેતા હતા. તેમની લાગવગથી અંબાજ રોડ ઉપર દૂધનું કામકાજ શરૂ કર્યું. આ વખતે ધરની ધણી બેંસો વિયાયેલી અને થોડું બીજું દૂધ લઈને અંબાજ રોડ ઉપર એક નાની દુકાન લઈને દૂધનો ધંધો શરૂ કર્યો. તેમણે દૂધ વેચવાનો ધંધો કરતા કરતા ધણા ભાઈધંધો સાથે સારી દ્વારતી ડેળવેલી. ૧૯૨૭-૨૮ માં સુરતમાં પહેલીવાર શિવાજી જ્યાંતિ ઉજવાઈ. અને સુરતના નાગરિકોએ એક મોટું સરધસ સ્ટેશનથી ચોક સુધી લઈ જવાનું નક્કી કરેલું. તે વખતે બિઠિશ રાજનો કંડક અમલ ચાલતો હતો છતાં મુસ્લીમો પ્રત્યે બિઠિશ સરકાર હળવું વલણ દાખવતી. મુખ્ય રસ્તાઓ ઉપર આવેલી મરણદ્વારા મુસ્લીમ ગુંડાઓના અડ્યા રહેતા. જ્યારે સરધસ બરાનપુરી ભાગળ ઉપર આવ્યું લારે ભાગળ ઉપર આવેલી મરણદ્વારાંથી પત્થરમારા શરૂ થયો અને લાહીઓ લઈને ગુંડાઓ નિકળી પડ્યા. એ સરધસમાં સુરતના જાહીતા આગેવાનો ડો. દિક્ષીત, ડો. ધીયા, ચીમનલાલ ચિનોઈ તથા એમ. એમ. રાયજી વિગેરે પણ હતા. ભીખુલાઈ પણ તેમાં સામેલ હતા. દ્વારાંદ સરસ્વતીના સાહિત્યનો અભ્યાસ કરેલો હોવાથી તેમનો એક આયસમાજ હતો. તે દ્વિસે તે દુકાને ગયા લારે તે દુકાનના માલિક એન નાગર હતા. તેમની દાંડરી મુંબઈ રહેતી હતી તે દાંડરી બીજે દ્વિસે એરીવલીથી સૌરાષ્ટ્ર એકસપ્રેઝમાં એસી નિકળી ચુક્યા હતા. તેઓ નિકળી ચુક્યા પછી તેમના પતિ જેએ સોલીસીટર હતા તેમણે એરીવલી સ્ટેશન ઉપરથી “ટાઈમ્સ એંડ ઈન્ડીયા” ખરીદ્યું. તેમાં તેમણે સુરતના હિન્દુ-મુસ્લીમના હુલ્લડના માચાર વાંચી તેઓ ખૂબ ગલરાયા. અને તેઓ તેમના પતિ ખગેન્દ્રભાગાનું શું થશે. તેવા વિચારમાં પડી ગયા. તે જમાનામાં ટેલીફોનની આજના જેવી સંગવડ ન હતી. જેથી તેમણે લાંથી તાર કર્યો કે સુરત સ્ટેશનથી ખગેન્દ્રભાગાને ધેર લાવવાની વ્યવસ્થા કરશો.

ખગેન્દ્રભાગાનું મોસાળ ખપાઠિયા ચકલા નજીક મુદુંદરાય એડવેકેટને ત્યાં હતું. તેમની પાસે મોટર હતી. તે આપવા તેમણે હ્યું પરંતુ હુલ્લડવાળા

વાતાવરણમાંથી ૧૪૪ મી કલમ હોવાથી સુરત સ્ટેશને જવા મોટર સાથે ડોઈ જવા તૈયાર થયું નહિ. આખી નાગરની ન્યાતમાં ધણા જવાનોને પેલા નાગર બહેને આજળુ-વિનંતી કરી પણ ડોઈ તૈયાર થયું નહિ ત્યારે છેવટે ભીખુભાઈ પાસે આવી ગળગળી થઈને આજળુપૂર્વક ભીખુભાઈને વિનંતી કરવામાં આવી. ભીખુભાઈએ તુરત સ્ટેશન ઉપર જવા તૈયારી બતાવી. અને મોટર આવી તેમાં તૈયાર થઈને એસી ગયા. અને સ્ટેશને જઈ ખગેન્દ્રબાળાને સહીસલામત લઈ આવ્યા. આથી ભીખુભાઈ દૂધવાળાનો અંભાળ રોડ ઉપર વાવટો ઉડતો થયો. તે રાત્રે કરક્ષુય આખા શહેરમાં હતો. પરંતુ કરક્ષુયનો વખત થઈ ગયો હોવા છતાં ભીખુભાઈ તથા લલ્લુભાઈ બંને લાઈએ. રાયજીને ત્યાં હવાડીઆ ચકલાથી જવા માંદેલું ત્યારે ધણા રહીશોએ ચેતવણી આપેલી કે આવા કરક્ષુયમાં કયાં જવ છે. પરંતુ ભીખુભાઈએ કરક્ષુયને ગણકાર્ય ન હતો અને રાયજીને ત્યાં પહોંચ્યા. એ વખતે રાયજીનો મીજાજ ઓર હતો. તેએ હિન્દુ મહાસભાના સ્થાનિક આગેવાન હતા. તેમની પાસે લાંખી કટારી હતી તે ભ્યાનમાંથી કાઢીને ત્યારે ઓલેલા કે આ મારી અડધી તલવાર છે. તેમની સામે સરકારે સ્પેશયલ મેલરસ્ટ્રેટ સમક્ષ ઇરિયાદ કરેલી. પરંતુ લાંખી સુનાવણી પછી તેએ નિર્દેષ ઠરેલા. એમાં રાયજીને લાંખો ખર્ચ પણ કરવો પડેલો. તે વખતે હિન્દુ પ્રજાએ તેમને મદદ કરવી જોઈએ તે કરેલી નહિ. ત્યારબાદ થોડા વખતે સુરતમાં રેલવે સ્ટેશનની પાછળ હિન્દુ મહાસભાનું આખા હિન્દુસ્તાનનું સંમેલન મળેલું. તેમાં પણ ભીખુભાઈએ ભાગ લીધેલો. આ સંમેલન રામાનંદ ચેટરજીના પ્રમુખપદે મળેલું. તે વખતે ભીખુભાઈએ તેમની સાથે પંચમહાલના કેસરી ગણ્ણાતા વામનરાવમુકાદમને પોતાને ત્યાં અધિવેશન દરમ્યાન રાખેલા. ભીખુભાઈનો હિન્દુ ધર્મ પ્રત્યેનો સદ્ગાર મૂળથી જ ધણો જ જજરમાન હતો.

સમાજ સેવાના કાર્યમાં

ભીખુભાઈની વીરી પૂરી ન થઈ હોય તે દરમ્યાન એક ગંભીર બનાવ ગામમાં બનેલો. હરિભાઈના એક મિત્ર મણીશંકર જેએ રેલવેમાં નોકરી કરતા હતા તેમને ત્યાં એ બનાવ બનેલો. ખીલ્લીમોરાં કે તેની નજીકમાં તેએ નોકરી કરતા હતા. સ્ટેશન માસ્તરની કક્ષાએ તેએ પહોંચ્યા હતા. તેને ત્યાં એક વિધવા બહેન હતી.

મારતર તેમના રેલવેના કામમાં મશગુલ રહેતા પરંતુ તેમની એન ગણ્ણેવીના એક મુસ્લીમ સાથે નાસી ધૂટી તેમને હથુરણ સ્ટેશને આવેલી એક મરણહૃદ લઈ ગયા. તે વખતે હથુરણની મરણહૃદ વટાળ પ્રવૃત્તિ માટે અખ્યાત હતી. ત્યાં એ બહેન પણે મુસ્લીમ ધર્મ સ્વીકારાવ્યો. અને પછી પેલા મુસ્લીમે એ બહેન સાથે નિકાહ પૂર્યો. પેલા સ્ટેશન માસ્તર તેમના મિત્ર હરિભાઈને આ વાત ખૂબ દુઃખો હિલે

કરી. ભીખુલાઈ આ વાત સાંબળી ઘૂણ ઉકળી ઉઠ્યા અને એ છોકરીની શું સ્થિતિ થઈ છે તેની હકીકત ગણુદેવી જરૂર લઈ આવવા જગ્યાવ્યું. તેઓ જાતે એકલા ગણુદેવી પહેંચ્યા અને પેલા મુરલીમ ભાઈનું ધર શોધી કાઢ્યું. તે મુરલીમ ભાઈ લુગડા વણવાનું કામ કરતો હતો. ત્યાં જરૂર ભીખુલાઈએ હોકારા ધણા કર્યા પરંતુ પેલી છોકરી બુરખો પહેરીને બહાર આવી, અને તેમણે માર્સ્તરના કુદુંબ પ્રત્યે, તેને મળેલા ગેરવત્તાવની તેમજ હિન્દુ ધર્મની ઘૂણ ઝાંટકણી કાઢી. ભીખુલાઈને છોકરી કાંઈક માનશે એવી આશા હતી. પરંતુ તેમને નિરાશા મળી જે કે તેઓ હકીકત લાવ્યા પણ છોકરી ધરે નહિં આવી તેમને આ વખતે પહેલીવાર નિરાશા મળી.

એક બીજો જુનો પ્રસંગ છે. કંતારગામની એ. વી. સ્કૂલમાં તેમના નાના ભાઈ લલ્લુલાઈ બણુતા હતા. અને ૧ લાંથી ૩ જાં ધોરણું સુધી તેઓ પ્રથમ નંબરે, પાસ થતા. ત્રીજા ધોરણની પરીક્ષા આવી, તે વખતે શાળાના નવા હેડમાર્સ્તર તરીકે ગંગાદાસ કે. દેસાઈ આવેલા, તેમણે પરીક્ષામાં ઐસવાના નંબરોના નિયમ બદ્લીને અટક પ્રમાણે નંબર આપ્યા. આથી દેસાઈએનો નંબર પહેલાં આવે અને પહેલાંના નંબર પાછળ જાય. એટલે ભીખુલાઈ હોડતા નિશાળમાં આવ્યા અને ગંગાદાસ દેસાઈને આડે-ધાડ લેવા માંડ્યા. તે વખતે તેમનો ચહેરો ક્રાંખથી લાલચોળ થઈ ગયેલો. ગંગાદાસે પટાવાળાને બોલાવ્યો અને ભીખુલાઈને શાળાના કંપાઉન્ડ બહાર જવાને કહ્યું. ભીખુલાઈના તાકાતવાળા શરીર સામે પટાવાળા છોલીયો અની ગયો. અને ભીખુલાઈ ગંગાદાસને ચેતવણી આપીને ગયા કે જે લલ્લુલાઈનો નંબર ઉપર નહિં લાવે તો તમો આ જ્ઞામમાં નોકરી કેવી કરો છો તે જોઈશું. ગંગાદાસ સમય પારખી ગયા અને નાના વાતને મોટું ઇપ ન આપી અસલ પ્રમાણે નંબર રાખેલા.

ભીખુલાઈના પિતાશીની આર્થિક સ્થિતિ આમ તો નરમ હતી પરંતુ મૂળાખેનના પગલાં પડતાં ધારે ધારે સ્થિતિ સુધરતી ગઈ. શરિયાતમાં તો ધરનું કામકાજ તો ધરના માણુસો જ કરી લેતા. મીંઠ પાણી ધણે દૂરથી લાવવાનું હોવાથી અહેનો કરી લેતી. અને ધર પણ લીપણનું હોવાથી વર્ષમાં એ-ત્રણવાર ઢોરના, છાંખથી લીપવામાં આવતું. ધરના વપરાશનું પાણી વાડાના કૂવામાંથી જાતે કાઢી લેવામાં આવતું. એમાં એકવાર ગંભીર અકુરમાત અની ગયો. સરારમાં બધા ધરના કામકાજમાં હતા અને મૂળાખેન પણ સુરત દૂધં કેચવા ગયા હતા તે વખતે સાથી નાનાભાઈ ડાઢાલાઈ પાણી ખેંચતા હતા આમ તો ગરગડીમાં દ્વારું પરોણી પાણી ખેંચતા હતા. પરંતુ ડાઢાલાઈને શોખ જાગો કે ભરેલો

ધડો હોરડા સાથે છોડી દઈ તેને પકડવાની રમત રમવા માડી. અને એ રમત મેંધી પડી. એક આટકા સાથે ડાલ્ખાલાઈ કૂવામાં પડ્યા અને વાડામાં હોણ જગ્યા. ભીખુલાઈ તુરત હોડી ગયા અને પડોશીને ત્યાંથી બીજું હોરકું લાવી અંદર મૂક્યું. કૂવામાં પાણી તો ધણું હતા પરંતુ “રામ રાખે તેને કોણ ચાખે”. પડ્યા પછી પાણીની સાથે કપરોટ હતી તે પકડાઈ ગઈ અને તેઓ મોજથી કપરોટનો ટેકો લઈ અંદર એઢા હતા. થોડીવારે માચી મૂકીને તેમને બહાર કાઢવામાં આવ્યા. ડાલ્ખાલાઈનો બીજે અક્રમાત પણ જણુવા જેવો છે. ગામના મોટા તળાવમાં ચાર-પાંચ બેંસો લઈને તળાવમાં પાણી પાવા લઈ ગયા. બેંસો પાણીમાં લાંઘો વખત પડી રહી છતાં બહાર નાકળા નહિ એટલે ડાલ્ખાલાઈએ ઢેકા મારવા શરૂ કર્યા. તેમ કરતા પગ લપસી જવાથી તળાવના પાણીમાં પડી ગયા. બાજુમાં સરસકુઈ પર પાણી ભરતી પનિહારીએ ખૂબાખૂમ કરી મૂકી અને લોકો હોડી આવ્યા. પરંતુ બાજુમાંના મુસ્લીમ લતામાંથી એક મુસ્લીમ બીરાદર લાંઘો વાંસ લઈને હોડી આવ્યા. અને થોડું પાણી પીવાઈ ગયેલું એટલે ડોકટરી સારવારથી સારું થઈ ગયું. આમ તો બધા ભાઈઓને વારાફરતી ટોર ચારવા પણ જવું પડતું. અને તે જમાનામાં સાપની વરતી સારી જેવી રહેતી એટલે સાપના દર્શાન ધણીવાર થતાં પરંતુ કોઈવાર સાપ કરડ્યો નથી એટલી ઈશ્વરતી મહેરબાની. જેરી સાપથી રક્ષણ મળે એટલા માટે દર વર્ષો ચોરાસી તાલુકાના ગોરાદ્રા ગામના ‘આસપાસ’ મહાદેવમાં શ્રીકૃષ્ણ ચંદ્રવામાં આવતું. આમ જવનમાં ધણી મુશ્કેલીએ આવતી ડેટલીકવાર ધાસ કાપતાં કાપતાં પણ સાપ મળી આવતા. અને એએકવાર તો ભારામાં પણ બંધાઈ આવેલા. જે પોપડામાંથી ધાસ કાપીને લાવવાનું હતું ત્યાં જવાનો રસ્તો કાદ્વ-કીચ્યાદથી ભરેલો. અને લપસણો પણ રહેતો. ધુંટણુપુર કાદ્વમાં મોટા ભારા લાવવા એ બહુ મુશ્કેલ કામ હતું છતાં પણ તે રોજનું કામ હતું.

ભીખુલાઈના મામાના ઢોકરા લાલલાઈ ગાંધી કતારગામ રહીને જણુતા. તેમને પણ ધાસના ભારા લાવવા પડતા તે હજુ પણ મરકરીમાં કહેતા કે આ ભારી ઊંચકી ઊંચકીને મારી ઊંચાઈ વંચી નહિ અને હું બટકો રહી ગયો. એક રાતે એવું બન્યું કે ભીખુલાઈના જુના મધ્યાનતાની સામે સરકારી ચોરા છે અને તેમાં એક હરિજન વેડીએ રહેતો હતો. તે વેડીએ ચોરામાં જ પડી રહેતો અને સત્તાર સાંજ તેની આજુઆજુના ફળિયામાંથી માંગી તે ખાતો. ભીખુલાઈ તેને બીજી ભાઈ જેવો ગણુતા. એક રાતે ભીખુલાઈ અને બીજી ભાઈએ સાથે બહાર એટલા ઉપર સુતા હતા, તે જમાનામાં છોકરા-છોકરીએ કેડે ચાંદીના કંદોરા પહેરતા, તેમ

ભીખુભાઈએ પણ કંદોરો પહેરેલો હતો તે કાઢવા માટે પેલો હરીજન વેડીએ રાત્રે કાઢવા આવ્યો અને કંદોરો કાઢવા ફાંકાં મારતો હતો. એટલાનાં ભીખુભાઈ જગ્યા ઉડ્યા અને બુમાબુમ થઈ એટલે પેલો નાસી ગયો. પરંતુ ભીખુભાઈ લાકડી લઈ પાછળ જઈ તેને એતણું ફૂટકારી દઈ અને પેલો બુમ પાડતો થઈ ગયો કે એ તો હું કાળાએ—કાળાએ ચલ્યો છું. મને મારશો નહિ. એટલે ભીખુભાઈએ તેને જવા દીધે. તેણે થોડા દાર પણ નાંપેલો હતો.

આ પછી ૧૯૧૮ માં સુરતના નવાખની ડેટલીક જમીન વેચવા કાઢેલી તેમાં ચાર વીધાનો નંબર પણ વેચવાનો હતો. હરિભાઈ પાસે તે વખતે પૈસા ન હતા અને બીજે ટેકાણુથી લાવવા પડે તેમ હતા. તે વખતે સારી જમીનની કિંમત કતારગામમાં વીધાના ઇપિઅા એક હજાર હતા ૪ વીધાના ચાર હજાર ઇપિઅા જોઈએ પરંતુ હરિભાઈ પાસે ફક્ત એ હજાર હતા. એટલે હરિભાઈના પિત્રાઈ કાળા ચકાને ત્યાં ગયા અને તેમને બધી વાત કહી ને પૈસા આપવા કબ્બા. પરંતુ ધરમાં પૈસાનું ચલણું ડેવળ કાકાના હાથમાં હતું. તેમણે તેમના પિતાશ્રીને આપવા કહ્યું છતાં હરિભાઈને ધણાં કટુવેણું કહેલાં અને કહેલું કે પુરા પૈશા ન હોય તો મિલ્કત રાખવા શા માટે નિકળ્યા? છેવટે પૈસા તો આપ્યા પરંતુ સો ઓછા કરીને. મૂળાખેને પીઠરમાં ઘેતીની જમીન તથા ઢોર ઢાંખરનો મોટો વહીવટ જોયલો એટલે તેમને તથા ધરના સહુને ઘેતર મળ્યાનો મોટો આનંદ હતો. ઘેતીની જમીન ખૂબ ફળદુષ હતી અને તે સોનાના કટકા જેવી હતી. ભીખુભાઈ અને હરિભાઈ તથા લક્ષ્મીખેન વિગેરે એક નાની કુવારી જને ખોદ્વાની શરદ્યાત કરી. ભીખુભાઈ કુવારી ખોદી મારી કાઢ અને બીજાએ. ખોદેલી મારી બહાર ઘેંચી લેતા હતા. આ એક જખરો પુરુષાર્થ હતો. ત્યારે નહેર પણ ન હતી અને કતારગામની સીમમાં મોટે લાગે ખારા પાણીના કુવાએ હતા એટલે દિવસો સુધી ખોદકામ કરી પાણી તો લાવ્યા; અને તે મીઠું કાપરાના પાણી જેવું નિકળ્યું. ધરના બધાના હર્ષનો પાર ન હતો. હરિભાઈ વલસાડ તરફ જઈને થોડી કલમો લઈ આવ્યા. પરંતુ તે જમાનામાં દેશી ડેરીની પણ ખોલાયાલા હતી એટલે ઘેતરના વચ્ચા ભાગમાં કલમ બનાવી અને સેઢાની બાજુમાં દેશી ગોઠલા રોખ્યા એને ઉછેરવા માટે એ કુવારીમાંથી પાણી કાઢીને અડવાડીએ—અડવાડીએ પાણી પાવા પડતાં. કુવાની મારી ધસી ન જય એટલે નીચે કુંભારને ત્યાંથી મારીના ચાર-પાંચ કણું લાવીને અંદર ગોડવેલા. તે વખતે ઉલોલીના રજુપુતો તેની ગાયો છોડી સુકતા અને લેચ્યો ઘેતીને ધાણું આરે નુકશાન કરતા. આંખાની કુંપળો કુમળો કુટેલી હોય તે ધણી વાર રાત્રે આવી ખાઈ જતા અને એ રીતે કાળા મજુરી કરીને કરેલાં કામ. પર ધણી વાર પાણી

કુરી વળતું. પરંતુ હિંમત ગાખીને કામ ચાલુ જ રાખ્યું. આંખાને કુરતે ખરસાળી તથા સંહેસરાના ડિંગલા ખોદીને વાડોલીએ કરવામાં આવતા અને એ રીતે આંખા મોટા તો થયા. ત્યારે તેના ઉપર શરૂઆતમાં કેરીએ બેઠી તેથી આખું કુંભ હુંથી ઘેલું બતી ગયું. તે જમાનામાં શરૂઆતમાં કેરી પાકે તે પહેલી ઘાલણને આપીને જ ખાતા એવો રીવાજ હતો. તે રીવાજ ધણા વર્ષો સુધી ચાલ્યો. તે વખતે હરિલાઈના એક મિત્ર કલારગામના ગંગાદાસીયા કુંભના ડાઢાભાઈ હેશાઈ હરિલાઈને ઘેર મળવા આવતા. તેમની પાસે કાળી સીમાળમાં ચાર-પાંચ વીધા જમીન હતી તે હળપતિલાઈને ખેડવા આપતા પરંતુ તે પુરુ ગણેાત આપતો નહિ તેથી તેમણે હરિલાઈને વિનંતી કરી કે આ મારી જમીન ગણેાતે રાખો. વ્યાજખી ગણેાત નક્કી કરીને તે જમીન રાખવામાં આવી અને તેમાં જુવાર ઓરવામાં આવી. જુવાર મોટા થઈ અને દિવાળી ઉપર કણુસલાં આવ્યા અને દુધ અરાવાનો વખત આવ્યો. એટલે સુના ગાવડાઓનો ત્રાસ ઉભો થયો. શહેરને ફરતા બધા ગામાને આ સુના ઢોરનો ત્રાસ વેઠવો પડતો. ભીખુલાઈ સૌથી મોટા હોઈ એમને માથે કામ કરવાનો ભાર વધારે આવતો. હરિલાઈએ તે ગાયો રાત્રે મોટેથી ખેતરો ઉપર આવતી અને એટલી બધી ચપળ હતી કે માણસનો પડાયો. જોઈ તેઓ ભાગી છુટ્ટતી આથી ભીખુલાઈ તથા લલ્લુલાઈને આ સુની ગાયોથી ખેતર સાચવવા રાત્રે ત્યાં સુવા જવા મોકલ્યા. ત્યાં રાત રહ્યા. મોડી રાત સુધી ઉજાગરો કરવો પડતો. આખો દિવસ કામ કરવાનું હોઈ અને રાત્રે ઉજાગરો કરવાનો હોઈ એ બહુ કઠીન કામ હતું. પરંતુ આજુખાજુના જેકુટો ત્યાં ભેગા થતા. ભીખુલાઈનું ખેતર નાળના. રસ્તાની સામે હતું એટલે બધા ત્યાં ભેગા થતા. લાંબા વખત સુધી તાપણું કરતા અને પછી બધા વખેરાઈ જતા અને રાત્રે કદાચ ઉંધનું ઓકું આવી જય તો કેટલીક વાર ગાયો મહોડ આવેલો કોળીઓ જુંટવી જતી. તે ખેતરમાં ગાલ્લી હોઠ ગાલ્લી જુવાર પાકતી અને થોકું કઠોળ પણ થતું. તે જમાનામાં જુવારનો ભાવ એક ગાલ્લીનો ઉપરિપિયાના હતો. એક વખત અમારા જુના ધરની સામે આવેલા સદ્ગલાળાના અંગલામાં સુરતથી એક રતનચંદ્ર જવેરી રહેવા આવેલા. તેમણે હરિલાઈને પુછેલું કે આ ૧૦૦ ઇપિયાની કિંમતનું અનાજ પાકે નહિ એવા માટે જુવાન જોધ જેવા છોકરાઓને રાત્રે શા માટે મોકલો છો? પણ તે વખતે હરિલાઈએ જવાબ આપેલો કે સો ઇપિયાની કિંમત નથી પણ ખાવા માટે અનાજના હાણા મળી રહે તેની ખરી કિંમત છે. ખુઅ ઢંડી ટાંડમાં ખુલ્લામાં એક માંડવો પાડીને સુવાનું, રાત્રે ઉજાગરો કરવાનું અને સવારે પાછા કામે મંડી જુવાતું. આમ જીવનની શરૂઆતમાં ભીખુલાઈને ભારે કામ આવી પડતું. ખીલો

કાઈ પોચા મનનો હોય તો આવા પારશ્રમથી કંટાળી જય પરંતુ ભીખુલાઈને તથા બીજા બધા બાળકોને મા બાપ તરફથી કાળજીપૂર્વક કામ કરવાની કવાયત મળેલી એટલે આ કામ સરળ બની જતું. પિતાશ્રી હરિલાઈનો સ્વભાવ ગામના લોકો તથા સગાવહાલાઓ સાથે બહુ જ મળતાવડો હતો અને બધા સાથે ઉદ્ઘારતા અને ગ્રેમથી રહેતા પરંતુ છોકરાઓને સારી શિષ્ટ અને મહેનત કરી રોટલો રળવાના સંસ્કાર આપતા. તેમાં થોડી સખ્તાઈ કરવા પડે તો તે પણ કરતા. શરૂઆતમાં છોકરાઓને થોડું કઠણું તો લાગે પરંતુ જીવનના આગળના ભાગમાં એના સારા પરિણામો મળતા. જે કુદુંઅમાં મિદ્કટમાં રોક શુન્ય જેવું હતું ત્યાં ધાર ધીર પાછળથી સૃષ્ટી સરજન થયું.

હરિલાઈને ત્યાં ‘ગુજરાતી’ની વાર્ષિક ધરણી ભેટો આવતી તેમાં ધરણી ગુજરાતી સારા સાહિત્યની ભેટ આવતી. એક વખત “ભૂજઅળથી ભાગ્ય પરીક્ષા”ના નામની ચોપડી ભેટ આવી. ભીખુલાઈએ એ વાંચી. ભીખુલાઈના સ્વભાવમાં મૂળથી જ તરવલાટ-તલસાટ અને તમના ભારે હતી. આ વાંચીને તેમણે પિતાશ્રીને રૂપણી કહી દીધું કે હું અહીંથી બહાર ચાલ્યો જઈશ. ગમે ત્યાં જઈશ અને અને હું મારા ભાગ્યનું ઝોડી લઈશ. મારી ચિંતા કરવી નહિ તે વખતે તેમના લગ્ન થયેલા નહિ. એટલે તેની તો કાંઈ ઝીકર ન હતી પરંતુ ૧૫-૧૬ વર્ષનો છોકરો આમ ધર છોડીને ચાલ્યો જય ને વિકટ લાગતું. ભીખુલાઈને મનાવવા માતા-પિતાએ તથા દાદીમાંચે ખૂબ મહેનત કરી જોઈ પણ તેઓ એકના એ ન થયેલા. છેવટે ગયા તો ખરા પરંતુ ભૂજઅળ ક્યાં વાપરે. કાંઈ કામ ન મળ્યું અને થોડા હિવસે પાછા ધર ભેગા થઈ ગયેલા.

શરીરનું આરોગ્ય સારું એ તેમનો મુદ્રાલેખ હતો. માંદા પડવું એ એ તેઓ ગુનો માનતા. તે વખતે બાજુના મહોલ્લામાં એક ધર ભાડે રાખેલું ત્યાં બધા છોકરાઓનું સુવા-એસવાનું રહેતું. તે ધરમાં થોડોક ભાગ તેમણે બધાના સાથે મળીને અખાડા બનાવવા માટે તેમણે જમીન ખોડી કાઢી. ખોટલી માટી બહાર ઝેંકી દઈ તેમાં જોરી માટી પુરવામાં આવી અને ધાસ નાખીને તેનો અખાડો બનાવ્યો. તેમણે સુરતના બાલાજી રોડના બળહેવના અખાડામાં થોડી તાલીમ લીધેલી તેનો ઉપયોગ તેમણે અહીં કરવા માંયો. ઝોડીઓનાં છોકરાઓને ભેગા કરી દંડ-એટકથી. શરૂઆત કરી અને રોજ સાંજે ત્યાં એક નાનું સરખું મિત્રમંડળ ભેગું થઈ જતું. ધાર ધારે સો-સો દંડ-એટક સુધી બધાને લઈ જવા પ્રયત્ન કરતા. બધાને પરસેવો પરસેવો છુટી જતો. તો તેમને બદામ ધુંટી પીવાની સલાહ આપતા, ભાવનગરમાં તે જમાનામાં મુખીનીં કરીને એક ભારે બ્યાયામવીર હતા;

તેમણે ત્યાં આખા ગુજરાત માટે ગ્રીઝમ વ્યાયામ વર્ગ કાઢેલો. ભીજુભાઈ ખીજાઓને સાથે લઈને ત્યાં ગયેલા અને ત્યાંની તાલીમ દીધેલી. એ પૃથ્વીસીંહે મલાડમાં આવેલા આદર્શ દુર્ઘાલયમાં ખીજે વર્ષે ગ્રીઝ વર્ગ ચલાવેલો તેમાં પણ ભીજુભાઈ ખીજાઓને લઈને ત્યાં ગયેલા. આમ ભીજુભાઈનો વ્યાયામ પ્રેમ બહુ જાણીતો હતો. સુદ્રદ શરીરમાં સારું મન પાકી શકે એમ તેઓ દફનાથી માનતા આથી તેમનું શરીરખળ, આત્મખળ અને મનોખળ સારી રીતે વિકાસ પામેલા. તેમના પત્ની દિવાળીએન લગ્ન પછી થોડા વર્ષે ન્યુમેનિયાની બિમારીમાં સપણાયા અને તેમાં ગુજરી ગયેલા અને લાર બાદ થોડા વખત પછી ધરડાં દાદીમાં પણ ગુજરી ગયેલા. આમ કુંટણો એને ભીજુભાઈને માથે પણ વધેલો ધરડાં દાદીમાના સંસ્કારથી ભીજુભાઈને ઈશ્વરભક્તિમાં પણ રસ જાગેલો આવણું મહનામાં ડેળા ફળીઆમાં રહેતા એ લુહારો તાપીએ જઈ પાણી ભરી લાવતા અને તે કાવડનું પાણી કંતારેશ્વર મહાદેવ ઉપર ચઢાવતા. એમાં ભીજુભાઈ પણ સામેલ થયેલા. ભીજુભાઈ સવારે વહેલા તે લુહાર બાઈઓ સાથે જતા અને એક ધડો પાણી ભરી લાવતા. આમાં તેઓ ધણા જ નિયમિત રહેતા તેમની ઈશ્વર પ્રત્યેની લક્ષ્ણ અને શક્ષા દાખવતા. તે જમાનામાં ગણપતિપુજા આને જેટલી મોટા પાયા ઉપર થાય છે તેટલી ન હતી. છતાં એ લુહાર બાઈઓને ત્યાં ગણપતિચોથને દિવસે ગણપતિપુજા થતી અને અહુમોજન થતું. ભીજુભાઈ પણ તેમાં સામેલ થતા અને તેમાં પોતાનો ફાળો આપતા. આ પછી એમણે ભજન મંડળી શરૂ કરી અને તે બાજુના ફળીઆમાં ડેળાનાડમાં ચલાવતા. તથળાં, હારમોનીયમ, મંજુરા વિગેરે દાખતા અને ૧૧-૨૦ છોકરાઓને લઈને ભજન મંડળી પણ ચલાવતા. આમ ઈશ્વરભક્તિના ખીજ એમના જીવનમાં મૂળથી જ વરાયેલા. અને એ જ ખીજમાંથી જીવનના સંધ્યાટાણે જહાંગીરપરામાં હરિઓમ આશ્રમમાં સુફ્લીત થયા. ભીજુભાઈનો સ્વભાવ ખૂબ સાહસીક હતો. ડેઝપણ કામ નિકળે તો તેની ગણુત્તી બહુ કુર્ચી કરતા નહિ. ઈશ્વરને ખોળે માથું મુકી જંપલાવી હેતા. આંશાઓ રાખતી વખતે પણ એવું જ કરતા. એક દિવસ અમારી સામે આવેલા સરકારી ચોરામાં સુરત જિલ્લા ઉત્તર પ્રાંતના પ્રાંત અમલદાર આવેલા. તેઓ ગામમાં ગામનું લાંદું હરાજ કરવા આવેલા. કલારગામની જમીનનું ક્ષેત્રફળ ધાણું મોટું હોવા છતાં અને ગામની વરતી ધણી હોવા છતાં ડેઝ સરકારી ખરાઓ દોર આટે રાખવામાં આવ્યો ન હતો. તાપી નદીને કાંડે ભટ્ટાઈ વગામાં એક ૭-૮ વીંધાનું ભાડું આવેલું હતું. તે ૭-૮ વીંધા જમીન હતી પણ ખૂબ જ ફળદુપ હોવાથી સરકારને તેની ઉપજ જારી આવતી હતી. એની હરાજ દર વર્ષ થતી. એમાં પણ ભીજુભાઈએ જંપલાવેલું.

પરંતુ ભીખુલાઈને ઈશ્વરની યારી ન મળો અને તેમાંથી મોટે લાગે હાર માટે સારી જતનું ધાસ કાપી લાવવામાં આવતું. સારી એલાહની ભેંસો રાખવી જોઈએ એમાં તેઓ ખૂબ માનતા. સામાન્ય ભેંસોની ડિમત ૧૦૦ થી ૨૦૦ ઇપિઅા હતી તેમાં પણ તેઓ સુરતથી પાંચસો પાંચસો ઇપિઅાની એ ભેંસો ખરીદી લાવેલા. પોતાનું ખેતીનું કામ જતે કરતાં ઉપરાંત બીજી ઘેડુતોને ત્યાં મજુરીના કામે પણ જતા. શાકભાજ વણવા અને ધાસ કરીને પાપડી વણવા ફરિલાઈના અનાવલ ભિત્રને ત્યાં જતા અને કપાસ વણવા પણ આપો દિવસ જતા. શાકભાજ વણવાના મજુરી ૧ આનો અને થોડું શાક પણ મળતું. કપાસની મજુરી ૪ આના મળતી. આવા સખતાઈ ભરેલા જીવનમાં ભીખુલાઈનું ધડતર થયેલું. કલારગામની સામના સુની ગાયો તો આવતી પણ ધાસ ચારવા રખારીએ પણ આવતા લીલુ ધાસ તો હોડતા હોડતા કાપી જતા. પરંતુ એક વખત સુકા ધાસની ગંજુમાંથી પણ ચોરી થવા લાગી. તેથી ગામમાં ભારે ઉહાપોલ થયો. તેથા ઘેડુતોએ રાત્રે ચોકી કરવાનું કામ ઉપાડ્યું એમાં ભીખુલાઈ પણ એમના લાડી લઈ સામેલ થયા. મધ્ય રાત્રી વિચા બાદ એક ઢોલો રખારી તેના એ સાગરીતો સાથે ધાસની ચોરી કરવા આવેલો. તેમણે ધાસના ગંજુમાંથી ધાસ કાઢી ભાર બાંધ્યા અને માથે લીધા એટલે ભીખુલાઈ અને તેમના સાગરીતો તેમના ઉપર તૂઠી પડ્યા અને તેમને સખત માર માર્યો કે તેઓ કરીને આવવાની એ ભૂલી ગયા.

૧૮૭૭માં જ્યારે મુંબઈમાં ડેંગ્રેસનું નવું પ્રધાન મંડળ સ્થપાયું. લારે એક વાર મોરારજીલાઈ સુરત આવેલા ત્યારે દેઓ મહેસુન પ્રધાન હતા. મોરારજીલાઈ તે વખતે મુશ્કી કાનજીલાઈને ત્યાં ઉત્તરતા અને ત્યાં ભીખુલાઈ એક ઘેડુતનું પ્રતિનિધિ મંડળ લઈને સુના ઢોરો જે પાક બગાડે છે તેની ફરિયાદ ત્યાં કરેલી. મોરારજીલાઈને ફરિયાદ કરી પરંતુ મોરારજીલાઈએ શરૂઆતમાં કાઈ કોડું આપ્યું નાહ ભીખુલાઈએ અનાજનો તૈનાં થયેલો પાક કાળી મજુરી કરીને પકુવવામાં આવતો તે આ સુના ઢોરના ત્રાસથી ઝુંટવાઈ જય અને તેથી તે ઘેડુતોના દિલમાં જે લાગણી થાય તેનો વિચાર કરવા મોરારજીને અપીલ કરી. મોરારજીલાઈએ ભીખુલાઈને અને ઘેડુતોને સંદ્રાષ્ટ આપી કે તમો રીવદ્વોર વસાવો અને તમારા પાકનું રક્ષણ કરો. ગાયની ઉપર ગોળીએ ચલાવવાની આગેલી સલાહથી ભીખુલાઈનું દિલ કકળી જાડ્યું અને તેમણે મોરારજીલાઈને પડકાર હેંક્લો કે તમો તમારું કામ હેઠ તો ગાય ઉપર ગોળા છોડશો. મોરારજીલાઈ વાતનો તાગ કાઢી અને ભીખુલાઈને ડેઈ રરતો કાઢવા સુચંદ્યું. ત્યારે

સુરતના બારે દરવાજા કાયમ હતા. અને અમદાવાહની પેડો સુરત શહેરતી દ્વરતે મેજથૂત ડોટ હતો. એ બારે દરવાજા ઉપર ભ્રયનિસ્ચિપાલીટી સાથે મદ્દમાં એ દરવાજે પોલીસ મુકવામાં આવી અને રાતે બધા દરવાજા બંધ રાખી સુના ઢોરાને બહાર નીકળવા હેતા નહિ. ડોષ મુસાફર આવે કે વાહન આવે તો તેમને દરવાજા ઉધાડી જવા હેવામાં આવતા. આ રીતે ભીખુલાઈએ આ કામનો સારી : તે ઉકેલ આણી ખેડુતોની સારી જેવી સેવા કરેલી. અને ખેડુતોને પણ ભારે સંતોષ થયેલો.

ભીખુલાઈ પોતાના કુટુંબની સતત સેવા કરતા રહેતા. ત્યાર પણી તેઓ સામાજિક સેવામાં પણ પડેલા. અમારા ગામની એક પાઠીદાર વિધવા છોકરી જોડેના ધરના એક ડોળા યુવક સાથે નાસી ગયેલી. વાત ધણી આગળ વધી ગયેલી. જ્તાં તેના માયાપને જણુ હેવા જ્તાં તેમણે કાંઈ કહેલું નહિ. અને જ્યારે તે દહાડે જુવાન છોકરી તેમના પડોશી સાથે ભાગી ગઈ ત્યારે તેમના માયાપે અને કુટુંબે તેનું ટાઢા પાણીએ નાહી નાખેલું. ભીખુલાઈના નાના ભાઈ ડાઢાલાઈએ આ વાન ભીખુલાઈને કહી.

તેમણે ભીખુલાઈને કણું કે આપણે આપણી ન્યાતના સારા કુટુંબમાં આવું બન્યું તો આપણે ત્યાં પણ આવું નહિ બને માટે તમો આનું કાંઈ કરો. ભીખુલાઈએ તેમનો સંપર્ક સાધ્યો. અને પ્રાથમિક માહિતી મેળવી. ગામના એક લાઈને લઈને તુરત જ દિલ્હી પહોંચ્યા. ભીખુલાઈની ઉમર ગધાપચ્ચિસીની હતી. પરંતુ તેમના ત્યારે કાંઈ કરી છુટવાની ભારે તમના હતી. તેઓ દિલ્હી પહોંચ્યા અને તે છોકરીનો સંપર્ક સાધ્યો. ધણી મથામણુ કરી પરંતુ એમને શરદ્યાતમાં કાંઈ દાદ મળી નહિ તેમની સાથે ગયેલા ભાઈ હિંમત વગરના હતા. એટલે તેમના હુંક તેમને મળેલી નહિ. પરંતુ કતારગામની આજુમાં આવેલા ગોતાલાવાડીના એક ભાઈ દિલ્હીમાં કિનારી બજારમાં મળી ગયા. તે ડોળાભાઈ જે છોકરીને ઉપાડી ગયેદા તેણે દિલ્હીના ગુંડા રોકેલા. અને તેમને પહોંચી વળવા ભીખુલાઈ એકલાનું કામ ન હતું. તેથી પેલા સ્થાનિકે છોકરી મેળવી આપવાનું બાંદું ઝડપું. ત્યાંના ગુંડાઓને પહોંચી વળવા શામ, દામ, દંડ, લેંદ બધાના સહારા લઈ છેવટે તે છોકરી હાથમાં આવી. ભીખુલાઈ તેમને કતારગામ લઈ આવ્યા. પરંતુ તે છોકરી સગર્ભા હતી એટલે તેને સંધરવા તેમના કુટુંબે કે માયાપે તેને રાખવા ના પાડી દીધી. આથી છોકરીને ડેકાણે પાડવા ભીખુલાઈએ કમર કસી અને ગામેગામ દૂરીને સાચી વાત સમજવી. એક બીજવરને સમજવી શક્યા. ભીખુલાઈને આ માટે ધણી જગાએ આ બહેનને ફેરવની પડેલી પરંતુ છેવટે તે બહેનનું ડેકાણું પડી ગયું. અને આજે સમજમાં સારું સ્થાન પામ્યા. સારા છોકરાની મા બની. અને

સમાજમાં સહિતા પ્રાપ્ત કરી પોતાનું કામ સારી રીતે ચલાવે છે. અને એક છોકરાએ તો ફોટોગ્રાફી તથા ચિત્રકામ લણી સારી કાયદ્ધક્ષતા મેળવી છે. અને તૈની પણ જીવનમાં સહિતા મળશે એવી આશા છે.

ત્યારબાદ અમારા ગામમાં ખીજે બનાવ બન્યો. એક સારા કુંભની દીકરી સાસરાના હુંઘને લીવે જીવનથી કંદળી ગઈ હતી. સમાજમાં બનતું આન્યું તેમ તેણે કુવામાં પડી આપદાત કરવાનો વિચાર કર્યો. અને કુવામાં ઝંપલાંયું પણ ખરું. પણ નસીબમાં કાંઈ ખીજું લખાયું હશે એટલે તે મોતમાંથી બચી ગઈ સાસરીયાએ તો તેને કાઢી મૂકી એટલે ના છુટકે બાપને ધેર આવીને રહી. થાડા વખત પછી એની ફારગતી પણ થઈ. પરંતુ આપદાત કરીને જીવતી રહેલી છોકરીને ડોણ મુરતીએ મળે એટલે એના બાપે ભીખુલાઈને બોલાવ્યા અને બધી વાત સવિસ્તાર કરી. આમ તો આડા દ્વિસે કાઈ દ્વિસ ભીખુલાઈનો ભાવ પુછતા નહિ. પણ ગરજ હોય ત્યારે લાલબાળને માથા નીચા કરવા પડે ભીખુલાઈએ છોકરીનો, એક અખળાનો, એક ત્યક્તાનો ડેસ નણી, સહૃદ્યતાથી તેનું કામ ઉપાડયું અને થાડી ધરમાં પુછપરછ પણ કરી. ભીખુલાઈના માતુશ્રીએ તેમના પીયરમાં તેમની સામેના ધરમાં રહેતા એક જુવાન વિધૂરની ખર આપી અને પ્રયત્ન કરી જોવા ભીખુલાઈને જળાયું. ભીખુલાઈ તો તરત જ તેમના મોસાળ જવા ઉપડ્યા અને મોસાળ જઈ તેમના મામાના દીકરા લાલબાઈ ગાંધીને બધી વાતો કરી. ભીખુલાઈ આમ તો જણુતા હતા કે લાલબાઈ મારક્કે કામ કદાચ નહિ પતે એટલે તેમણે લાલબાઈને પડતા મુકી જાતે જવા વિચાર કર્યો. પરંતુ લાલબાઈ પાસેથી ખ્સે નહિ એટલે તેમને છુટા છગાયા થોડું રહેવું પણ પડ્યું તેમને કદાચ ખોટું લાગ્યું હશે પણ લીધેલું કામ સારી રીતે પાર ડેમ પડે તેનો પણ સારાસારનો રિચાર કરવાનો હતો. ભીખુલાઈ ચેલા ભાઈને સીધા જ મળ્યા અને બધી જ પેટ છુટી વાત કરી. થાડીકવાર પેલા ભાઈ વિમાલણમાં પડ્યા પરંતુ તેને પણ કોઈ તરત પોંકે એમ ન હતું. કારણું કે તે વખતે તેમની આર્થિક સ્થિતિ પણ નખળી હતી. તે ભાઈ ગામની સોસાયટીમાં અને ગામમાં આવેલી સહકારી હોસ્પિટલમાં કમ્પાઉન્ડરની નોકરી કરતા હતા એટલે એ કામ સરળતાથી ગોડવાઈ ગયું. ભીખુલાઈએ આવીને બધી વાત કરી અને કામ પાર પડી ગયું છે એમ કણું. આજે એ ભાઈ પણ સુખી છે અને જેતીમાં સારી પેદાશ થાય છે. નોકરી છાડી દીધી છે છોકરાને જણાવીને ઈજનેર અનાયો છે. તે ઈજનીયર બનીને ઉકાઈ ડેમમાં સારી નોકરી ઉપર છે, ભીખુલાઈને પણ આ કામમાં આરો જણ મળ્યો.

અમારા ગામ નજુક આવેલા ગોતાલાવાડી ગામના એક ભાઈ બીખુભાઈથી મોટા હતા. તેઓ સારા ખેડુતના દિકરા હોવા છતાં બી. ક્રેમ સુધી તે જમાનામાં બણેલા બી. ક્રેમ બણુવા માટે તે વખતે મુંબંદીની સીડનહામ કોલેજમાં જવું પડતું અને ત્યાંના પ્રીન્સીપાલ સુરતના એક સદ્ગુહરસ્થ શ્રી હિરાલાલ કાજ હતા. તે જમાનામાં ક્રેમસ' ચેન્યુએટ ધણા ઓછા થતા એટલે એ બાઈનું પરિણામ આવ્યું કે તરત જ છાપામાં જહેરાત આવી. એ જહેર ખખર અમદાવાદના મિલ માલીક અંભાલાલ સારાભાઈની હતી. તે વખતે તેમની ત્રણ કાપડની મીલો ચાલતી હતી. તેમને એક સારા એકાઉન્ટન્ટની જરૂર હતી. અને તે માટે સારા પગાર તેમ જ બીજ લાભો આપતી એવી નોકરીની જહેરાત હતી એમને ઈન્ટરવ્યુ માટે એવાબ્યા ત્યારે આવવા જવા માટે બાકું બથ્યું પણ આપેલું. તેમને તુરત નોકરી મળી ગઈ અને તેઓ અમદાવાદ કામે લાગી ગયા. તેમના લગ્ન નાનપણમાં નાનાવરાછા ગામમાં એક ગૃહરસ્થ કુદુંબમાં થયેલા પરંતુ તે જમાનો ઇની સુસ્તનો હતો એટલે કાંઈ વાંક પડ્યો હશે એટલે છોકરીને સાસરે મોકલતા ન હતા. કોકું ગુંચવાયેલું હતું. છોકરીની સાસરે આવવાની ધર્ણી તીવ્ય ઈચ્છા હતી પરંતુ છોકરીનું માબાપ આગળ કાંઈ ચાલતું નહિ એટલે છોકરીએ રણુછોડભાઈને કાગળ લખ્યો. અંદર ૨૫૦૮ લખ્યું હતું કે જે મને અમુક વખતમાં તેડાવી નહિ લો તો મારે ન છુટકે તાપી-કુવો કરવો પડશે. રણુછોડભાઈને પણ કાગળ વાંચી ખૂબ આધાત લાગ્યો. અને હવે આ કામ ક્રેવા રીતે ઉકેલવું તેની વીમાસણમાં પડ્યા. તેમણે પણ બીખુભાઈને અજમાવવા મનોમન વિચાર કર્યો. અને પેદો કાગળ લઈ બીખુભાઈ પાસે આવ્યા. અંધાજ રોડ ઉપર આવેલી તેમની દુધની દુઃખને મળ્યા, ધર્ણીવાર એઠા બીજી-ત્રીજી વાતો કરી પરંતુ પેલી વાત તુરત થાય નાહ એટલે ધર્ણી લાંખો વખત રોકાયા અને પેદો કાગળ બીખુભાઈને આપ્યો. બીખુભાઈ તે વાંચી ગયા. રણુછોડભાઈએ બીખુભાઈની સલાહ માંગી આમાં શું થાય? બીખુભાઈએ તેમના વહુને તેડી લાવવા બાકું ઝડપ્યું. એ છોકરી બીખુભાઈના સગા માસાના મોટાલાઈની દીકરી હતી. પરંતુ એ કુદુંબના ચાર ભાઈ અને ભાલીઓમાં ભારે અંતઃકલહ રહેતો એટલે બીખુભાઈને ત્યાંની મહદ્દ લીધા સિવાય આ કામ પાર પાડવાનું હતું. છોકરીના પિતાશ્રી ન્યાતના પેટેલ હતા અને પોતાની મહત્તમાનો તેમને ભારે અદ્ભુત હતો. બીખુભાઈ જેવા છોકરાને તો તેઓ ગાંઠે તેમ પણ ન હતા. અને તેમની વાત ધ્યાન ઉપર લે એમ પણ ન હતું. બીખુભાઈએ ધર્ણી બધાને જેગા કુયો અને બધાને પોતે શા કામ માટે આવ્યા છે તે સમજાવ્યું. છોકરીના પિતાશ્રી

પ્ર. માણને કોરિ કોરિ વંદન

શ્રી ડાયામાઈ હરિમાઈ પટેલ

શ્રી ડાયામાઈ હરિમાઈ પટેલ

એકહમ ધુંચા કુંચા થઈ ગયા અને આવા કામમાં લીખુલાઈને આ અંગે કોઈ સગાઈ ન હોવાથી આ કામમાંથી છુટકારી કેવો લીખુલાઈએ સમજવવા પ્રયત્ન કર્યો અને છેલ્દે હુકમના એજાની પેટુ ચેલો કાગળ કાઢી પટેલના હાથમાં આપ્યો. એ વાંચીને તેઓ ઢીલા પડ્યા અને ગળગળા અવાજે બોલ્યા અને આ વાત મને કોઈએ કરેલી નાણ અને હું જાણતો પણ નથી. જો છોકરીને જવું જ હોય તો મારો વાંચો વિરોધ શું કામ આવે. તેમણે તેમની પત્નીને પણ ખૂબ ખ્યાલવ્યા કે તારે તો વાત કરવી જોઈતી હતી છેવટે લીખુલાઈ સાથે કન્યાને મોકલી આપી. એ જેકું પણ બહુ સુખી છે અને રણછોડલાઈ ધીરે ધીરે અંબાલાલ સારાલાઈની અસારવા મીલના એકાઉન્ટ અને કેશ ખાતાના હેડ હતા અને સારો પગાર મેળવતા. રણછોડલાઈ તથા તેમના પત્ની પાર્વતીએન આજે હ્યાત નથી પરંતુ તેઓ અવસાન પામ્યા લાં સુધી લીખુલાઈનો બારે અહેસાન માનતા. રણછોડલાઈના મોટાલાઈ પણ પાર્વતીએનના મોટાયેન સાથે પરણેલા તેમને પણ નણું દિકરાયો છે. તેમાંના વચ્ચા બાઈ સુરતના યાર્નખજરમાં મોટા જખરા વહેપારી છે અને પરદેશી કંપનીના એજન્ટ છે. તે બાઈના લગ્ન પણ નાનપણુમાં લીખુલાઈના ગામ કતારગામમાં થયેલા તેમના લગ્ન થયા પછી છોકરીના બાપ સાથે કાંઈ ઝગડા પડેલો તેથી છોકરીને તેડતા ન હતા. તે વખતે લીખુલાઈ મુંખઈમાં ફુધની તેરી ચલાવતા હતા અને ત્યાં છોકરીના સગા કાકા મુંખઈની મ્યુનિસિપાલિટીના ઈજનેર હતા લીખુલાઈ ઈજનેરશ્રીના તથેલામાં ઢોરો બાંધતા અને તેરી ચલાવતા લીખુલાઈ સમાજના આવા કાયેનો સારો ઉકેલ કરતા એ વાત ઈજનેર સારી રીતે જણું હતા. ઈજનેરશ્રી ઢાવકા સમજદાર અને કામનો પ્રકાર સારી રીતે સમજતા હતા. છોકરાના બાપે છોકરીના કુટુંબ પાસે લગ્ન વખતે આપેલી તમામ જણસોની માંગણી કરેલી અને તે જણસો પુરેપુરી આપે તો જ છોકરીને તેડવા જણાવેલું આ વાત જો કે સામાન્ય બુદ્ધીમાં ઉત્તરે તેવી ન હતી અને એક તરફી લાગત એટલે લીખુલાઈએ ઈજનેરને બોલાવ્યા અને આ વાતનો ઉકેલ લાવી છોકરીને તેડી જાય એવી રીતે ઉકેલ લાવવા લીખુલાઈને જણાવેલું. લીખુલાઈએ પણ આ કામ હોંશથી હાથ ઉપર લીધું અને કતારગામ આવ્યા અને પોતે તેને બંગલે છોકરીને બાપને બોલાવ્યા અને ઈજનેર સાથે મળેલી વાતની સમજણ આપી. પરંતુ છોકરીના પિતાને ગળે આ વાત ઉત્તરી નહિ. તેઓ લીખુલાઈને કહેવા લાગ્યા કે જો હું બધી જણસો આપી દઈ અને છોકરીને તેડી ન જાય તો મારા હાથ-કાંડા કપાઈ જાય. એ ભાઈપણ ઝીસ્ટીકટ કોર્ટમાં તેઓ નાજર હતા અને કાપદાની થાડી જણું પણ તેમને હતી, પરંતુ તે જણુંતા હતા કે પથ્થર.

ઝલે હાથ આવ્યો છે તે કળેવળે કાઢવો. એમણે ભીખુલાઈ ઉપર પુરો સો ટકા અરોસો રાખી બધી જણસોનો દાખડો આપો ભીખુલાઈને હાથે પગે લાગી. આ કામ પાર પાઉંવા તેમણે વિનંતી કરેલી. સાસરી પક્ષમાં માણસોને ધેર જઈ ભીખુલાઈએ બધી વાતનો ધરસ્ફેટ કર્યો અને તેમની બધી શરતો પુરી થતી હતી એટલે તેમણે છેક રાતે ખોલાવી બધી વાતની માંડવાળ કરી લીધી. તેઓ પણ આજે ધરણ સુખી છે અને તેમના દિકરા સારી રીતે લણીને, આંતરરાત્રિય લગ્ન કરી પરદેશ અમેરિકા ગયા અને ત્યાં તેઓ સુખી છે. ભીખુલાઈની હાથ રેખા બહુ પ્રભળ લાગે છે. તેમણે જ્યાં દાવ નાંખ્યો તે પાર પડ્યો છે.

ભીખુલાઈને ચકાકાકા સાથે ગાઢ સંબંધ. તેમની સાથે શરદાતમાં પૈસાની લેવડદેવડ પણ થયેલી પરંતુ તે પછી તેમની આંધાની કેરી વેચવામાં હરિલાઈને બાગ રાખતા તેનો કારબાર ભીખુલાઈ કરતા. ચકાકાકા સાથે ભીખુલાઈ રોજ કેરી વેચવા કેળાપીઠ જતા અને ત્યાં મારકેટમાં જિલા રહી રોજ કેરી વેચતા. જે ચકાકાકાનો સ્વભાવ બહુ જ કૃપણું હતો અને તેમના હાથેથી પૈસો ધૂટતો નહિ. જ્યારે ભીખુલાઈને લહેરથી નારતાપાણી કરવા જોઈએ, તેમાં કોઈ વખત કચુકય પણ થતી. પણ બંને નભાવી લેતા.

તે ડેવળ ચકાને ચાર દીકરી હતી. અને તેમના નાના ભાઈને પણ ચાર દીકરી હતી. અને એ વચ્ચે છોકરો એક જ હતો. ચકાકાકા છોકરીઓને ડેળવણી આપવામાં માનતા નહિ. અને ધરે પણ ખૂબ કરકસરથી રહેતા. સમાજ સાથે પણ બહુ અળતા નહિ. તેમના નાના ભાઈ અખલગખલીયા હતા. તેમને ત્યાં છોકરીઓના લગ્ન આવ્યા. તેમણે નવસારી તાલુકાના ખારાઅથામાં ગામે સ્થાનમાં કામ કરતા ગોવિદ્ધાઈના દીરા જોડે વિવાહ માંડ્યો. ગોવિદ્ધાઈનો દુનાથ ગવાલીયરના રાજ કરતા પણ જરૂરો હતો. તેઓ જન લઈને આવેલા તે વખતે તેમને લગેલું કે તેમની આગતા-સ્વાગતા, વહેવાર-વિદાય વેવાઈઓએ ભરાયર નથી કરી. અને એમાં વળી એક નવું પ્રકરણ ઉમેરાયું. જન જરૂરવા બેડી હતી તે વખતે નાના ભાઈ મગનભાઈને લાગ્યું કે જરૂરનાર માણસો ધરણ થયા છુટે જરૂરનામાં તો આવા પ્રસંગે આખા ગામના માણસોને જરૂરવાનું આમંત્રણ અપારું. તેથી મગનભાઈએ કોઈને પૂછ્યા-મૂક્યા વગર બધાના દેખતા દ્વાળમાં માણી ડેડી દીધું. આથી ગામમાં અને વેવાઈપક્ષે પણ ધરણી હોઢા થઈ. કન્યાને વિદાય આપતી વખતે વેવાઈ ખૂબ કોધથી કહી ગયા કે તમો છોકરીઓને તેડવા તો આવને, ડેવા રીતે છોકરીને તેડી લાવો છો તે જોને.

આમ તો ડેવળકાકા ક્રાઈથી ભીએ એવા ન હતા. તેમને તેમની મિદકતનું અને પૈસાનું ભારે ધમંડ હતું. પણ તે બરક્કના પાણી પેઠે એગળી ગયા. તેઓ ભીખુભાઈ પાસે આવ્યા અને મોટેથી પોક મૂકી રહ્યા. તેમણે કહ્યું, ભીખુભારાઅથામાવાળા મારા મગનને ગાંઠે એમ નથી અને મગનથા શેડલેલા પાપડ બાંગે એમ નથી. માટે ભીખું હું કાલે તૈયાર થઈને ભીજાઓને લઈને ત્યાં જઈ છાકરીઓને તેડી લાવ. ભીખુભાઈ પ્રસંગ સમજુ ગયા અને પોતાની સાથે ભીજ પાંચ ભાઈઓને લઈ અથામા ગયા એ કુદુંબમાં છાકરીએ પરણેલી. તેમાંથી એક ભાઈએ તો છાકરી મોકલવા કહેલું. પરંતુ ગોવિદભાઈ ગલ આપતા ન હતા. ભીખુભાઈ ત્યાં જઈને બેઠા. તેમણે પેલા ભાઈઓને કણી રાખેલું કે જ્યાં સુધી ગોવિદભાઈ છાકરીને મોકલે નહિ ત્યાં સુધી ક્રાઈએ તેમનું પાણી, ચાહ તથા જમવું નહિ. આની ધારેકી અસર ઉપજ. અને ભીખુભાઈએ અને ગોવિદભાઈએ ડેવળભાઈની થાડી વાતો કરીને વાતનો ઉકેલ લાવી છાકરીને મોકલી આપી. ભીખુભાઈનું આ મિશન પણ સફળ થયું.

અમારા ગામના એક ઘેડૂત સરકારી ખેતર ઘેડતા હતા. તેમનો જુવાનજોધ દીકરો પિતાંખર રોજ ભાડે—એટલે તાપી નદીને કાંઠે આવેલા ભાડે—રોજ ઘેતીના કામે જતો. તે ભાઈનો સ્વભાવ તેના બાપની પેઠે ખૂબ સીધો—સાદો હતો: તેમના લગ્ન પણ ન્યાતમાં જાણીતા સારા કુદુંબમાં થયેલા હતા. તે છાકરી પરણીને ઘેર આવી પરંતુ ધરમાં સાસુનો કડક સ્વભાવ હતો. તેઓ આપે દિવસ વહુએ સાથે કાંઈ કાંઈ બહાના કાઢીને લડાઈ જબી કરતા. આથી તેમના બધા દીકરાની વહુ સાથે યાદવાસ્થળી ચાલતી. આમ તો બધા ભારે મહેનત કરી સુષેષ્ઠા રોટલો રળો આતા હતા. પરંતુ ભરના ગૃહકલેશથી કંટાળો પીતાંખરે નદીમાં પડતું મૂક્યું. તેમના મૃતદેહની ખૂબ શોધાશોધ કરી—હોડીએ મૂડાવી—પણ જડયો નહિ. ભીખુભાઈ પણ તેની શોધમાં દ્વાર્પદ થયેલા. ગામના એક વયોવૃદ્ધ માણસ સાથે પગે ચાલીને નદીને કાંઠે કાંઠે શોધ કરતા હતા. તાપી નદીને કાંઠે આવેલા જરી માતાના હાંઠે જતા હતા ત્યારે તે બંનેતી નજર એક ધોળા કપડા ઉપર પડી. શાખ કાંઠે જ આવી રહેલું હતું. એટલે ભીખુભાઈએ નદીમાં જિતરી શાખને બહાર કાઢ્યું. આવા કામમાં ભીખુભાઈની હિંમત અનોડ હતી.

૧૬૩૨ પછીની આ વાત છે. તે વખતે ભીખુભાઈને પકડી છ માસની સર્જ થયેલી. તે સર્જ પુરી કરીને તેઓ ધરે આવેલા તે વખતે કંતારશ્વર નજીક આવેલા તેમના બંગલામાં રહેતા હતા. ભીખુભાઈ અને લલુભાઈ ૧૬૩ ની સત્તાઅહની જેલમાં ગયેલા. ૧૬૩૨ માં ભીખુભાઈ જેલમાં ગયેલા ત્યારે લલુભાઈ

પુનામાં અભ્યાસ કરતા હતા. ભીખુભાઈ સજી પૂરી કરીને આવ્યા અને થોડા આરામ કરવાનો વિચાર પણ કરેલો. પરંતુ ગામમાં ડોઈએ એક તીખલ કરી. ભરતીયા સેનાટોરીયમ સામે આવેલા એક આડ ઉપર ડોઈએ રાત્રે ડેંગ્રેસનો વાવદો ચઢવી દીધેલો. એટલે નામીઓ ચોર માર્યો જાય. એ કહેવને ભીખુભાઈ ઉપર તવાઈ આવી. ભીખુભાઈ ડો. મોહનનાથ દીક્ષિતને લઈ કલેક્ટર ડોઢાવાળાને બંગલે ગયેલા. પરંતુ કલેક્ટરે વચ્ચે પડવાની ના પાડેલી. એટલે ન છૂટકે ભીખુભાઈ થોડા દિવસ કલારગામ છોડી બહાર ચાલ્યા ગયા. લલ્લુભાઈ પણ એમની સાથે હના તેઓ એક દિવસ ગામડે જવા નિકળી પડ્યા અને પગે ચાલતા સણીયા-કણુદે જાયા. ત્યાં એ દિવસ રહી લલ્લુભાઈના મિત્રને ત્યાં વક્તાણુમાં એ દિવસ રહ્યા અને ત્યાંથી પગે ચાલતા પલસાણું થઈ મલેક્પોર ગયેલા. જેમને ત્યાં ભીખુભાઈ જિતરેલા તે કુદુંબ પણ ધાણું આગેવાન ગણાય છે. તેમના દીકરાઓ ફીજુ, એકલેન્ડ જર્ઝ વેપારધંધે કરતા. તેમના મોટા દીકરા તે વખતે ત્યાં ગામે હાજર હતા. ભીખુભાઈના પિતા હરિલાઈએ તે ભીખુભાઈને ત્યાંના ભીજા કુદુંબને ત્યાં જવા જણાવેલું. તે પણ જણીતા અને રોટલીએ હતા. પરંતુ ત્યાં ન જિતરતા આ ભાઈને ત્યાં જિતર્યા હતા. ભીખુભાઈના એક ફોઈ ॥ દીકરા ત્યાં પરણેલા એ નાતે ત્યાં ગયેલા. તેમના મોટા દીકરાના લગ્ન નાનાણુમાં થયેલા. લગ્ન થયા તે વખતે છોકરીના ઉમર છોકરો કરતાં ૭-૮ વર્ષ મોટી હતી. છોકરીને છોકરાવાળા તેડતા ન હતા. કુદુંબના વડીલ છોકરાના બાપને એવી દહેસત હતી કે કલારગામથી આ લોકો છગનને ભીજે લગ્ન કરાનવની ગોડવણું કરવા માટે આવેલા છે. જે કે અમે તો વખાના માર્યા ત્યાં ગયેલા હતા. રાત્રે વાળું કરવાના વખતે પેલા વડીલ અમારા સાથે જમવા બેઠા ન હતા. અને જણે માનસિંહને રાણું પ્રતાપે જેવું કરેલું તેવું ભીખુભાઈને લાગેલું. તેમ છતાં રાત્રે જમ્યા પછી પેલા મોટા દીકરા સાથે ભીખુભાઈ વાતે વળગ્યા. અને તેમને સમજવવા ભારે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. છોકરો ખાસ ના કહેતો હતો એમ તેમણે ભીખુભાઈને કહેલું કે એ તો મારી ‘મા’ જેવા લાગે હું કેવી રીતે એની સાથે સંસાર માંડું. ત્યારે લલ્લુભાઈ ત્યાં હાજર હતા. તેમણે શેક્સ્પેયરના નાટકો વાંચેલા અને ભણવામાં આવતા. મેં ભીખુભાઈને છણું કે શેક્સ્પેયરના પત્તી તેમના કરતા ૭ વર્ષ મોટા હતા. શેક્સ્પેયર જેવા સાંહિત્ય સાંભારે એમના પત્તી સાથે સારી રીતે જીવન ગાળેલું. અડધી રાત વાતી ગઈ છતાં ભીખુભાઈ પેલા ભાઈને સમજવવા પ્રયત્ન કર્યા કરતા હતા. ભીખુભાઈ તેમને એટલું જ કહેતા કે વરકન્યાના માબાપે ભૂલ કરી તેમાં છોકરાનો શો હોષ ? આખરે પેલા ભાઈ પીગળ્યા અને તેમણે મન મનાવવા કહેલું. તે ભાઈ તો ફીજુ ચાલ્યા ગયેલા પરંતુ પાછળથી પેલી છોકરીને ફીજુ-એકલેન્ડ જતી સ્ટીમરમાં

એસાડી આપેલી. તેમનો સંસાર પણ સારી રીતે મંડાયલો અને સુખરપ નિરંત્રે. આજે એ ભાઈના છોકરાઓ અમેરિકામાં લાખો રૂપિયાની હોટલ ચલાવે છે અને સારામાં સારી કમાણી કરે છે.

ભીખુભાઈ ત્યારે તેમના જુના ધરમાં રહેતા હતા ત્યારે એક પ્રસંગ ઉભોથ્યો. ભીખુભાઈ અને તેમના ભાઈઓ આજુમાં કોળી મહોલ્લામાં સુવા જતા. ત્યાં જવાના રસ્તામાં ગામના એક પાઠીદારનું મકાન હતું તે ભાઈ જરા અભય હતા. અને તેના સ્વાર્થ સિવાય બીજું કાંઈ જોતા ન હતા. તે રસ્તામાં અવરનવર અડયણો બિલી કર્યા કરતા એક વખત કાંદા લારી વચ્ચે કાંદાની વાડ કરી લીધી. ભીખુભાઈએ તે જાયકોને ઝેંકી દીધી. અને ભીખુભાઈએ જોશપૂર્વક કલેલું કે અમો તો અહીંથી જઈશું. ફરીને જવાના નથી. નથી પેલા ભાઈએ તેના કાકાને આ વાત કરી. તે કાકો ગામમાં બડીંગ ગણુતો હતો. ગીરવે લોકોને પૈસા ધીરતો અને પણણી ઢેરે લેની ઉધરાણી કરતો. એટલે દાદા જેવો હતો. તેણે અમારા જુના ધરુના આંગણામાં આવી ખૂબ ગાળો દેવા માંડી એટલે ભીખુભાઈને પિતા હરિભાઈએ પૂર્ણયું કે આ કોને ગાળ હે છે. આપણું જ સ્તો. આમ તો પેદ્બા ભાઈની ડંમર ધણી હતી. ભીખુભાઈ ભારે ભેજવાળા હતા એણે પેલાની ડાક પકડી નીચે ગંભડાવી દીધો. તે જોઈને ગામ લોકો તથા પડોશીઓ પેલાની સાથે મારવા લાગી પડ્યા. ગામમાં તે દાદા ગણુતો. અને તેને મહાત કરીને ભીખુભાઈ સવાઈ દાદા થઈ ગયા. ભીખુભાઈએ કોઈની સામે જઈને ઝગડો બિલો કર્યો નથી. પણ ઝગડો આવી પડે તો તેઓ બહાદુરીથી તેનો સામનો કરતા. આથી ગામમાં એમનું સારું એવું વજન ગણાતું.

ભીખુભાઈ અની અનેક પ્રવૃત્તિ સાથે શિક્ષણ અને સંકારની એક નવી પ્રવૃત્તિ બિલી કરી. માણુસ વાંચન અને વિચાર વગર પ્રગતિ કરી શકતો નથી. દેશમાં અને દુનિયામાં શું ચાલે છે તે દરેક જણાવું જોઈએ તેમ તેઓ માનતા હતા. તેમના પિતાશીનો એ વારસો હતો. તેમણે પાઠીદાર કુદુંખના કેટલાક જુવાનોને લેગા કર્યા અને એક લાયફ્રેરી બિલી કરવા વિચાર કર્યો. પાસે ફૂટી અદામ ન હતી. છતાં તેમણે આ સાહસ ઉપાયું અને ધરના બધાનો સાથ પણ હતો. મુંબઈવાળા લલ્લુભાઈ વશનજીએ તેમાં સહકાર આપ્યો. અને લાકડાનો એક કખાટ લેવા જે પૈસા થાય તે તેમણે આપવા જણાવ્યું. અને તેમણે ગામના એક જગાને તે પૈસા આપી દેવા જણાવેલું. એક જુનો કખાટ રૂ. ૪૦/-માં મળી ગયો. તે તેમણે લઈ લીધો. અને પાઠીદાર મહોલ્લામાં ઘેરઘેર ફરી જુના પુરસ્તકો બેગા કરવા માંડ્યા. જુના પુરસ્તકોને બધાવી કામ શરૂ કર્યું. અમારા ગામના સ્ટેશન

માસ્તર ગોપાળજીની હવેલી તે વખતે નવી બંધાવેલી. અને તેમાં કોઈ રહેતું ન હતું. અને એક ઓારડો લાયથેરી તરીકે મફત વાપરવા મળી ગયો. તે જમાનામાં છાંગવળા ઓાછા આવતા અને સુંખર્ષણા છાપાઓથી કામ ચાલતું. એકુટો ભાગ્યે જ એ છાપા મંગાવતા. એટલે લાયથેરીમાં રોજંદા છાપા તો નહિ પણ અદ્વારિક, માસિક આવતા. તે વખતે કનૈયાલાલ મુન્શીની બોલખાલા ચાલતી. તેમનું માસિક 'ગુજરાત' લાયથેરીમાં મંગાવતા. તથા કલકત્તાથી એક માસિક આવતું. થોડાક ચોપડા પણ નવા લાવી ઉમેરેલા. પણ બધાનું કામ રીતસર ચાલતું નહિ. તેમાં એક પ્રસંગ બની ગયો. લીખુલાઈએ એક દિવસ આવણ મહિનામાં પોતાના ડેણીવાડના ધરમાં લજન મંડળ ખેસાડી. લાયથેરીમાંથી ખુરસીએ, બાંકડાએ ત્યાં લઈ ગયેલા. તેનું વાતનું વતેસર થયું. પરવાનગી વગર લાયથેરીનું ફરનિયર વાપર્યું હતું એવી કેટલાકે ફરિયાદ કરી. એટલે એ કામ પડતું મુકાયું અને જ્યારે કૃતારગામમાં નવી ગામલાયથેરી શરૂ થઈ ત્યારે તેમણે બધું આપી દીધેલું.

સમાજના કલ્યાણની પણ કામ કરવાની ઉદાર નીત હોવી જોઈએ. ન્યાત-ન્યતના શ્રીમંતવાડા ટાળી તેને ગુંગળાવવી ન જોઈએ. એમાં કામની ફલશ્રુતિ મળતી નથી એ દૈખીતું છે.

ગાંધીજી ભારતમાં આવ્યા અને સત્યાગ્રહની લડત શરૂ કરેલી. પણ ત્યારે લડતે જોર પકડેલું નહિ. પરંતુ ગાંધીજીએ ખાદીની પ્રવૃત્તિ સારી રીતે શરૂ કરી દીધેલી. ગાંધી જ્યાંતી વખતે રેંટિયા બારસના અરસામાં લીખુલાઈએ ખાદી વેચનાનું પણ કામ કરેલું. સુરતના કેંચેસના ખાદી બંડારમાંથી ખાદી જાંગડ લાવી ગામમાં ફેરી ફરીને ખાદી વેચી તેના પૈસા લરી આવતા. લીખુલાઈના મિત્ર તથા કુટુંબ તથા ગામના ગાંડાભાઈ કાપડીયા પણ આ કામમાં લાગતા. ગામમાં ધેરધેર જરૂરને ખાદી વેચવામાં આવતી તે વખતની ખાદી જરી અને ખરઅચડી હતી. અને રંગ પણ ન હતા. આજની જેમ મુલાયમ, રંગીન ખાદી તે વખતે મળતી ન હતી. લોકો તે વખતે દેશભાવનાથી આ ખાદી ખરીદતા લીખુલાઈએ ગાંધીજીને સાથરમતી કાગળ લખેલો. ગાંધીજીનો શુભેચ્છા ઈચ્છાતો કાગળ આવેલો. અને લીખુલાઈના કામને બિરહાવેલું. તરણું માસ સુધી લીખુલાઈએ આ કામ સારી રીતે કરેલું. અને ખાદી બંડારવાળાએ એમને થોડું કમિશન. પણ આપેલું. જે તેમણે ખીંચ સારા કામ મારે આપી દીધેલું.

૧૯૨૫ની આ વાત છે. તે વખતે ચોમાસામાં એડા જિલ્લામાં મુશળધાર વરસાદ પૂરી પડેલો. અને ત્યાંતા લોકોને ભારે જહેમત વેહવી પડેલી. માણુસો

અને દોર તણાઈ ગયેલા. ઢાડર, મહી, વિશામિત્રી, વાત્રક વિગેર નહીંઓ જળજળાકાર થઈ ગયેલી. અને રેલે લાઈન પણ તોડી નાખેલી. સરદાર વલબલ-ભાઈએ અમદાવાહથી આવી આણંદમાં રેલ રાહતનું કામ શરૂ કરેલું. તેમની સાથે શ્રી રવિશંકર મહારાજ, મોહનલાલ પંડ્યા (હુંગરીચોર) અને કુલચંદ શાહ વિગેર હતા. અને કામ ખાડુ જ વ્યવસ્થિત રીતે ગોડવાયેલું. આ ભય કર દુઃખ સાંલળાને ભીખુભાઈનું હુદ્ધ દરી આવ્યું. અને તેમણે કનારગામ અને આજુઆજુના ગામોમાં ફરી અનાજ, કપડા તથા પૈસા ઉદ્ધરાવી એક ભાઈ સાથે જરૂરે રેલેમાં મુકીને ઘેડા જિલાની રાહત સમિતિને સોંપી આવેલા.

ભીખુભાઈ એક કસાયલા સૈન્ય જેવા શિષ્ટઅદ્ધ સૈનિકની રીતે કામ કરતા થઈ ગયેલા. તેમણે જુદી જુદી રીતે કામો કરેલા. તે સુદૃઢ થયેલા હોવાથી તેમનામાં આત્મઅદ્ધ જન્મેલી. કુદુંબની સેવા તો તેઓ કરતા જ રહેતા. પરંતુ જરૂર પડે ત્યારે સમાજસેવાના કામો પાછળ તેમજ દેશસેવાના કામો પાછળ તેઓ હુરત જ ઝંપલાવતા. તેમનું બણુતર ઓછું હતું. પણ નેચોએ સાચા અર્થમાં ભણુતર મેળવેલું.

ભીખુભાઈના એ મૂળાખેન ધરની આવક વધારવા પોતાના ધરનું દુધ, દાઢી, માખળુ, ધી કાળપરા સૈયદપુરામાં માથે ટેપલો લઈ વેચતા હતા. ૧૯૨૧થી આ કામ તેમણે શરૂ કર્યું હતું. અને તે છેક ૧૯૪૫ સુધી ચાલ્યું. દુધ ચોકાયું અને બીજી વર્ષાઓ પણ ચોકખી હોવાથી ધરાકી સારી જામી હતી. માણ્યાવંશા, રોહિત, તથા મુસ્લીમ લોકોના મુખ્યત્વે ધરાકી હતી મૂળી માસીના દુધ વેગર તેમને ચાહુનો ટેસ્ટ લાગતો નહિ. આ કામ સવાર પુરતું કરવાનું હતું. સાંજના તો જવાનું હતું નહિ. આ રીતે રોજ રોજની આવક થતા ધરની આર્થિક સમસ્યા તેમણે જ ઉકેલી કાઢી હતી. આ ધરાકીમાં એક ખિસ્તી કુદુંબ પણ તેમનું ધરાક હતું. ખિસ્તી ધર્મના મિશનરીના ધરના તેઓ વડા પાદરી હતા. તેમનું નામ ટીમોથી મેકવાન હતું. તેઓ પાદરી તરીકે ઉપદેશ કરતા અને શહેરમાં તેમજ ગામડે પણ કરતા. તેમનો દુરનો એક ભાઈ પણ તેમની સાથે રહેતો હતો. ટીમોથીની પત્નીને એ દિકરીએ અને એ દિકરાએ હતા. કંમ નસીએ તેમને ક્ષયનો રોગ લાગુ પડ્યો હતો અને તેની તેમને લાંઘી બીમારી ભોગવણી પડી હતી તેમના દૂરના ભાઈ આમ તો દેશી વૈદુ કરતા પરંતુ તેમની સારવાર નાકામયાએ નિવિલી નેથી બીજા ડોક્ટરોની સારવાર લેવી પડેલી ડોક્ટરો સામાન્ય રીતે ક્ષયના દરહીને દુધ, માખળુ અને ધી લેવાનું કહેતા અને અંચામ લેવાનું કહેતા પરંતુ તેમનો

ક્ષ્ય રોગ છેલ્લા સેનમાં આવી ગયો હતો. મૂળી માસીને તેમણે વિનંતી કરી અને દુધ, માખણ, ઘી ઉધાર લેવાના શરૂ કરેલા આથી તેમને મૂળી માસીમાં ખૂબ અંદ્રા હતી અને ભરતા પહેલા તેમની છોકરાઓની અને ખાસ કરીને દિકરીઓને તેમના પછી ટેખરેખ રાખવા જણાવેલું. મેડવાન ગુજરી ગયા અને તેમના મૃત્યુ પછી થોડા વખતમાં જ એમની પત્ની ધર અને છોકરીઓને છોડી ચાલી ગઈ અને બીજા પ્રિસ્ટી નેડે પૂનર્લંગ કર્યું. આથી લીખુલાઈના બા મૂળાએનને માથે આ લોકોને જાળવવાની નૈતિક જવાબદારી આવી પડી. બંને છોકરીઓ બધા બાળકોમાં મોટી હતી અને મોટી છોકરી તો મેટ્રીકમાં આવી હતી અને બીજા એ છોકરીઓ નાના હતા. છોકરીઓ સ્વાભાવિક રીતે મિશન જનાના હાઈરકુલમાં ભણ્ણતી હતી. અને તેમણે જ્યથા ધોરણથી બીજી ભાષા તરીકે સંસ્કૃત લીધું હતું. સંસ્કૃત લીધાથી તેમ જ તે વખત સંસ્કૃત શિક્ષક શ્રી શુક્લ સાહેબના એમના જાત ઉપર હિન્દુ ધર્મના સારા સંસ્કાર પડેલા શુક્લ માર્સ્તરની એ દિકરી કેલાસ અને પુષ્પા એમના બહેનપણી બની ગયેલા અને એ એકરી હિન્દુ લોકો સાથે વધારે જાળતી હોવાથી તેમ જ છેલ્લે રવિવારની પ્રિસ્ટી દેવળની પ્રાર્થનામાં જવાનું છોડી દેવાથી પ્રિસ્ટી લોકોમાં એક એવી હવા પેઢા થયેલી કે આ લોકો તો હિન્દુ થઈ જવાના એટલે પાદરી દીમોર્દી ગુજરી ગયા પછી પ્રિસ્ટી લોકોએ એમને હેરાન કરવા માંડ્યા અને મિશન જનાનામાં પણ એમને માનસિક તાણું ઉભી કરવા માંડી.

બીજી બાજુ સામાન્ય હિન્દુ સંસ્કાર પ્રમાણે હિન્દુ કુદુંધમાં કોઈ ગુજરી જય તો તેમના નજીકના સગા મોસાળ વિગેરે સ્થળે તેમનો શોક અંગાવવા તેડી જવામાં આવે. મૂળી માસી પણ પેલા એનોને પોતાને થેર બોલાવી લાવેલા. હરિલાઈને આમ તો બીજા ધર્મવાળાઓ સામે સારું રહેતું પરંતુ તેમને ચુક્કા સુધી લઈ જવાની તેમની વૃત્તિ નહિ. છતાં પેલા એનો આંદ્યા. હરિલાઈએ તેમને થોડા ઈશ્વરના અજ્ઞનો ગાવા કર્યું. પરંતુ તે બહેનોએ પ્રિસ્ટી ધર્મના ગીતો ગાવા જણાવ્યું. પિતાશ્રીએ ઉપરની બહેનોને હિન્દુ ધર્મના કોઈ અજ્ઞનો ગાવાનો હઠાત્માહ કર્યો. અને તેમણે એ-ચાર સારા અજ્ઞનો ગાયા આથી એ બહેનો અવર-નવર કટારગામ આવતા :હેતા અને લીખુલાઈના કુદુંધ સાથે સ્નેહભર્યો સંધંધ બંધાયો. દીમોર્દી મેડવાન ગુજરી ગયા તે વખતના તેમની પાસે ૪૦૦-૫૦૦ રૂપીયા નીકળતા હતા. અને તે વખતમાં એવડી રકમ મોટી ગણ્ણાતી મૂળી માસીથી કડક ઉદરાણી થાય નહિ એટલે તે ઉધરાણી કરવા લીખુલાઈને જણાવવામાં આવેલું અને લીખુલાઈએ તે લલ્લુલાઈના ઉપર છોડ્યું. પાંચ-છ મહિના થયા. દુધના

પૈસા નીકળતા હોવાથી લલ્લુભાઈએ તે વખતના બહેન મટીલદાર મેડિવાન તથા મેનિકને કડક ભાષામાં કાગળ લખ્યો. આની ધારી અસર તો પડી. ટીમોર્થી ડેઝ રોકડ કે ધરેણા મૂકી ગયા ન હતા. અને થોંક ધણું જે કાઈ હતું તે તેમના પત્ની લઈ ચાલ્યા ગયેલા. એટલે મટીલદારને પૈસા આપવાનું કામ બહુ મુશ્કેલ હતું. તેણે ખૂબ લાગણીબર્યા, આજુણ કરતો પત્ર તો લખ્યો. અને લખ્યું કે તમારા પૈસા દુધે ધોયેલા છે. અને થોડા પૈસા જમા કરાવીશ. આ પછી નવા સત્રમાં મિશન જનાનામાં ભણવા નહિ જવાનો તે છોકરીએ નિર્ણય કર્યો. તે વખતે સુરત શહેરમાં ખીજ પારસીઓની જ કન્યાશાળા હતી જેમાં ખીજ ધર્મવાળાને દાખલ કરતા નહિ. એટલે સાર્વજનિક હાઈસ્કુલમાં દાખલ કરવા પ્રયત્ન કરવો રહ્યો. તે વખતે સાર્વજનિક હાઈસ્કુલ, નાનપુરાના પ્રિન્સીપાલ સ્વ. શ્રી ઈશ્વરલાલ પ્રાણલાલ ખાનસાહેબ હતા. તેઓની ઉભ્મીદ ધણી હતી. સ્વભાવે તેઓ ધણા જ મિલનસાર હતા. છ ફૂટ ઊંચા અને કદાવર શરીરના હોવાથી પ્રથમ જોનારને તો ખીક જ લાગતી. પરંતુ એવા શરીરમાં કોમળ ફદ્દું હતું. તે વખતે લલ્લુભાઈ એમ. ટી. બી. આર્ટસ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા. એટલે લીખુભાઈએ આ છોકરીએને નાનપુરા હાઈસ્કુલમાં દાખલ કરાવવા લલ્લુભાઈને કહ્યું. લલ્લુભાઈ ખાનસાહેબને ધેર સેતાન ફળિયા, ગોપીપુરામાં મળવા ગયા. લલ્લુભાઈ તે વખતે ઉગતા જુવાન હતા. પરંતુ ખાનસાહેબને તેમણે અસરકારક રીતે બધી પરિસ્થિતિ સમજવી. તે જમાનામાં સહશિક્ષણ હતું નહિ અને કોઈપણ છોકરાએની હાઈસ્કુલમાં કન્યાએને દાખલ કરતા નહિ. આ ઉપરાંત મિશન શાળામાંથી સ્કુલ લીવીંગ સર્ટિફિકેટ કઢવેલું તેમાં “કોન્ડક્ટ એડ” એમ લખ્યો આપેલું. કોઈ વિદ્યાર્થીના સર્ટિફિકેટમાં તેના વત્તણુક વિષે આવો શેરો ભારવામાં આવે તો કોઈ પણ ખીજ શાળા એવા વિદ્યાર્થીએને દાખલ કરે નહિ. પરંતુ લલ્લુભાઈની વાતમાં મહુંમ ઈશ્વરલાલ ખાનસાહેબને એટલો બધો વિશ્વાસ પેદ્ધ થયો કે તેમણે મેનેજમેન્ટ કે ખીજ કોઈ સભ્યને પ્રુછ્યા સિવાય દાખલ કરવાની સંમતી આપેલી. તે વખતે સાર્વજનિક હાઈસ્કુલમાં આ એ છોકરી ઉપરાંત એક એન કુસુમ શાહ, જંબુસરના મહીલા વિદ્યાર્થી હતા. વર્ગમાં દાખલ થયેલા તે વર્ષે સચીનના નવાખનો રાજકુમાર (મોટા હિકરો) રાજકોટની શાળા છોડીને આ સાર્વજનિક હાઈસ્કુલમાં દાખલ થયેલો. તે દોકાને બાજુમાં બાંકડા આપીને એસાડવામાં આવતા અને એમના વિદ્યાભ્યાસથી હાઈસ્કુલનો સ્ટાઇ તથા પ્રિન્સીપાલ પણ ખુશ રહેતા. આ છોકરીએને સાહિત્યમાં પણ સારો રસ હતો. એમણે શાળાના વાર્ષિક અંકમાં તેઓએ લખેલા કાબ્યો અને લેખો સારી પ્રસંશા પામેલા. તે વખતે ચૌધરી નામના ગુજરાતી શિક્ષક હતા. તેમણે પણ આ લેખોના સારા વખાણું કરેલા.

આ પછી ૧૯૨૮ ની આજુથાજુમાં આ બહેનો ભીખુલાઈને મળેલા અને તેમણે લંબાણ કાગળ પણ લખેલો. અને પરીક્ષા પછી તેમણે હિન્દુ ધર્મનો સ્વીકાર કરવા જણુવેલું. તે જમાનામાં વટાળ પ્રવૃત્તિ ખૂબ ચાલતી. પરંતુ આ ધર્મ પરિવર્તનમાં હિન્દુ ધર્મની ખાસ હતી, સિવાય ભીજે કોઈ હેતુ હતો નથિ. ખીસ્તી પાદી કુટુંબમાંથી હિન્દુ ધર્મમાં જવું એ કામ સહેલું ન હતું ધર્મ પરિવર્તન કરી પોતાના સુરતના ધરમાં જ રહેવાનું હોતું તો કોઈ સવાલ ન હતો. પરંતુ તેઓનો ૨૫૪૮ વિચાર એવો હતો કે હિન્દુ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યા પછી સુરતના આ ધરનો હંમેશને માટે ત્યાગ કરવો. આ કામ ધણું અધ્યરું હતું. સુરતમાં આર્યસમાજની સંસ્થા તો હતી. અને તેમનું એક મકાન પણ હતું. પરંતુ તે લોડો અથવા તેમના હોદેદારો ધર્મ પરિવર્તન સિવાય ભીજું કાંઈ કરી શકે એમ ન હતું. એટલે ભીખુલાઈ આ માટે હોડાહોડ કરતા હતા. અને કામ પોતાનું છે એમ જણી શહેરના ભીજ આગેવાનોને પણ મળતા. સૈયદપુરામાં રહેતા એક નર્મદાશંકર ત્રિવેદી તથા દિનેશ ત્રિવેદી આર્યસમાજ હતા. અને ખાલિણ હોવા છતાં ભીજ ડોમની સાથે નર્મદાશંકરે લગ્ન કરેલા. મટીલદાના તેઓ સારા ઓળખીતા હતા. ભીખુલાઈની મદ્દમાં તેઓ પણ રહેતા. પણ સહાતુભૂતિ ખતાંથ્યા સિવાય ભીજું કાંઈ તેઓ કરી શકે તેમ ન હતું. ભીખુલાઈ લથા કટારગામના હરગોવનભાઈ તથા અંબાજરોડના ઈશ્વરભાઈ તેમની મદ્દહે હતા. છેવટે વડોદરામાં આવેલા આર્યકુમાર સંસ્થા કારેલીખાગનો ભીખુલાઈએ સંપર્ક સાધ્યો. તે વખતે ત્યાં આત્મારામ પંડિત આશ્રમ ચલાવતા. તેમને સથાજીરાવ ગાયકવાડ પંજાખમાંથી વડોદરા હિન્દુ ધર્મના રક્ષણ તથા પ્રચાર માટે લાવેલા. તેમના ધર્મપત્ની જેઓ માતાજી નામે ઓલખાતા. ખૂબ મળતાવડા અને ધર્મપ્રેમી હતી. એમને પાંચ દિકરા હતા. અને તેઓ બધા પણ હિન્દુ ધર્મનું કામકાજ કરતા હતા. એમનો તમામ ખર્ચ ગાયકવાડ સરકાર લોગવતી હતી. એમના દિકરાઓમાં સૌથી ભોટા આનંદીયજી હતા. અને તેઓ ગુજરાતમાં ટેર ટેર ઝરી સારો પ્રચાર કરતા. વડોદરા જિલ્લામાં અમૃતપરા ભીલ આશ્રમ સ્થાપેલો. અને છાત્રાલય પણ સ્થાપેલો. અને તે વખતના સુરત જિલ્લાના વલસાડ તાલુકાના ઘેરગામ ગામે ડોલચા ભીલ આશ્રમ કાટેલો. એ સંસ્થામાં પણ હિન્દુ ધર્મનો સારો પ્રચાર કરવામાં આવતો. અને ત્યાં આવેલા ખીસ્તી પાદીએ જોઈ રીતે પછાત ડોમના લોડાને જોઈ રીતે વટળાવે નહિ તેની ચાંપતી નજર રાખતા. ભૂલાભાઈ આર્ય કરીને તે એરગામની સંસ્થાના સંચાલક હતા. તેમનો ધાક ખીસ્તીએને ખૂબ લાગતો. ભીખુલાઈ કટારગામના પેલા હિલાઈને લઈને વડોદરા ગયા અને પંડિત આનંદજીની મબ્બા અને મટીલદાના હિન્દુ ધર્મમાં દાખલ

થવાનો કાગળ પણ આનંદપ્રિયજીને બતાવ્યો. હિન્દુ ધર્મમાં આશક્તા થઈને હિન્દુ ધર્મમાં દાખલ થવા આવે એવો આ કિસ્સો પહેલો હતો એટલે તેઓ આ વાત સાંબળી ખૂબ ખુશ થયા. મટીલા અને મોનિકા એકવાર વડોદરા જરૂરીને કારેલી બાગવાળો આશ્રમ જોઈ પણ આવ્યા. માતાજીએ એમને સતકાર્યા અને પોતાની પુત્રીએ હોય તેમ તેમને બેઠી પડ્યા. આ પછી અવાર-નવાર લાંઘી મંત્રણા ચાલી અને છેક છેવટે મટીલા તથા મોનિકાને વડોદરા લઈ જવાનું નાઝી થયું. મોનિકાની ઉંમર તે વખતે ૧૮ વર્ષ પુરી ન હતી જેથી થોડી રાહ પણ જોવી પડેલી. સાથે એક નાનો ભાઈ જેન હતો જેની ઉંમર ૭ થી ૮ વર્ષની હતી. તે સંગીર હતો એટલે તેનો ગ્રશ ઉપસ્થિત થતો હતો. પરંતુ આનંદપ્રિયજીએ અને ભુલાભાઈએ જે થવાનું હોય તે થાય એમ કરી તેમને વડોદરા લઈ જવાનું નાઝી કર્યું. એક દિવસ મટીલા તથા મોનિકા કોઈ નિમિત્ત બતાવી ધરેથી નીકળી પડ્યા. ભીખુલાઈ, હરગોવનલાઈ, લલ્લુલાઈ, ઈશ્વરભાઈ વિગેરે મિત્રમંડળ તેમને ગાડીએ વળાવવા આવ્યા. આ કામ મુશ્કેલ લયું હતું. છતાં આનંદપ્રિયજી અને ભુલાભાઈના સહકારથી કામ પાર પડ્યું. ભુલાભાઈ તો જણે હમણાં જ રણમેદાનમાં જિતરી પડવાના હોય તેમ લાંઘી ડાંગ અને ડેડમાં કટાર લઈને આવેલા. આ પછી તેઓ વડોદરા બયા. સ્ટેશને છૂટા પડતી વખતે તે બહેનની આંખમાં તેમજ વળાવવા આવેલા ભાઈએની આંખમાંથી અશ્રુધારા વહેલી. ભારે હૈયે અશ્રુ સારતા હતા તે વખતે ગાડીની સીટી વાગી અને ગાડી ઉપરી ગઈ.

સારું સુહૂર્ત જોઈને એ લોકાને શુદ્ધ કરવાનો ખ્રિસ્તીમાંથા હિન્દુ ધર્મમાં વદ્યાળવાનો દિવસ નાઝી કરી અહીં સુરત જણાવવામાં આવ્યું. તે દિવસ પણ તે લોકાના જીવનમાં ઐતિહાસિક હતો. પંડિત મેધાપ્રતઞ્જીએ આ વિધિ કરાવેલી. અને સુરતથી ભીખુલાઈ અને તેમના સાથીદારો ધર્ણી મોટી સંઘ્યામાં વડોદરા ગયેલા. ધર્મ પરિવર્તનની આ વિધિ મટીલાનું નામ વિરમતી રાખવામાં આવેલું અને મોનીકાનું નામ સરલાહેવી રાખવામાં આવેલું અને જેનનું નામ જ્યકિશોર રાખવામાં આવેલું. આ ધર્મપરિવર્તન થયા પછી સુરતના ખ્રિસ્તી લોકોમાં ભારે ખળખળાટ મચી ગયેલો. તે વખતે રાજ્ય ખ્રિસ્તી ધર્મના ખ્રિટીશ સાત્રાજ્યનું હતું. અને કલેક્ટર તથા ડી. એસ. પી. મોટે ભાગે ખ્રિસ્તી અંગ્રેજ લોકો જ હતા. વીરમતીના પેલા ફુરના કાકાએ કલેક્ટરને ત્યાં ધા નાખી અને સુરતની પોલીસને આની તપાસ કરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. ભીખુલાઈ તથા ખીંચ જે સાથીદારો હતા તેમના કુદુંખમાં હોઢા જાગી. અને ભીખુલાઈના પિતાશ્રી હરિભાઈ પણ ખૂબ દુષ્ટ ભેણના હતા. હું છું અને સમાજનું આવું કામ

તમારે શા માટે આ કામ કરવું જોઈએ એમ કહી બીજુભાઈ તથા લલ્લુભાઈને ખૂબ ઠપકો આપ્યો. અને મૂળાખેનને આ પણ પડીકું ગણતા. તેઓ ધણીવાર કહેતા કે આ અપરિણિત છોકરીઓ સાથે આ બધી ધમાલમાં પડવું તે સારું નહિ. તમો ગમે તેવા ચોપખા હો પણ સમાજ શું કહે? તેઓને શું કહેવું? એમ કહી તેઓ હૃદાવરાળ ઢાલવતા. આ વખતે તે છોકરીઓ અવર નવર સુરત પણ આવતી. તે અરસામાં છાપામાં એક જહેર ખખર આવી. તેમાં એક મુરતીઆની-નવસારીની હાઈસકુલના મારસરની જહેર ખખર આવેલી. તેઓ આંતર-જાતીય લગ્ન કરવા તૈયાર હતા. બીજુભાઈએ તે વાંચી અને વીરમતીને વાત કરી અને બીજુભાઈએ નવસારી પેલા શિક્ષકનો સંપર્ક સાધ્યો. તે વખતે નવસારીમાં ડૉ. ખંડુભાઈ હેસાઈ આર્યસમાજના આગેવાન હતા. પેલા શિક્ષક સાથેનો ઈન્ટરવ્યુ તેમને ધેર થવાનો હતો. એટલે બીજુભાઈ તથા તેમના સાથીદારો હરિભાઈ, લલ્લુભાઈ પણ ગયેલા. જમ્યા પછી પેલા ઉમેદવાર ભાઈ સરૈયા બી. એ. બી. ટી. હતા. તેમની સાથે વીરમતી એકલા તથા બધા સાથે ઈન્ટરવ્યુ થયો. તેઓ શરીરે ઢીક ઢીક રૂષ્પુષ્પ હતા. પરંતુ ચામડીનો રંગ વધારે પડતો રૂધામ હતો. એટલે ડૉ. ખંડુભાઈને ખાનગીમાં ના કહીને ચાલ્યા આવ્યા. આથી ભાઈ સરૈયાને ખૂબ ખોડું લાગ્યું. અને તેમણે રોષ દ્વારા એક કાગળ લલ્લુભાઈ ઉપર લખેલો. તેમાં શેક્સપીયરના એક નાટકની પંક્તિ લખેલી. અને લખેલું કે 'Frailty they name is woman' એમ કહીને ધણો લાંખો કાગળ લખી પોતાનો રોષ ઢાલવેલો. આ પછી વીરમતીને પણ આ પત્ર બતાવવામાં આવેલો. અને બીજુભાઈને તેમણે એક લાંખો કાગળ લખેલો. તેમાં તેમણે સરૈયા સાથેના શેક્સપીયરના વાક્યની સામે કુચિ 'કીટસ'ને ટાંકેલા. તેમાં તેમણે જણાવેલું કે કુચે તેમના કાવ્યમાં લખ્યું છે કે 'A thing of beauty is joy for ever.' એમ કહીને એમણે નાનાલાલ કવિની ભાષામાં આપ્યો પત્ર લખેલો. પરણવું એટલે પ્રભુતામાં પગલાં માંડવા એમ લખીને ધર્ણી લીટીએ નાનાલાલની લખેલી.

શિક્ષણનું નવું સત્ર શરીર થયું. મેટી છોકરી વીરમતીને કારેલી ઘાગવાળા આર્યકુમાર આશ્રમે ઈટોલામાં ચાલતા કન્યા વિદ્યાલયમાં પ્રિન્સીપાલ તરીકે નિમણું કરેલી. ત્યારે તેમની ઉંમર વીસની અંદર હતી. અને સ્વભાવે તેમજ દેખાવે ખૂબ સૌભ્ય અને સુંદર હતી. તેઓ મેટીક થયેલા હતા પણ કેળવણીનો બીજો કોઈ અનુભવ ન હતો. એમના હાથ નીચે એ ત્રણું જણ્ણા નોકરી કરતા હતા. સરલાને વડોદરામાં આવેલી મહારાણી હાઈસકુલમાં મેટીકમાં દાખલ કરવામાં આવી. આ ખણેનોનું કામકાજ સારી રીતે દેખાણે પડી ગયું હતું. અને તેઓ એક કુદુંઘ સાથે

ખધા સાથે ભણી ગયા હતા. આ વખતે પેલી પોલીસ તપાસ શરૂ થઈ. તે તપાસમાં સુરતના એક ભાઈલાલ પટેલ અને રોડ કરીને એક પી. એસ. આઈ.ને સોંપવામાં આવી ગેડ પ્રિસ્ટી હતા અને પ્રિસ્ટી ધર્મ પાળતા હતા. તેમણે વડોદરા અને ઈંગ્લિયા જરૂર બંને બહેનોના સ્ટેટમેંટ લીધા. પેલા જ્યક્ષિશારને વડોદરાથી બીજે દૂર લઈ જવામાં આવેલો. તે છોકરીએ ઉંમરલાયક હોવાથી તેમણે ધર્મપરિવર્તન કરવાનો પુરો હક્ક છે. અને તેઓ સુરતના ધરેથી પહેરેલે કપડે નીકળી આવેલા હોવાથી તેમની સામે ફેજદારી ગુન્હો દાખલ થઈ શકે એણું ન હતો. એટલે એ પોલીસ તપાસ આખરે ફાઈલ થઈ ગઈ. પરંતુ ૧૯૩૦માં બીખુભાઈ ઈચ્છાપોરથી પકડાઈને જેલમાં ગયેલા ત્યારે પેલા ભાઈલાલ પટેલ જેઓ તપાસમાં એક ફેજદાર હતા. તેઓ બીખુભાઈને ઓલપાડ સથ જેલમાં મળેલા અને પેલી તપાસની ધર્ણી વાતો કરેલી. તેમણે જણાવેલું કે બીખુભાઈ તમને તથા તમારા સાથીદારોને ફેજદારી ગુનામાં સંડોવવા ખૂબ દૃષ્ટાણ થયેલું. પરંતુ મને પણ તમારા વિષે અને આ કામ વિષે ખૂબ માત હતું. એટલે કાગળો ફાઈલ કરવા અમે તો જણાવેલું. આ પછી થોડા વખતે વીરમતીએ તેમની સાથે કામ કરતા ધર્મજના એક પાઠીદાર યુવાન સાથે લગ્ન કરવાનું નક્કી કર્યું. અને સરલાંએ પણ વડોદરા કારેલીબાગમાં સ્કાઉટ કમિશનર કામેશ્વરરાવ સાથે લગ્ન કરવાનું નક્કી કર્યું. કામેશ્વરરાવ આંદ્રના ધંદુરના વતની હતા. માણેકરાવ તેમને વડોદરા લાવેલા ધર્મજવાળા ભાઈ અંબાલાલ પાઠીદાર હતા. સ્વભાવે ખૂબ સજજન હતા. પરંતુ શરીરે જરા નથળા જેવા લાગતા હતા. કામેશ્વરરાવ શરીરે મજબુરી હતી પરંતુ અસ્થિર હતા. તેઓ તે વખતના સાભ્યવાદી પક્ષ સાથે સામેલ હતા. અને સુંબદ્ધના સાવરકર અને ભાવનગરવાળા પૃથ્વીસિંહના અનુયાયી હતા. તેઓ કુદુરી, ખંજર, રીવેલવર રાખતા અને હંમેશા યુનિફેર્મ માં બહાર નીકળતા. આ બંનેના લગ્ન સુરતના આર્યસમાન હોલમાં રાખવામાં આવેલા. અને સુરતના આર્ય સમાજાને ખૂબ આનંદ હતો. મોટી સંખ્યામાં આર્યસમાન હોલ ભરાયો હતો. આનંદપ્રયજી, તેમના સાથીદારો તથા બીખુભાઈ તેમના સાથીદાર બધા હાજર હતા.

વીરમતીના લઘુમાં અંબાલાલ સાથે ડોઈ આજા જનમાં ન હતા. પરંતુ કામેશ્વરનો દમામ બારે હતો. તેમના લગ્નના અલિનંદન માટે તારનો વરસાદ વરસેલો, આનંદપ્રયજી એ એનોને લગ્ન પ્રસંગે “આશિર્વાદ”નું લાખણું આપેલું અને માતાજીએ પણ ખૂબ પ્રેમથી ઓવારણું લીધેલા પણ જ્યારે કામેશ્વરરાય ઉલ્લા થયા ત્યારે તેમણે ખૂબ જેશીલી જખાનમાં તેમનું વ્યક્તાંય કરેલું અને તાળીઓના ગુડગડાતથી દોકાએ વધાવેલા. તેમણે અંગેજમાં ભાષણું કરેલું અને જણાવેલું કે

"This is not our real marriage but it will be real marriage when we two shall be on gallos for our mother land." આ મારું ખરું લગ્ન નથી પણ ખરું લગ્ન તો ત્યારે થશે કે જ્યારે હમો બંને એક સાથે ફ્રાંસીને માંચડે ચઢીશું ત્યારે તે ખરું થયેલું ગણ્યાશે. અંબાલાલ ધર્મજ ગામના ચરોતર વિરતારના હતા. એમના ધણ્ણા મિત્રો આફ્રિકામાં હના. લગ્ન પછી તેમણે તે લોડો સાથે પત્ર વહેવાર શરૂ ઈયો અને તેમણે જુંન (યુગાન્ડા) પૂર્વ આફ્રિકામાં તેમને અને તેમના પત્ની વીરમતીએનને નોકરીની એપોઈન્ટમેન્ટ મળી ગઈ. જુંનની કન્યાશાળામાં વીરમતીએનને પ્રીન્સીપાલ તરીકે અને અંબાલાલને આસી. તરીકે હતી. આ નોકરી સરકારી હતી અને તેની શરતો ધણ્ણી ઉદાર હતી. વીરમતી તથા અંબાલાલને નોકરીના હુકમો ત્યાંની સરકાર તરફથી મળી ગયા. અને તેમને હાજર થવા જણાવવામાં આવેલું. લગ્ન પછી અંબાલાલ અને વીરમતી વચ્ચે થોડો વિખ્વાદ છુલ્લો થયેલો અને વીરમતી તે વખતે સગર્ભા હતી એટલે તેઓ સુરત રહેવા આવી. પારછડી આગળ આવેલા છાપરીયાશરીના નાકે હરગોવનભાઈ સાથે રહેતી હતી. વડોદરાથી સુરત આવી તેવી ખખર લલ્લુભાઈને ડોર્ઝેએ આવીને કહી તે વખતે લલ્લુભાઈ સુરત કોલેજના ફેલો હતા. તેઓ એમ. ટી. બી. આર્ટ્સ કોલેજના છાત્રાલયમાં સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ તરીકે કામ કરતા હતા. આ વાત સાંભળતા તેઓ છાપરીયાશરીમાં પહોંચ્યા અને વીરમતીને મળ્યા. બીજી ત્રીજી વાત પછી વીરમતીએ લલ્લુભાઈને કહ્યું કે આજે અંબાલાલનો તાર આવ્યો. છે અને તેઓ રાતની લોકલમાં મુંખ્ય જનાર છે તો વીરમતીએ તેમની સાથે સુરત રટેશનથી એ લોકલમાં જોડાઈ જનું રાત્રે નવ એ ગાડી આવતી હશે. વીરમતીએ લલ્લુભાઈને કહ્યું કે મારો તેમની સાથે જવા વિચાર નથી. એટલે લલ્લુભાઈને એંબ પડ્યા જેવો આંચડો લાગ્યો. અને તેઓ તુરત જ ભીખુભાઈને અંબાજીરોડ ઉપર તેમની દુકાને મળ્યા.

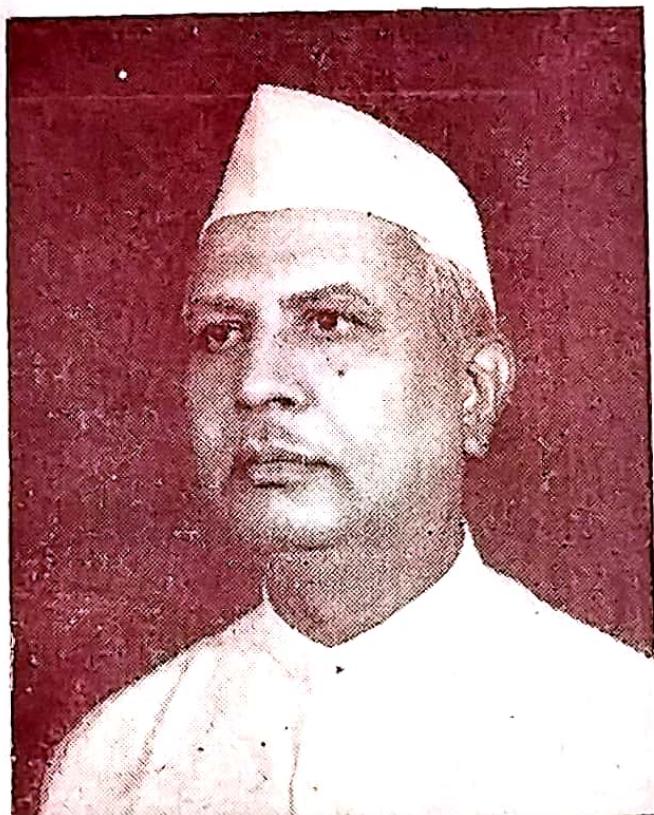
ભીખુભાઈ વીરમતીને મળવા તુરત જ ઉપડ્યા. તે વખતે હરગોવન ત્યાં હાજર ન હતો. ભીખુભાઈએ વીરમતીને લંબાણુ પ્રવચન કર્યું અને હિન્દુ ધર્મની મહાન સ્ત્રીઓના દાખલા ટાંકી બતાવતા સતી સીતાથી માંડીને તારામતી, દમયંતી, વિગેરના દાખલાઓ એક પછી એક આપવા માંડ્યા અને છેલ્લે કરતુરબા જેવા સન્નારીઓના દાખલો આપ્યો. વીરમતી મુંખ્ય નહિ જવા અફ્રિક હતી તે ઢીલી થઈ અને થોડા લુગડા, સાડીઓ અને કાપડ લઈ આવવા કહ્યું. ભીખુભાઈ, છંખરલાલ સોનીને સાથે લઈ જઈ તે લઈ આવ્યા અને ધોડાગાડી લઈ

આવ્યા અને ધોડાગાડીમાં બેસાડી સીધા સ્ટેશને પહોંચી ગયા અને અંણાલાલ સાથે મુંબઈ ગયા. તે વખતે પરદેશોના પ્રવાસો રસીમરમાં થતા અને મેકીનન મેકન્ઝીઝની રસીમરમાં તે માટે આફીકા પહોંચી ગયા. સરલાભેન તથા કામેશ્વરરાય તેમના વતનમાં ગંદુર ગયા અને પાછળથી તેઓ ૧૯૭૨માં વીરમતીની મહદ્દી આફીકા ગયા.

બ્રિટીશ સરકારે ચોર્યાસી તાલુકાની તથા બારડોલી તાલુકાની મહેસુલની દુટ આકારણું કરી અને બારડોલીમાં ૩૩ ટકા અને ચોર્યાસી તાલુકામાં ૨૫ ટકા મહેસુલ વધાર્યું જેમણે આકારણી કરી હતી તેમણે એતીમાંથી ઉપજ થયેલી ગણી આકારણીમાં વધારો કર્યો ન હતો. પરંતુ બારડોલી તાલુકાના મોટા ભાગના ઐકુતો આફીકા તથા ઝીજી તથા ઓકલેન્ડ નેવા પરદેશોમાં કમાણી કરતા હતા. મોટા ભાગની તેમની આવકથી બારડોલીના ધણા ભાગોમાં ધણા પાકા મકાનો બંધાયા હતા. અને સગવડો પણ ધરમાં કરી હતી તે બધું જોઈને આ મહેસુલમાં વધારો કરવામાં આવ્યો હતો. આથી બારડોલી તાલુકાના ઐકુતોમાં ભારે ઓહાપોહ જાગ્યો. અને તેમણે સરકાર સામે લડી લેવાનો વિચાર કર્યો. તેઓ સરદાર વલ્લભભાઈને અમદાવાદ મળેલા અને સરદારે આ ઐકુતોની શક્તિનું માપ કાઢી પછી સત્યાગ્રહ શરૂ કરેલો. સરદારે ગામેગામ ઝરીને લોકોને, ઐકુતોને અને તેમાં ખાસ કરીને ઘણેનોને ખુલ્લ પ્રોત્સાહન આપેલું અને ભાઈઓ કરતા ઘણેનો સભામાં વધારે હાજર રહેતી. તે વખતે છાપાચ્યોમાં પણ ખૂલ્લ સત્યાગ્રહની હકીકતો આવતી પરંતુ બારડોલીથી સત્યાગ્રહ પત્રીકા પણ નીકળતી અને તેનો પણ ખુલ્લ જોરથી ઝેલાવો થતો. ત્યારે ભીખુભાઈ સૈયફુરુરામાં દુધની દુકાન ચલાવતા અને તેમણે પણ આ બધું રસપૂર્વક વાંચ્યું અને તેઓએ દુધનો ધંધો ભાગીદારને સોંપી બારડોલી ચાલતા થયેલા હારભાઈએ તેમને ધંધાતું શું થશે તે વિષે તેમને ખૂલ્લ કહેલું પરંતુ તેમણે પાકો વિચાર કરેલો હતો એટલે એવું બન્ધું કે પાછા નહિ હઠવું એથી તેઓ બારડોલી પહોંચી ગયા. તે વખતે બધે ટેરટેર છાવણીઓ નાખવામાં આવેલી અને નેતાઓ ને કાયંકર્તાઓ તથા સ્વયંસેવકોથી છાવણી ભરેલી રહેતી ભીખુભાઈને એક દુરના વાલોડના ભીમપોર-કુમખલવાળાની છાવણીમાં જવું પડેલું. લાંના આજુખાજુના ગામમાં ઝરીને પછાત વિસ્તારમાં ખૂલ્લ પ્રચાર કરેલો તે પછી સરકારે આ બાયતમાં નમતુ જોખી સરદારને તુરત ઓલાવ્યા અને વધારેલા મહેસુલ બાયતમાં ઝરી તપાસ કરવા ખુમફીલ્ડ-મેકરવેલની કર્માંઠ નિમેલી એટલે લડત બંધ રહેલી અને ભીખુભાઈ વર્ષ પહેલાં પાછા ધેર આવી રહેલા ત્યાર પછી દુધનો ધંધો અંખાળરોડ ઉપર શરૂ કરેલો અને પાછા સારી રીતે ડેકાણે મડી ગયેલા પરંતુ

૧૯૩૦માં લાહોરને ઐતિહાસિક ફરાવ થયો અને ભારતને સ્વતંત્ર કરવા ગાંધીજીએ લડત ઉપાડી. ૨૬મી જાન્યુઆરીએ ભીખુલાઈ તથા લલુભાઈ કાલેજના વિદ્યાર્થીએ સાથે એ દુકદીએ પાડી ચોરાસી તાલુકાના ગામોમાં સ્વતંત્ર દિનની ઉજવણી કરતા ગામેગામ કરેલા. અમદાવદવાળા નીર દેશાઈ પણ આ દુકદીમાં ભીખુલાઈની સાથે હતા. ગામોના રૂઢીચુસ્ત લોકોમાં તે વખતે એવી દફ માન્યતા હતી કે ખિટીશ સરકાર સામે કોઈ થઈ શકે નહિ. તેઓ એમ કહેતા કે જે ખિટીશ રાજ્ય ઉપરથા સુરજ આથમતો નથી એવી મહાસત્તા સામે એ ગાંધી ડાસો શું કરી શકવાનો હતો? ત્યાર પછી ગાંધીજીની કુચ શરૂ થઈ મહાદેવભાઈ દેશાઈએ એ કુચને ખુદ્દ અગવાનના મહાલિનિષ્ઠમણું સાથે સરખાવેલું ગાંધીજીએ મીઠાના સત્યાગ્રહના લડત શરૂ કરેલી અને મીઠું પકવવા તેમણે ૮૦ સાથીદારો સાથે નીકળી સુરતના દાંડી કિનારે આવવા પ્રયાણું કરેલું, તેમનું એ પ્રયાણું પગપાળા હતું.

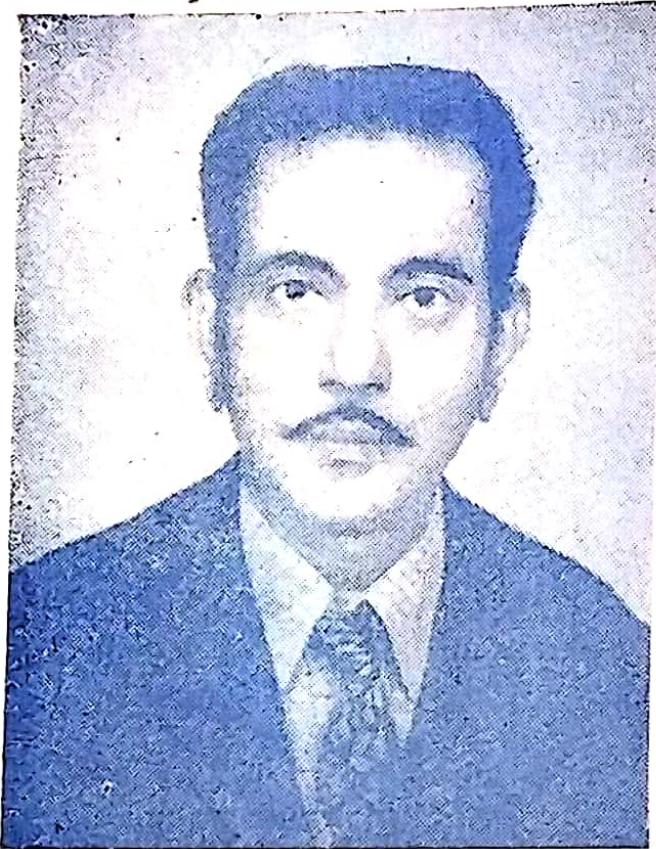
શરૂઆતમાં ખિટીશ સરકારે એને ગંભીરતાથી લીધેલું નહિ પરંતુ એ કુચ દાંડી પહેંચતા પહેલા આખા દેશમાં ભારે હલચલ મચ્છી ગયેલી. સરદાર વલ્લભભાઈને તેમના ભર્યના ભાષણું માટે પહેલા પકડી લીધેલા. ભીખુલાઈનું લોઢી આ બધું જોઈને ઉકળી ઉઠ્યું. તેમનો તળવળાટ-તલસાટ અને કર્ણ્યક કરી નાખવાની વૃત્તિ ખૂબ સતેજ થઈ ગઈ. તેઓ ગોપીપુરામાં આવેલા કાનલ્ઝભાઈના મકાને તેમને મળવા ગયા અને તેમને લડત અંગેનું કામકાજ સોંપવા જણાવેલું. તેમણે ભીખુલાઈને એલાપાડ તાલુકામાં જે રસ્તે થઈ ગાંધી કુચ જવાની હતી તેની ફરતા ગામોમાં પ્રચાર કરવા જવા જણાવેલું. ભીખુલાઈ ગામેગામ કરતા અને જુગતરામભાઈની “મારા બાપુનો સંગ મારા બાપુનો સંગ” તું કાબ્ય ગાઈને ગામડે ગામડે પ્રચાર શરૂ કરેલો. શરૂઆતમાં તેમના ભાઈ લલુભાઈને કાલેજમાં વેકેશન પડવાથી આ પ્રચારમાં જોડાયલા ભીખુલાઈ પોલીસ પરેલો પાસે પણ રાજીનામા માટે માંગણી કરતા. ધણે ઠેકાણે તેનો સારો પ્રત્યુત્તર મળેલો પરંતુ એક સીમલસ ગામના પરેલે ભીખુલાઈને ઉડાઉ જવાબ આપેલો ત્યારે ભીખુલાઈએ લલુભાઈના દેખતા એમ જણાવેલું અમો આજે તો તમોને પગે લાગીને આજીજી કરીને ગાંધીજીના અહિસાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે રાજીનામાની માંગણી કરીએ છીએ કે પરંતુ પટેલ યાદ રાખજે કે જે તું રાજીનાસું નહિ આપશે તો બંગાળીએ ખિટીશરો ઉપર જેમ બોબ્ય ઇંકે છે તેમ તમારા ઉપર પણ બોબ્ય ઇંક્વામાં આવશે. તે વખતે ભીખુલાઈનું આખું શરીર કોધથી લાલચોળ થઈ ગયેલું અને ભીખુલાઈએ બંગલંગના બળવાનું સાહિત્ય જે વાંચેલું તેની છાપ એમના મગજ ઉપર તરવરી રહેતી પરંતુ બીજી ક્ષણે ગાંધીજીની અહિસાક લડતનો ખ્યાલ તેમના

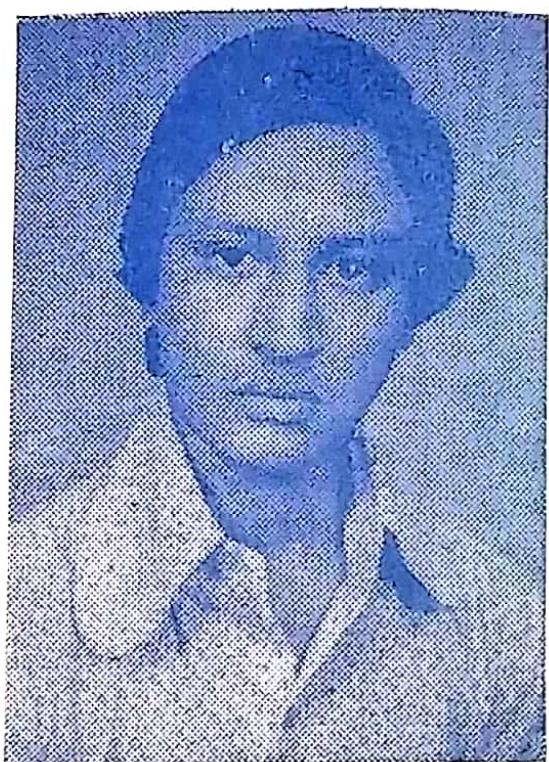
पी० सामालुक कार्मकर
श्री लद्दुलाल हुरिलाल पटेल

श्री मती जडावणेन लद्दुलाल पटेल

શ્રી રમેષભાઈ ડાહ્યાભાઈ પટેલ

રાજેન્ડ્રકુમાર હસમુખભાઈ પટેલ

શ્રી કિશોરભાઈ વસની પટેલ

મગજ ઉપર સ્વાર થયો અને પાછા તેઓ નમ્ર બની જતા તેઓ દિવસોના દિવસો સુધી ઓલપાડ તાલુકામાં ફરી યુવતને જગ્રત કર્યા અને ગામડે ગામડે સહાઈ હામના રચનાત્મક હાર્યો પણ કર્યા તેમણે ધ્યાની જવાઅદારી નાનાભાઈ ડાલ્ખાભાઈને સૌંપી દીવેલી અને લડતમાં ભીવકુલ ખુંખી ગયેલા તેઓ જ્યારે સુરત આવી મુ. શ્રી. કાનજુભાઈને ઓલપાડ તાલુકાની બધી વાતો કરતા ત્યારે કાનજુભાઈ એ બધી વાતો ખુલ્લ રસભેર સાંભળતા અને ભીખુભાઈને અનેક સવાલો પણ પુછતાં ભીખુભાઈ પણ તેમની સાથે એટલા બધી નજીક આવેલા કે જ્યારે કાનજુભાઈ એમના બંગલાની ખારી પાસે એસતા ત્યારે ભીખુભાઈ તેમને રસપૂર્વક ટપલી પણ મારી લેતા. કાનજુભાઈ એમની પાસે વાત કરાવવા માટે ધણ્ણા વખત રેડી રાખતા અને ભીખુભાઈને કામમાં ખુલ્લ પ્રેતસાદન આપતા. ગાંધીજી ઉમરાછી ખાડી ઉપરના ગાડાના પુલ ઉપરથી ઓળા ગી સુરત જિલ્લાના ઓલપાડ તાલુકાના વડોલી-અણીતા ગામે આવ્યા ત્યારે ભીખુભાઈનો ઉત્સાહ માતો સમાતો ન હતો. ખાહીનું અડધું પાટલુન અને કુરતીયા નાનું અને બંડીથી મોટું એવું પહેરણું પહેરિને રાપી પહેરિને બગડી થેલો ધાલીને ગામેગામ દેશભક્તિના ખુલંદ અવાજે ગાતો ગાઈને જખરો પ્રચાર શરી કરેલો. ગાંધીજીનો જે ગામે ઉતારો હોય તે ગામમાં આગળથી જઈને આખું ગામ સ્વચ્છ કરીને ગાંધીજી આવે લારે કેવી રીતે ગામને શાલુભારતું તેવી એક દુકડી તૈયાર કરતા. ગાંધીજીની વ્યવરથા કરતા એ બધી વ્યવરથા સંપૂર્ણ જોતા. ચીમનભાઈ બદે લખેલું “મારું વતન આ મારું વતન” એ બધી બાળકો પાસે ભેગા રહીને ગવડાવતા અને જુવાનીઆયોને ભેગા કરીને “શરીર જવે તો જવે પણ આજાહી ધર આવે” એ ગીત ખુલંદ અવાજે ગવડાવતા. એ પછી ગાંધીજી ઓલપાડ તાલુકા પુરો કરી ચોર્યાસી તાલુકામાં અવેશ્યા અને તેમનો પહેલો મુકામ છાપરાભાડા ગામે થયેલો. તે દિવસે છાપરાભાડા ગામે ગાંધીજીની મિર્ટીગમાં જવા માટે ભીખુભાઈ તથા લલુભાઈ કલારગામથી પગપાળા નદીમાંથી ચાલતા છાપરાભાડા ગયેલા. તે વખતે તાપી નદીમાં પાણી ધણ્ણા ઓછા રહેતા. છાપરાભાડા ગામે માનવ મહેરામણ જમટેલું બીજે દિવસે સવારે ગાંધીજી રેખે પુલ પરથી સુરત આવ્યા અને સુરતના લોકોએ ભારે ઉત્સાહથી તેમનો સત્કાર કરેલો. ગાંધીજી જ્યાં જ્યાં ગયા લાં ત્યાં પુષ્કળ માણુસો કાજર થતા અને એ પછી દુટી એપ્રિલનો દિવસ આવ્યો.

એ દિવસે સુરતના પાટીદાર આશ્રમમાંથી ૨૦૦ માણુસની દુકડી બઢી ગાંધીજીના પુત્ર રામદાસ ગાંધી, કેશવભાઈ મટેલ, ગોવિંદરાય પંડીત અને

ચીમનબાઈ ભડુની સરદારી ડેઢળ પગપાળા અલથાળ-ભીમરાડ રસ્તે ખજોદ
જવા નિકળેલા. માઈદો સુધી પગપાળા ચાલીને ખજોદના આણમાં જઈ
સત્યાગ્રહીઓએ મીઠું લુંટ્યું અને સફુઓએ ચોટકી ભરીને ચોટકી પોતાની ખાંધે
ટાંગી અને સત્યાગ્રહીઓનું ટેળું ભીમરાડ ગામે વિશાળ વડના જાડ નીચે સૌ
સત્યાગ્રહીઓ એઠા. આજુઆજુના ગામના ભાઈખેનો પણ મોટી સંખ્યામાં ભેગા
થયેલા. આ બધો વખત ગોલીસની એક કુકડી તો સાથે જ હતી પરંતુ સત્યાગ્રહીઓ
ત્યાં એટેલા હતા તેટલામાં સુરતના ડી. એસ પી. શ્રી. કોણવાળા. આંદીઆ,
આલમશાહ વિગેરે ઝોખદારો પણ ત્યાં આવ્યા. ભીખુભાઈની સાથે તેમના ભાઈ
લલ્ખુભાઈ પણ સુરતથી સાથે પ્રેક્ષક તરીકે આવેલા. તેઓ કોણવાળા ત્રિગેરે સાથે
કુકડીના આગેવાનો વાત કરતા હતા તે તેઓ સાંભળતા હતા. કોણવાળા
કુકડીના પાંચ આગેવાનોને એમ કહેતા હતા કે તમોએ આ સ્વયંસેવકોને ખોટી
રીતે ઉશ્કેરી મીઠું લુંટાવી મીઠાના કાયદાનો લંગ કર્યો છે. ભીખુભાઈએ બહુ જ
કુતૂહલતાથી લલ્ખુભાઈને પૂછ્યું કે એ લોક શું કહે છે? ત્યારે લલ્ખુભાઈએ
કોણવાળા તથા કુકડીના આગેવાનો સાથે જે વાત થયેલી તે ભીખુભાઈને જણાવેલી
આથી ભીખુભાઈ ઉશ્કેરાઈને ઉભા થઈ ગયા અને એક મોટા અવાજે સ્વયંસેવકોને
પૂછ્યું કે આપણે આ મીઠું સમજુને લુંટ્યું છે કે ઉશ્કેરણીથી લુંટ્યું છે? ત્યારે
તમામ સ્વયંસેવકો ઓલી બૃદ્ધા કે આપણે સમજુને મીઠું લુંટ્યું છે. આ અવાજ
એવલો જોરથી થયેલો કે વડના જાડ ઉપર બપોરે એટેલા પક્ષીઓ જાડ ઉપરથી
ઉદ્દી ગયેલા. કોણવાળા દુરત ભીખુભાઈ પાસે દોડતા આવ્યા અને તેમને શાંત થવા
જણાવેલું. ભીખુભાઈએ તેમને છાતી ડોકીને કહેલું કે કાલે પછી હો તો આજે
પછ્ઠો. પોલીસ કુકડી પાંચ આગેવાનોને પકડી ચાલતી થઈ અને સાંજે લગભગ
પાંચ વાગે ખીંચ સ્વયંસેવકો પાટીદાર આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યા. તે દ્વિસે ઊંઠા
ઓવારે શહેરના નાગરિકોની મટિંગ હતી. એટલે આ બધા સ્વયંસેવકો સ્વામાવિધ
ત્યાં જવાના હતા. એમને માટે દાળ-ભાત-શાકની રસોઈ ત્યાર હતી. પરંતુ
પાણળથી કાંઈક એવો નિર્ણય થયેલો કે એ રાજ્યીય સપ્તાહમાં ચણા-મમરા-ધાણી
ખાઈને અડવાડિયું કાઢવું. પાટીદાર આશ્રમમાં સ્વયંસેવકોની સલા થઈ અને તેમાં
કુંવરજીભાઈ પહેલા ઓલના ઉભા થયા અને તેમણે બધા સ્વયંસેવકોને રામચંદ્રજીના
ખરફરમાં જેમ વાનરો હતા તેમની સાથે આ સ્વયંસેવકોની સરખામણી કરી
ચણા-મમરા ખાવાનો મહીમા બતાવ્યો. ત્યાર પછી જુગતરામભાઈ ઓલવા
ઉભા થયા. તેઓ ધીર ધીર ચણા-મમરા ખાવા બધાને સમજાવ્યા કરતા
હતા. અને વખત આગળ વહી જતો હતો. ભીખુભાઈને તથા બધાને
કુણ્ણા ઓવારાની મિટીંગમાં જવાની જિતાવળ હતી જેથી ભીખુભાઈ ઉભા થઈ

ગયા અને જુગતરામને ટાણો મારો કે ઢોડીયા—ચોધરા શું સમજાવ્યા કરો છો. અમે આ બધી વાતો સારી રીતે સમજુએ છીએ. ત્યાં દાળ—ભાત રાંધેલા તૈયાર પડ્યા છે તેનો શું કરવા બગાડ કરો છો. ને લાઈએને દાળ—ભાત ખાવા હોય તેઓ રસોડાની જગ્યાએ દાળ—ભાત ખાવા ચાલ્યા અને જેમણે ચણા—મમરા ખાવા હોય તે ભલે તે ખાય. બધું ટોળુ દાળભાત ખાવા ભીખુલાઈ સાથે ગયું અને દાળ—ભાત ખાઈ ટોળું ઉક્કા ઓવારે મિટીગમાં ગયું. આથી જુગતરામભાઈ તથા કુંવરજીભાઈને ભીખુલાઈ વિષે ડેમ્યુનિસ્ટ છે એવી છાપ પડેલી અને તેમણે એ વિષે ભીખુલાઈ સામે કાનજીભાઈ આગળ ફરિયાદ પણ કરેલી. કાનજીભાઈએ તેમને બહુ ઠડા કલેજે કહેલુ કે ભલે એ ડેમ્યુનિસ્ટ હોય હું એમને ઓલપાડ તાલુકામાં કામે લગાડીશ. ૧૯૩૦ની આ સત્યાગ્રહની લડત વખતે બારડોલી સત્યાગ્રહની જેમ ઓલપાડ તાલુકામાં ટેર ટેર સત્યાગ્રહની છાવણીએ નાખવામાં આવેલી અને મધ્યનિષેધ માટે પણ બહેનોની છાવણી કાઢવામાં આવેલી. સાયણી, કીમ, સાંધિયેર, ઓલપાડ, સરસ, પીંજરતા, દામકા, ઈચ્છાપોર, વિગેર ટેકાણે છાવણીએ નાખવામાં આવેલી ભીખુલાઈને ઈચ્છાપોરની છાવણીના નાયક બનાવેલા અને ભીખુલાઈ હજરાથી દામકા સુંધી સત્યાગ્રહનો પ્રચાર કરતા. ભીખુલાઈને ઈચ્છાપોરના ગામનો સ્થાનિક ટેકા સારી રીતે મળો ગયેલો. તે વખતે પેલા હન્દુ બનાવેલા સરલાખેન ધંડુર રહેતા હતા. ત્યાંથી સરલાનો તાર આવ્યો કે કામેશ્વરરાવ સત્યાગ્રહની લડાઈમાં જેલમાં ગયા છે અને તેઓ ત્યાં કામેશ્વરના મોસાળમાં એકલા જ છે. એટલે ભીખુલાઈ તો ઈચ્છાપોરની છાવણી મોરારજી દેશાઈના બનેવી ઘેલુ દેશાઈને સોંપા, સુરત આવી, ધંડુર જવા નિકળ્યા. લલ્લુલ ઈએ તેમને નહિ જવા સમજવેલા અને સત્યાગ્રહની લડતમાં તો આવું બધું ચાલ્યા જ કરવાનું, ત્યાં જઈને શું કરશો? પણ માને તો ભીખુલાઈને? તેઓ રેલ્વે મારફન ધંડુર પહોંચ્યો ગયા. ત્યાંની ભાષા ભીખુલાઈ ન સમજે ભીખુલાઈનું અગ્રેજ કાચુ અને ઓછું એટલે અંગ્રેજમાં પણ વાત ન કરી શકે. એટલે એ ત્રણ દિવસ ત્યાં રહ્યા સરલાને આંખીસન આપી તેઓ પાછ. સુરત આવી તેઓ ઈચ્છાપોર છાવણીએ પહોંચ્યા ગયા. ઘેલુ દેશાઈનો છાવણીનો વહીવટ સોંપેલો તેમણે ૮=૧૦ દિવસમાં છાવણીમાં મોટો ખર્ચ કરેલો ને છાવણીના નિયમ વિરુદ્ધ હતો. ભીખુલાઈએ આની ફરિયાદ મોરારજી પાસે કરેલી તે વખતે મોરારજીભાઈ પણ તેમની તેચ્છુટી કલેક્ટરની નોકરી છોડીને રાજનામું આપી લડતમાં જોડાયલા તેમણે ઘેલુલાઈના ખાપનો સંપક્સ સાખવા જણાવ્યું અને તેમની પાસે ખર્ચની રકમ વસુનું લાધલી. ઈચ્છાપોર ગામમાં કેટલાક પારસી લોકો રહેતા હતા. તેઓ ગમડે ગમડે તડી તથા દાડ વેચતા અને તેમની જીમે ભીખુલાઈ જખરો પ્રચાર કરતા અને પીકટીંગ પણ કરતા. આથી પારસી લોકોને

ભીખુભાઈ સાપના કણુની જેમ આંખમાં ખુંચતા. તે વખતે ભીખુભાઈ સાથે અરણ્યદ્વારા પંડ્યા પણ હતા. તે જમાનામાં સીંગોતર માતાએ લોકો બાધા જીતારવા આવતા અને બકરાનું ખલિદાન આપતા. જીવતા પ્રાણીઓને ત્યાં વધિરવામાં આવે એની સામે પંડ્યાને ખુઅ રોષ હતો. ભીખુભાઈએ તેમને વારેલા પરંતુ અરણ્યદ્વારા પંડ્યાએ સીંગોતર માતાના મંદીર આગળ જઈ ઉપવાસ કરી સત્યાગહ કરેલો ત્યારે તો તેઓ સફળ થયેલા નહિ. પરંતુ હવે એ બકરાનો વધ તો બંધ અછી ગયો. આમના પારસીઓમાં ગામના હોરમસજી પટેલ તો નરમ હતા અને ભીખુભાઈને ચોડો ધણો સહ્યકાર આપતા પરંતુ તેના પિત્રાઈ માણેકજી જેઓ રાવ અહાદૂર ભીમભાઈના સાગ્રીત હતા. તેમણે ભીખુભાઈને અને ગામના બાર પાંચ જણા સામે પોલીસ સાથે મળી લોકોને પકડવા એક પડ્યંત્ર રચ્યું અને ગામના આગેવાન નાગરજી કાલિદાસ, કુએર પટેલ, તથા ખીજ ઐ-ત્રણ જણને સંટોવીને પોલીસે પકડી એલપાડ પહેંચાડ્યા. ખીજ બધા તો જમીન પર છુટી આવ્યા. તેઓ કાંઈ છાવણીના સૈનિકો ન હતા અને ભીખુભાઈ જમીન ન આપવાથી એલપાડની સથ જેલમાં તેમને રાખવામાં આવેલા. ડેસના હરાવો પડ્યા કરતા માટે સથ જેલ કંટાળજનક હતી. મોટી જેલમાં વર્ષો વિતાવવા સારા પરંતુ સથ-જેલની એક રાત પણ ખોટી નાની એરડીમાં રાત્રે પીશાખ પાણી તથા આડો પણ તેમાં જ કરવાનો રહેતો અને મંછરોનો ત્રાસ પણ તેઠ્યો જ રહેતો. ભીખુભાઈ સાથે પોતીસોની સારી એળખાણું થવા પામેલી એટલે તેઓ ભીખુભાઈ પાસે રામાયણ-મહાભારત વંચાવવા આવતા અને રાત્રે મોડે સુધી તે ભીખુભાઈ ઉમંગથી વાંચતા તેઠ્યો વખત ભીખુભાઈને તેઓ એરડીની બહાર રાખતા, એટલે મોડી સગવડ મળતી ત્યાર પછી તે વખતના પ્રાંત અમલદાર શ્રી અણુમૌલ્લા આવ્યા. ભીખુભાઈનો ડેસ ચાલ્યો. ભીખુભાઈએ બચાવ કરેલ નાંડ. ખીજ આરાપીઓએ બચાવ કરેલો અને તેઓ છુટી ગયેલા અને ભીખુભાઈને છ મહિનાની જેલ થયેલી આ છ મહિનાની જેલ તેમણે સાખરમતી જેલમાં ગાળેલી અને ત્યારખાદ છુટેલા.

પછી તો ગાંધીજી રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સમાં દ્યુગંડ ગયા અને લડત મોકુદ રહી. લડતનું મોજુ શાંત થયેલું અને સુ. મોરારજીભાઈએ કતારગામમાં ૧૯૩૧માં એક સેવાદળ તાલીમવર્ગ પણ શરીર કર્યો. મોરારજીભાઈ પણ તેમાં હાજર રહેતા અને સ્વદૂલા અંબાલાલ સારાભાઈ, જ્યોતસનાથેન, ભીખુભાઈ, અરણ્યદ્વારા પંડ્યા અને સેવાદળના સુખ્ય નાયક છનામદારે કતારગામમાં એક સેવાદળનો તાલીમ વર્ગ ચાલ્યો. એ વર્ગમાં સેવાદળની તાલીમ, ડાયેસનું બંધારણ હિન્દી ભાષા તથા,

આમ સફાઈ, કાંતણ વિગેરે મુખ્ય હતા. સેવાદળની તાલીમમાં બહેનો પણ ધણી હતી. જે જગ્યાએ ભાઈ બહેનો સેવાદળના લાઢી વિગેરેની તાલીમ લેતા ત્યાં અગળ ગામના કુંલારવાડના લોકો અને ખાસ કરીને પુરુષો ત્યાં સામે હાજ્યતે એસી જતા. ભીખુભાઈને મેરારજીએ આ વિષે તેઓ ન આવે તેવી વ્યવરથા કરવા જરૂર્યું. ભીખુભાઈ ગામના ખીજ સાગરીતેને લઈ તેમને ધાર યું બતાવી કહ્યું કે ને હવે પછી આવી રીતે ત્યાં એસશે તો હમો અહિસક હોવા છતાં અમારે ધારીયું ચલાવવું પડશે. આટલી ધમકીનો ઉદ્દેશ પાર પડ્યો અને તેઓ આવતા બંધ થયા. તાલીમ વર્ગમાં પચાસેક યુવાન-યુવતીઓ હતા. તે વખતે પોંકની મોસમ હતી, ભીખુભાઈ એ બધાને લઈને પોંક ખવડાવી લાવેલા તે વખતે મોરારજીભાઈને પણ પોંકનો શોખ હતો તે જમાનામાં રાંદેર જેવી પોંકની ભૂતીઓ ન હતી. એટસે ખાનગી વ્યક્તિઓને ત્યાં જ જવું પડતું. આ તાલીમ વર્ગ પુરો થયો ન થયો તેવામાં ૧૬૩૨ની લડત પાછી શરૂ થઈ. ગાંધીજી દ્વિંદિંજ જર્દને ખાલી હાથે પાણ આવ્યા. અને ૧૬૩૨ની લડત પાછી ઉપરી દેશનેતાઓને પકડી પકડીને જેલમાં ધાલી દીધા. કાનજીભાઈ, મોરારજીભાઈ, ગોરધનભાઈ વિગેરેને પકડી લીધા. ભીખુભાઈને પકડવામાં આચ્યા ન હતા. તે વખતે સેવાદળના એક શિક્ષક કૃષ્ણમૂર્તિ તાલીમ વર્ગમાં તાલીમ આપતા હતા. તેઓ યુવાન હતા અને તેઓ વર્ગમાં એક અગત્યના શિક્ષક હતા. વર્ગ વિભેરાયો ત્યારે તેઓ પોતાને વતન ન ગયા પરંતુ કાનજીભાઈને ત્યાં રોહિણી દેશાઈ તથા હમીદ તૈયારજ સાથે ફરતા રહ્યા. લડત જ્યારે શરૂ થઈ ત્યારે તેનું વર્તન યોગ્ય ન લાગવાથી તેમણે ભીખુભાઈને ઓલાવી પેલાને ત્યાંથી કાઢવા સમજાવ્યા. શરૂઆતમાં તે માનતા ન હતા પરંતુ તેની પાસે સત્યાગ્રહ કરાવી તેને જેલમાં મોકલી દીધો ભીખુભાઈને પણ પકડવામાં આવ્યા અને એમને ૧ વર્ષની સજ થયેલી. તેમને સુરતથા સાખરમતી જેલ અને ત્યાં ધણ્ણા સત્યાગ્રહીઓ આવવાથી તેમને યરોડાની ડેમ્પ જેલમાં લઈ ગયેલા. ત્યાં સુરતના ધણ્ણા આગેવાન ભાઈઓ પણ ત્રીજ વર્ગમાં હતા. અને જેલ અધિકારીઓનો તે વખતનો ત્રાસ જણીતો હતો. લડત પણ ધીરે ધીરે ઠંડી પડી ગઈ. પછી તેમને યરોડા જેલમાંથી વીસાપુર જેલમાં લઈજુઝવામાં આવેલા. ભીખુભાઈની જે તથીપત ખુખ્ય સારી ગણ્યાતી હતી તે પણ જેલના રોટલા અને લાજ ભાઈને નરમ બની ગયેલી. તેઓ વર્ષને અંતે જેલમાંથી છુટ્યા અને કંતારગામ આવી ડેકાણે પડે તે પહેલાં કંતારગામ ગામમાં આવેલા ભરતીયા સેનેટાઇથમની સામે આવેલા લીમડાના જાડ ઉપર ડોઈએ રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવેલો અને તેથી ભીખુભાઈને પકડવા પોકીસેની હાંડાહાડ શરૂ થઈ. તે વખતે સુરત શહેર ડાંગ્રેસ સમિતિના પ્રમુખ ઝે. દિક્કિન હતા. દેમને લાઠ ભીખુભાઈ તે વખતના ફલેક્ટર શ્રી હે. કે.

કોઠાવાળાને મળેલા પરંતુ તેમણે કાંઈ પણ કરવાની આનાકાની કરેલી એટલે છેવટે લક્ષ્યબાર્થ જ્યારે પુના નવા સત્રમાં ભણાવા ગયા ત્યારે તેઓ પણ તેમની સાથે પુના ગયા. લક્ષ્યબાર્થ તેમનો એલ એલ બી.નો અભ્યાસ ત્યાં કરતા હતા અને ગુજરાતી બંધુ સમાજની ગુજરાતી શાળામાં નોકરી પણ લીધેલી તે વખતે એ શાળાના પ્રીન્સીપાલ ધનસુખલાલ દાદાવાળા હતા. બીખુભાર્થએ લાં મોટર ઝ્રાફ્ટવીંગ શાખવાની તાલીમ શરૂ કરી અમે છ માસમાં ઝ્રાફ્ટવરતું સર્ફિઝિકેટ પણ મેળવેલું લાર પછી લારતને પ્રેવીન્સ્પલ એટોનોમી મળી અને તેમાં રાજ્યે-રાજ્યે ચુંટણીએ થઈ અને તેમાં મુંબઈમાં પણ ડાંગ્રેસ પ્રધાન મંડળ રચાયું.

હવે લડતના વાંઝ વાગતા બંધ થયા અને ચુંટણીના વાંઝ વાગવા માંડ્યા તે વખતે સુરત જિલ્લામાં રાવ બંધાદુર બીમલાઈનો ડેકો વાગતો તેઓ લાંએ વખત સુરત જિલ્લા લોકલ ઓર્ડના પ્રમુખ તરીકે તથા સુરત જિલ્લા રકુલ ઓર્ડના ચેરમેન પણ રહ્યા હતા. લગભગ તેમનો વહીવટ ૧૪-૧૫ વર્ષ ચાલેલો એટલે ગામડે ગામડે લોકો સાથે સારો સંબંધ બંધાયલો. ૧૯૭૮માં લોકલ ઓર્ડની પણ ચુંટણી થયેલી અને તે વખતે ડાંગ્રેસ રાજ્યીય પક્ષ સ્થાપેલો. રાજ્યીય પક્ષને જીતાડવા માટે ગામડે ગામડે બીખુભાર્થ ફરતા અને ફરી ગાંધી ઈચ્છાપોર નાગરજી કાલીદાસને લાં રહી રાવબંધાદુરની સામે રાજ્યીય સંરથા આવે એવો જેરથી પ્રચાર કરતા. તે વખતે રાવબંધાદુર બીમલાઈની એક મિટીંગ કરતારગામમાં થયેલી અને તે મિટીંગમાં બીખુભાર્થએ લીમલાઈને ધણા ગુંચાવાળા પ્રશ્નો પુછેલા. આ છે બીમલાઈના વહીવટમાં સરમુખત્યારશાહી ! એવું લોકને પ્રતિપાદન કર્યું. તે વખતે સુરતમાં ગુજરાત નામનું એક હૈનક ચાલતું હતું તેણે આ સભાનો રીપોર્ટ પહેલે પાને છાપેલો અને રાવબંધાદુર બીમલાઈની ડગમગતી નૈયાં એવું મોટા અક્ષરે છાપેલું જે કે ચોરાસી તાલુકામાંથા બીમલાઈ ચુંટાઈ આવેલા અને ડાંગ્રેસ માટે લોકલ ઓર્ડના ધારેલી બહુમતી મળેલી નહિ.

૧૯૭૦માં ગાંધીજીએ દાંડીના દરીયેથી મીઠું લુંગ્યું અને રોજ રોજ મીઠું લુંગવા જતા. થોડા દિવસ આ ચાલ્યું પછી ગાંધીજીએ એક મોટા ધડકો કર્યો. અને વલસાડ તાલુકામાં આવેલા ધારાસણા ગામે આવેલા મીદાના કુંગર લુંગવા જવા જણ્યાંયું. ખ્રિશ્ચાન્દી રાજકારણીએ આથી એકદમ ચોંકી ઉઠા. અને ગાંધીજીને એક રાત્રે દાંડીયી ઉપાડી વેહણા ગામના રેલ્વે ફાટક પાસેથી રોશયલ ડાંગ્રેસ અહુમાનગરની જેલમાં લઈ ગયા. આ વખતે ધારાસણા જવા માટેની દુકડીએ ટેરટેરથી આવવા માંડી. સુંતથી પણ આવી દુકડીએ મોકલવાનું શરૂ કર્યું. લાલદરવાળ પાસે આવેલી ધર્મશાળામાં બધા સ્નેનફાને એકઢા કરવામાં આવ્યા. બીખુભાર્થ આ

વખતે ધારાસણા જવા ખૂબ થનગની રહ્યા હતા, અને સૈનિકોને “શિર જરે તો જરે પર આજદી ધર અવે” એ ગીત જોરથી લલકારતા હતા. ધણા ચુનંદા સૈનિકો ભીખુલાઈ જોડે જવા તૈપાર થયેલા. અને બીજે હિસે મળરકે ધારાસણા જવા કૂચ કરવાના હતા. લાં મુ. કાનજુલાઈનો સદેશો આવ્યો કે ભીખુલાઈ તમારે આ દુકડી લઈને જવાનું નથી. એ દુકડીના નાયક એક પારસીલાઈ બાટલીવાળા મુંખુઈથી આવ્યા હતા. તેઓ પણ ભીખુલાઈ જેટલા જ તનમનાટવાળા હતા. એટલે ભીખુલાઈ પાછા ચોભ્યા. અને તેમણે પછી બીજી દુકડી યુવાન સૈનિકોની તૈપાર કરી અને તેમને લઈ તેઓ ઉપડવાના હતા લાં પાછો બીજે ધડકો થયો. અને ગાંધીજીની દુકડીના ૮૦ માંના એક પુરાતનલાઈ ખુચ આંબ્યા. અને પાછા કાનજુલાઈએ એ દુકડીની સરદારી પુરાતન ખુચને સોંપી ભીખુલાઈનો જીવ સમસમી રહ્યો તેઓ સંસ્થાની શિસ્ત સાચવી રહ્યા. છેવટે તેઓ ત્રીજી દુકડી લઈને ગયા અને કુંગરી સ્ટેશને જીતર્યા. અને કુંગરીથી ઉટડી થઈ રાત્રે ધારાસણા પહોંચ્યા. ગાંધીજીની ધરપકડ થયા પછી ધારાસણાનું મીઠું લુંટવાની સરદારી સરોજની નાયકુએ લીધી.

મે મહિનાના સંખત ગરમીના હિસેસો અને ખાંજણુમાં રહીને ધારાસણા જવાનું હતું. તે રસ્તો અને જગ્યા ખૂબ કાંટાથી અનેલી હતી અને બાણ પર જતા કાદવ-કીચડ થઈ જતો. એ વખતે કરાળીમાં નરહરીલાઈ તંબુ તાણુને પડ્યા હતા. અને તેઓ સૈનિકોને દોરવણી આપતા હતા. ગમે તેવી મુરેલીમાં અહિંસક રહેવાનું હતું. ધારાસણાના મીઠાના કુંગરની આજુખાજુ તાજની વાડ કરવામાં આવી હતી. અને તેમાં ધોડેસ્વાર કીચનર પોલીસ ચોકી કરતા હતા. અને જાણે એક મોટી લશકરી છાવણી થઈ ગઈ હોય રોવો દેખાવ થઈ ગયો હતો. સૈનિકોને ખાદીના યુનિફોર્મ આપવામાં આવતા અને દરેકને બગલ ચેલો આપી એક જોડી કપડા અને તાર કાપવા માટે લોખંડની કટર આપવામાં આવતી હતી.

સરોજની નાયકુ મે મહિનામાં ધોમધખતા તાપમાં ૫૦૦ સૈનિકોને લઈને ધારાસણામાં મીઠાના કુંગર લુંટવા પહોંચેલા. પોલીસે તેમની અટકાયત કરી અને તાજની રાણુને પોલીસે ખુરસી લાવી લાં બેસાડી. અને એક મોટો પોલીસ ઈન્સ્પેક્ટર તેના ઉપર છત્રી ઉધાડીને જિબો. તે હિસે વોલંટિયરો પણ લાં જ બેસી ગયા. ધોમધખતા તાપમાં પાણી પીવાની ઢાઈ સગવાન હતી. અને હિંદી આમણી ઝાંખ બેનો અસીના લંબ લારી પાણી પાણી આની સારે પેસીસે તેમને

લાડી બતાવી કાઢી ભૂકી. ભીખુભાઈના લાઈ લલ્લુલાઈ પણ હાજર હતા. તે દ્વિસે આ રીતે સાંજ પડી ગઈ અને સૈનિકો પાછા છાવણીમાં ગયા.

પછી તો સરોળની નાયકુને પણ પકડી ગયા અને બીજી દ્વિસથી પેલીમોએ લાડીમાર શરૂ કર્યા અને બંદોખરત કડક બનાવ્યો. ભીખુભાઈ અને તેની દુકડી ધારાસણાના મીઠાના કુંગર લુંટવા મેદાને પડી. અને એવી ધણી દુકડીએ ચદાઈ શરૂ કરી. વર્ચ્યેની ખાંજણમાંથી કાદવ ખૂંદીને તારની વાડ પાસે જવાનું હતું. લડાઈમાં શરાતન ચઢે તેવા ગીતો ગાતા તેમણે તારની વાડને કટર લગાવી. અને ધોડેસ્વાર પોલીસો તેમન્ન ઉપર તૂટી પડ્યા અને ઐઝામ લાડીમાર કર્યો અને મોટાભાગના સૈનિકો જમીન ઉપર ટળી પડ્યા અને ધણા ઐભાન થયા. ભીખુભાઈએ માથા ઉપર ખાદીનો મોરો ટુવાલ વીંટાલેલો હતો. છતાં તેમના માથા ઉપર લાડી એટલી જેરથી વીંજાઈ હતી કે તેમના માથા પર ત્રણુથી ચાર ચાર દંચિનો ધા થયો. તેઓ ઐભાન થઈને નીચે પડ્યા ત્યારે ત્યાં બાવળના ખૂબ કાંટા પહેલા હતા. તે કાંટા ઉપર પડતાં કાંટા બરડામાં ભોંકયા. થોડીવાર તો કાઈએ એમને ત્યાંથી ઊચ્ચિકવા પણ ન દીધા. પછી રેડ્કોસ દુકડી આવી બધાને સ્ટ્રેચરમાં નાખી પ્રાથમિક સારવાર મારો છાવણીમાં લઈ જઈ સારવાર કરવામાં આવી. વલસાડની ધર્મશાળાને હોસ્પિટલમાં ફેરવી નાખવામાં આવી હતી. અને બધાને લ્યાં લઈ જગામાં આવ્યા. તે વખતે મેધાણીનું ગીત “રક્ત ટૃપકતી સો સો ગોળી સમર ગણુથી આવે” એ લાડકવાયાનું ગીત જેવું લાગતું હતું ભીખુભાઈના ધવાયાના સમાચાર એમના ગામ કતારગામ સુરતના ડાંગ્રેસ હાઉસથી મોકલવામાં આવ્યા હતા. આ અંભળાને ધરમા મોરો સોંપો પડી ગયો હતો. ભીખુભાઈના પિતાશ્રીને, લલ્લુસાઈને તત્કાળ વલસાડ જવા જણાવ્યું. તે વખતે વાહનવહેવારનો અને રેલ્વેની અવરજવરતી સહી સગવડ ન હતી. છતાં લલ્લુલાઈ વલસાડની હોસ્પિટલવાળી ધર્મશાળામાં પહોંચી ગયા. તેમના દિલમાં ભારે ડર હતો કે ભીખુભાઈનું શું થયું હશે? પણ ભીખુભાઈ તો એક શરા સૈનિકને છાને તે રીતે ખૂબ આનંદ કિલ્લોલમાં હતા. તેમના ધા ઉપર ટાંકા લેવામાં આવ્યા હતા અને દ્વા લગાડીને પાટા-પીંડી કરવામાં આવ્યા હતા. તેઓને જે મળવા આવે તેમને પેદો લોહી ગળો ટુવાલ બતાવતા. અને બરોર ઉપરાત લોહી વહી ગયેલું તેનું વર્ણન ખૂબ ઉત્સાહથી કરતા હતા. બરડા પાછળથી કાંટા કાઢી લઈ આયોડીન ટીચર લગાડવામાં આવેલું હતું.

વલસાડની હોસ્પિટલ જિલ્લાઈ ગઈ એટલે એક રાત્રે સુરતના એ બધા સૈનિકાને રેલ્વે માર્ગે સુરત લાવવામાં આવ્યા. સુરત રેલ્સને તેમનું બધાનું બન્ધ

સ્વાગત કરવામાં આવ્યું હતું. અને એ બધા સૈનિકોને ફૂલહારથી વધાવવામાં આવ્યા હતા.

ખીજે દિવસે સવારમાં રેશનથી મોટા રસ્તે થઈ રૂવાળાના ટેકરા પરથી કરીપુરા, રામપુરા થઈ બધાને અશક્તાશ્રમ હોરપીઠલમાં લઈ જવામાં આવ્યા હતા. સુરતના કદરદાન નાગરિકોએ અશ્રુભીતી આંખે એ સરધસ નિહાયું. બીજુભાઈના પિતાશ્રી હરિબાઈ રૂવાળાના ટેકરે રસ્તા પર જિલા હતા. તેઓ બીજુભાઈના પાટાખીડી જોઈ ધુરકે ધુરકે રડી પડ્યા. ત્યારે બીજુભાઈ તેમને આશ્વાસન આપતા કહેતા હતા કે આ તો કાંઈ નથી. દેશની સુકિત કાજે જે કાંઈ ભોગ આપવો પડે તે ઓછો છે અને તેમણે હરિબાઈને તેમની સાથે ચાર શૈડાની ઘુલ્લી ધોડાગાડીમાં બેસાડી દીધા. આ પછી તેમને અશક્તાશ્રમની હોરપીઠલમાં રાખવામાં આવ્યા. અસંખ્ય લોડો વાયલ સૈનિકોને નિહાળવા આવતા. અને સૈનિકો માટે બેટ-સોગાહો લઈ આવતા. બીજુભાઈ આગળ તો મોસંખી, લીલી દ્રાક્ષ તથા લીલા નારિયેળ (તરોકા)નો મોટો ઢગલો થઈ ગયો હતો. બીજુભાઈ આ બધી વસ્તુઓ આવનારાઓને વહેંચી હેતા હતા. હોરપીઠલની સારવાર પછી તેઓ સાંજ થઈ ગયા અને તેમને ધેર જવાની ધૂટ આપી. પછી તો ચોમાસું બેઠું અને મોડેથી ગાંધીજી-ઈરવીન કરાર પણ થયા. જેલવાસીઓને છોડી દેવામાં આવ્યા. અને લડાઈના નગારા બંધ થયા એ પછી તુરત જ કરાંચીમાં ડેંગ્રેસ અધિવેશન ભરાયું. અને તેના પ્રમુખ તરીકે સરદાર વલ્લભભાઈ ચુંયાયા. લડાઈ બંધ :દી છતાં વાતાવરણ બહુ તંગ હતું. થોડા વખત પહેલાં ભગતસીંગે અને દરે પાલભેન્ટમાં બોંબ ફેંક્યા હતા અને તેમના ઉપર કામ ચલાવી તેમને ફાંસીની જન્મ થઈ હતી.

બીજુભાઈ તથા લલુઆઈ પણ કરાંચી ડેંગ્રેસમાં જવા તૈયાર થયા. અને મુંબઈથી મુંબઈ પ્રદેશ ડેંગ્રેસ સમિતિએ મુંબઈથી કરાંચી જવા એક 'દ્વારવતી' સ્ટીમર તૈયાર કરી હતી. તે આખી સ્ટીમરમાં કરાંચી જનાર મુસાફરો હતા. અને સ્ટીમર પર આવેલું રસોડું પણ મુંબઈની સ્વયંસેવિકા બહેનો ચલાવતી હતી. બીજુભાઈ બધા સાથે જમવા બેઠોલા લારે એક દિવસ સવારના બોજનમાં દાળ-ભાત-પુરી-શાક હતા. એક સ્વયંસેવિકા બહેન પુરી પીરસતા હતા. તે બહેન મહારાષ્ટ્રયન હતા. બીજુભાઈની પાસે તે બહેન પુરી પીરસવા આને લારે બીજુભાઈ 'only five' કહેતા. તે બહેન દશમીવાર પુરી પીરસવા આવ્યા લારે બીજુ. જાઈએ, 'only five' કહ્યું. લારે પેલા બહેન બેલી ઉછ્યા, 'yes, yes.'

cannot forget Mr. only five." કારણ કે એ પુરીની સંખ્યાનો આંકડો ૫૦ નો થતો હતો.

દરિયામાં સ્ટીમર જ્યારે ભરદરિયે ચાલતી હતી ત્યારે ઉછળતા મોઝમાં તે ખૂબ જાચીનીચી થતી હતી. ભીખુભાઈ વિગેરે ડેકના મુસાફર હતા. એટલે ડેટલાક વાયુપ્રકૃતિના લોડને જિલ્લી પણ થઈ જતી. છેવટે નીજે દિવસે સવારમાં કરાંચી બંદરે સ્ટીમરને લંગરવામાં આવી અને બધા બંદરે જિતર્યા. ત્યાં કોઈ મજૂરો કે ગાડી-આની સગવડ ન હતી. તેથી બારે સામાન લઈ આવેલા બહેનોને ખૂબ મુશ્કેલી નહેલી. આમાં ભીખુભાઈ અને લલ્લુભાઈએ તેમના તેમજ બહેનોના ભીસ્તરા જાચુકવામાં મદ્દ કરી હતી.

બધા ડેંગ્રેસ કેમ્પ ગયા પરંતુ ભીખુભાઈ તથા લલ્લુભાઈ ચોરાંસી તાલુકાના પાલ ગામના ભાઈ મકનજી માસ્તરને ત્યાં જિતર્યા. તેમનું મકાન થોડે દૂર હતું પણ સગવડ ભરેલું હતું. તેમના ભાઈ જગદીશચંદ્ર આર્ય ભીખુભાઈની દુકાનની જોડ રહેતા હતા તેમણે જ તેમને ત્યાં ઉત્તરવા લલામણ કરી આપી હતી. સ્ટીમરના ડેક ઉપર સુકામ હોવાથી કપડા અને મેંદું અને શરીર ધણ્ણા જ કાળા પડી ગયા હતા. સારી રીતે નાહી-ધોઈને જમીને ડેંગ્રેસ જ્યાં ભરાવાની હતી ત્યાં પહેંચ્યા. ત્યાં આગળ પેલા આંધ્રવાળા ભાઈ કામેશ્વરરાવ તથા સરલાદેવી મળા ગયાં. અને બધા ખૂબ હેતથી બેઠી પડ્યા. કામેશ્વરરાવને એ. આઈ. સી. સી.ના એક ભાઈ જોડે સારી ઓળખાણ હતી એટલે તેઓ એ. આઈ. સી. સી.ના ડેંપલીમેન્ટરી પાસ લઈ આવ્યા અને એ. આઈ. સી. સી.માં ઐસવાની સારી જગ્યા પણ મળી ગઈ. તે વખતે એ. આઈ. સી. સી.માં પંડીત મહનમોહન માલવીયા, ભગતસિંહ અને દત્તની બાબતમાં એક ઠરાવ લાવેલા. તે વખતે ભગતસિંહને ઝાંસી દેવામાં આવી હતી એટલે ઊડા શોકનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો. પંડીત મહનમોહન માલવીયાએ જે છુદ્ધયદ્રાવક ભાષામાં ઠરાવ મુક્યો હતો તેથી સર્વેની આંખોમાં અશ્રુઓ છલકાઈ ગયા હતા. વળી સરદાર વલ્લભલાઈને હિન્દી ખહુ આવડતું ન હતું એટલે તેમણે તેમનું બાપણ ગુજરાતી-હિન્દી ભાષામાં કરેલું. એક ડેકાણે એમણે કહેલું કે આપણી લડત પુરી થઈ નથી. “તુમહેરી તલવાર ધસધસકે ચણકતી રખ્યો” અને આખા મંડપમાં હાસ્યનું મોજું ઝરી વણેલું. કરાંચી ડેંગ્રેસની વ્યવસ્થા ધણ્ણી જ સુંદર હતી. અને એ દિવસની ડેંગ્રેસ સારી રીતે પુરી થઈ અને ભીખુભાઈ તથા લલ્લુભાઈ મકનજી માસ્તર સાથે કરાંચી જોઈ આવેલા. કરાંચીના રસ્તા, દરિયો, કરાંચીની દીવાદાંડી અને લશકરી ડેંપની જગ્યા ધણ્ણી જ સુંદર હતી. કરાંચીમાં

ખૂબ તાપ પડતો હોવાથી બધી દુકાનો ખુલતી અને સાંજે બંધ રહેતી. વળી ત્યાં ટેર ટેર પાણીની પરણો બંધાતી અને ત્યાં કોઈ જ્યારે પાણી પીવા જતું ત્યારે પરણવાળો પહેલાં પાણી ન આપતો પરંતુ સણુગાવેલા તળેલા મગ આપતો અથવા પાપડ-પાપડી આપતો અને પછી પાણી પીવા આપતો. કરાંચી કેંગ્રેસમાં આંધ્રમાંથી અને ખાસ કરીને ગંતુર-એજવાડામાંથી ધણા કેંગ્રેસી આગેવાનો આવેલા. તેમની સાચે શ્રી લલુભાઈ અંગ્રેજ જાણુતા હોવાથી વાતે વળગેલા. તેમાં એક મોટો બદ્ધાટ થઈ ગયેલો. લલુભાઈને ખર નહીં કે કામેશ્વરરાવે તેમના સમાજમાં સરલાદેવી ઘાસથી છે એમ ઠસાવેલું અને લલુભાઈએ તો સાચે સાચું કહી દીધેલું કે એ છાકરી તો ખ્રીસ્તીમાંથી હિન્દુ થયેલી છે અને તેમની શુદ્ધ કરાવવામાં ભીખુભાઈ સાચે અમે મોટો ભાગ જજવેલો. આથી કામેશ્વરરાવ સામે ત્યાંના કેંગ્રેસીઓનો ભારે ઉફા-પોહ જગેલો. તે જમાનામાં આંધ્રના બધા ભાઈષ્ણેનો કેંગ્રેસીઓ હોવા છતાં રૂઢીયુસ્ત હતા. આ પછી અમે બધા સાચે મુંખથી સ્ટીમરમાં આવ્યા.

અત્યાર સુધી ચોરાસી તાલુકાની જુદી કેંગ્રેસ સમિતિ ન હતી. સુરત શહેર કેંગ્રેસ સમિતિમાં જ ચોરાસી તાલુકા કેંગ્રેસ સમાઈ જતી હતી. ૧૯૩૦ ની લડતથી દોકામાં ખૂબ ઉત્સાહ આવેલો હતો. અને ચોરાસી તાલુકાના ગામે ગામ કેંગ્રેસના સભ્યો નોંધાતા હતા. ભીખુભાઈ અને લલુભાઈ મળી ચોરાસી તાલુકાની જુદી કેંગ્રેસ સમિતિ રચાઈ અને તેના પ્રથમ પ્રમુખ તરીકે હિન્કર મહેતા અને ઝીણાભાઈ દેશાઈ (રનેહરશિમ) પ્રમુખ ચુંટાયલા. લલુભાઈ ત્યારે મંત્રી તરીકે કામ કરતા અને ભીખુભાઈ સમિતિના સભ્ય હતા. ત્યાર બાદ લલુભાઈ ચોરાસી તાલુકા સમિતિના પ્રમુખ તરીકે ૧૯૫૨-૫૩ સુધી રહ્યા. તેઓ મુ. શ્રી કદ્યાણુભાઈ પછી સુરત જિલ્લા સ્કૂલ બોર્ડના ચેરમેન થયા. ભીખુભાઈએ ભાડતમાં આટલો જવલાંત ભોગ આપ્યો. હોવા છતાં તેમણે કોઈ દિવસ કોઈ હોદાની ઈચ્છા કરી ન હતી. પરંતુ ૧૯૩૨-૩૩ માં તેઓ જેલમાં ગયેલાં, ત્યાં તેમને ઈશ્વરલાલ ગુલાંભાઈ, ઈશ્વરલાલ છોટુભાઈ સાથે સારો સંપર્ક થયો અને તેઓ બીજાઓના સાથે સમાજવાદ તરફ ઠેલેલા. સમાજવાદના ઉદ્ઘામ વિચારો માટે તેઓ ઉપરના કેંગ્રેસના નેતાઓ સાથે કોઈક વાર વાદ વિવાદમાં ઉત્તરી પડતા. તે વખતે યુ. પી.માં મેરફતમાં કેંગ્રેસ ભરાવાની હતી અને તેમાં ચોરાસી તાલુકામાંથી એક ડેલીગેટને જવાનું હતું. સુરત શહેરમાં અને જિલ્લામાં ટેર ટેર ડેલીગેટ ચુંટવા સારી જેવી હરિદ્રાઈ થયેલી. ચોરાસી તાલુકામાં એકીસના કેન્દ્રીકરે લલુભાઈને ઉલા રાખેલા અને તેમની સામે બળવો પોકારીને ભીખુભાઈ મેદાનમાં પડલા. કવારણામમાં સુંટથીનું કેન્દ્ર રાખવામાં આવેલું પરંતુ અદ્દર અંદર હરિદ્રાઈ થાય

તો એઠી રીતે કુચવાટ પેદા થાય એમ માનીને લલ્લબાઈએ તેમની ઉમેદવારી ખેંચી લીધેકી. આથી લલ્લબાઈને કાનજુભાઈનો થોડો રોપ પણ વહેરવો પડેલો. કાનજુભાઈએ તેમને ઠુપો આપતાં કુહેલું કે તમોને કેંગ્રેસે ઉભા રાખેલા હતા. એમના પૂછ્યા વગર કેમ ખસી ગયા? આ પછી એ વર્ષ સુધી ભીખુભાઈ તેલીગેટ તરીકે જતા રહેતા. અને જ્યાપુરમાં કેંગ્રેસ જ્યારે ભરાઈ ત્યારે તો તેઓ તેમના માળુને તે બતાવવા કેંગ્રેસમાં સાથે લઈ ગયેલા.

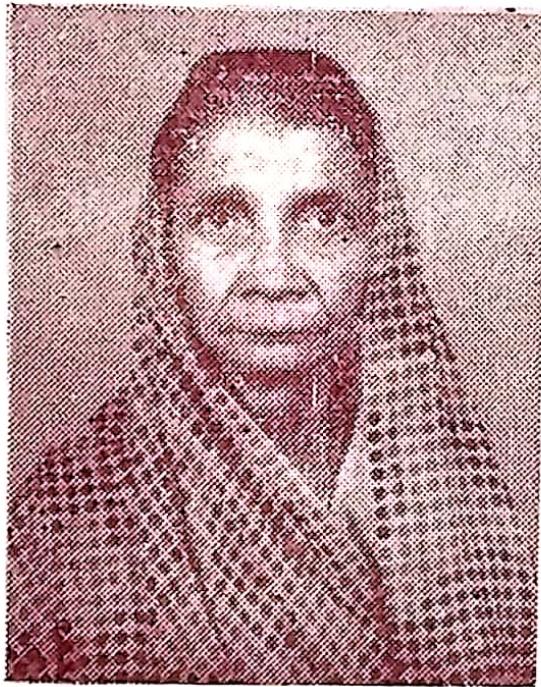
૧૯૩૨ ની લડત પછી તે બધાના ઉત્સાહમાં ઓટ આવ્યો હતો અને સૌ સૌના કામે લાગી ગયા હતા. ભીખુભાઈ પણ પૂના જર્ઝ આવ્યા પછી પોતાની ધરની ખેતીવાડી અને ઢાર ઢાંખરના કામમાં પડી ગયેલા. આ વખતે ૧૯૩૩ ના ડિસેમ્બર માસના નાતાલમાં વડોદરાવાળા પંડીત આનંદપ્રીયજી વડોદરા આર્ય કન્યા વિદ્યાલયની કન્યાઓને લઈને આફિકાની મુસાફરી કરી આવ્યા હતા. આ છોકરીઓ બધી યુવાન હતી. અને આફિકામાં તે બધી છોકરીઓને જુદી જુદી કસરતોના પ્રયોગો પણ કરાવતા હતા. સરદાર વલ્લબ્ભાઈને સારા કુદુંઘની છોકરીઓને આ રીતે કુદાકડા મરાવવાનું ગમતું ન હતું અને તેથી તેઓએ કટાક્ષમાં એક વખત કુહેલું કે “આનંદપ્રીયજી સરકસના ખેલાડી છે અને છોકરીઓ બધા સરકસના ધોડાં છે.” પંડીત આનંદપ્રીયજી આ છોકરીઓને લઈ સુરત આવેલા અને લલ્લબાઈએ ભીખુભાઈ સાથે મળીને એમનો એક કાર્યક્રમ સાર્વજનિક મિડલ સ્કૂલ, ગોપીપુરામાં, વડોદરા ડેલેજના પ્રીન્સીપાલ અતિસુખશંકર ત્રિવેદીના પ્રમુખપદે રાખેલો. કન્યા વિદ્યાલયની છોકરીઓ લાડી, લેઝીમ, પીરામીડ અને સણગતા કાકડાવાળા સર્કલમાંથી નિકળી જવાના પ્રયોગો કરતા. તે જોઈને લોકોને ધણો જ આનંદ થતો. મિડલ સ્કૂલનું આખું મેદાન પ્રેક્ષકાથી ચીક્કાર ભરાઈ ગયેલું. અને સલામાંથી લોકોએ એને સારો જેવો ઝાળો કરી આપેલો. કાર્યક્રમ પૂરો થયા પછી આનંદપ્રીયજી, ભીખુભાઈ તથા લલ્લબાઈ વાતે વળગ્યા અને પંડીતજીએ જ વાત કાઢી કે જો ભીખુભાઈને લગ્ન કરવા હોય તો મારી જણુંમાં અને ધ્યાનમાં અજમેરમાં એક છોકરી છે. જો તમે જવ તો હું તમોને એક ચીટી ત્યાંના મારા બનેવી ત્યાંના જણીતા વકીલ ચાંદકરણ શારદા ઉપર આપું તેઓ બધી મદ્દ તમોને કરશો. ભીખુભાઈની આગલી પત્તી ગુજરી ગયા પછી ભીખુભાઈ માટે તેમના સગાવહાલાઓ કાંઈ કાંઈ શોધી લાવતા પરંતુ ભીખુભાઈને સંકુચીત માનસવાળા બહેન સાથે લગ્ન કરવાની ઈચ્છા ન હતી. એટલે તેમણે આ વાત વધાવી લીધી. અને ૧૯૩૩ના નાતાલની રજુમાં ભીખુભાઈ અને લલ્લબાઈ અજમેર પહેંચ્યા. ભીખુભાઈનો અભ્યાસ અંથેજ ચાર ચોપીનો

હતો અને તેઓ એકુતનું સાદુ જીવન જીવતા હતા અને તે વખતના સમય ગ્રમાણું
નાણી ખાઈ પહેરતા હતા; જે છોકરી માટે આનંદપ્રિવળુંએ લલામણ કરી હતી તેમે
ચાંદકરણ શારદાને લાંજ બોલાવેલી અને ભીખુભાઈ સાથે તેમની મુશ્કાકાત
ગોડવાયદી, છોકરીની કંધપના શું હશે તૈ રામ જાણું પરંતુ તેણે હાલમાં લગ્ન
કરવા નથી એમ કહી ના પાડેલી એટલે ચાંદકરણજુએ ભીખુભાઈને કહું કે નિરાશા
ન થશે. અમે અહીં એક મહિલાશ્રમ બોલાવીએ છીએ તેમાં પણ કેટલીક
છોકરીએ પરણવાની ઉમેદ રાખે છે. તર્મો સુખેથી રોકાઈ જવ. ત્યારે લલુભાઈ
ગ્રાપાઈટરી હાઈરકુલમાં શિક્ષક હતા. તેમના વિદ્યાર્થીઓમાં પોપટ વ્યાસ, શાંકુલાઈ
પરેલ, કુમુદ દેશાઈ, બ્રાપલા પંડ્યા શાંતી ચોખાવાળા મુખ્ય હતા. એટલે લલુભાઈ
સ્થાની ચાંદ્યા આવેલા અને ભીખુભાઈ ત્યાં રહેલા. પછી ભીખુભાઈનો
એક તાર આવેલો અને તેમાં તેમણે વિદ્યાહેવી સાથે લગ્ન કરવા સમતી માંગી.
ભીખુભાઈ તથા તેમના માતાપિતા તથા ભાઈએ સાથે જોગ મળીને ભીખુભાઈને
પરણવા માટે તાર કરેલો અને ભીખુભાઈ અજમેરથી આવવાનો એક તાર કરેલો
અને અમે બધા સ્ટેશન ઉપર તેઓનું સ્વાગત કરવા સ્ટેશન ઉપર જયા હતા.
વિદ્યાહેવી પણ્ણીને આવ્યા એટલે કાંઈ સારાં ધરેણાં લુગડા વિગેરે પહેરીને આવેલી
હશે એમ માનેલું પરંતુ તેઓ તો પોડીવાળા મરદની ઘોતી પહેરીને આવેલા.
લલુભાઈએ તો સ્વાગત કર્યું પરંતુ ડાલ્યાભાઈને તથા ધરના ખીલને બંદુ ગમેલું
નહીં. તેનું શરીર અને ચહેરો જોતાં તેની ઉભ્યમર ધર્ણી લાગતી હતી. તેમણે તો
કહેલું કે તેમની ઉભ્યમર ઇકત ૨૨ વર્ષની છે તેમના આ લગનથી ગામના પટાદાર
સોડામાં ખૂઅ ચકુચાર થયેલી પણ નાના ડાલ્યાભાઈએ વહેવારીક સમય સુચકતા
વાપરી ઘેર ઘેરથી પટાદાર લોકાને આમંત્રણ આપી, તેડાવી, દુધીના હલવા પુરીના
નારતા આપા ખુશી કર્યા અને ભીખુભાઈ પરણી ગયા અને સમાજમાં બંદું જાંત
થઈ ગયું. તે જમાનામાં ન્યાતના પટેલીઆઓની થોડી જેહુકમ ચાલતી પરંતુ
ભીખુભાઈને કોઈ કાંઈ કષી શકેલું નહિ. વિદ્યાહેવી પરણીને તો આવ્યા પરંતુ
એકુત કુદુંખમાં તેઓ જલદી લળી શક્યા નહિ. લગ્ન વખતે તેમણે ભીખુભાઈ
સાથે કખુલત કરેલું કે હું વાસીનું નાંખીશ અને એતીનું ડામ પણ હરીશ.
રસોડામાં થોડી ધર્ણી મદદ કરી તેઓ માટે ભાગે મકાનના મેડેજ એસી રહેતા
અને ભીખુભાઈ સાથે કચ્ચાચ કર્યા કરતા, ભીખુભાઈને આવું ગમતું
ન હતું તથા તેઓ સુંખરી પહેંચ્યા અને અમારા ગામના તે વખતે ત્યાં
ખુશાલભાઈ લલુભાઈ જેઓ સુંખરી મ્યુનિસાપલમાં ઈજનેર હતા. તેમને મળ્યા.
ખુશાલભાઈ પાસે એજ ગયા. જુહુની પૂર્વ બાજુમાં એરોડ્રામ છે ત્યાં તેમની
જમીન આવેલી છે ત્યાં તે જમીન તથા રહેવાના કોટડા તથા ઢોર બાંધવાના કોટડા,

ધેર જમવાનું આમંત્રણ આપ્યું એટલે પોલીસ સહીત હરિલાઈને ધેર બધા આવ્યા રસોઈ તો ૨૦ થી ૨૫ માણસની હતી પરંતુ બધા જ જમવા એસી ગયા એટલે એક મોટું ધર્મસંકટ બિલું થયેલું. ભીખુભાઈ અગ્રહ કરીને લાવેલા અને બધા સુરતના એટલે જમનારા પણ સમજુ ગયેલા. પછી બધા ધરના લોકોએ સેત-ક'સાર કરીને ખાધીલો. આમ ભીખુભાઈએ જમાડવાનો ભારે હેંસ પૂરો કર્યો. નહિ તો કૃતારગામની કહેવત છે કે, “કૃતારગામના ઊચાં દહેરા ઉપર ધોળ ધજ, ખાવા પીવાના ઐરસલ્લાં, સુઈ રહેવાની મજા.” અને કલ્યાણભાઈ તો આ ધર્થી વાર ગાતા. એક વખત ભવૈયા આવેલા અને ભવૈયા ધેર ધેર રોટલા માંગી ઘાતા. કૃતારગામના લોકોને શહેર પાસે એટલે નાટક-સીનેમા જેવાના મળતા એટલે તૈમને ભવાઈની શી નવાઈ ? એટલે ભવાયાએ રાત્રે આ ગીત ગાતા. આ પછી ભીખુભાઈ અને વિદ્યાહેવી સત્યાગ્રહ કરવા નિકળ્યા. અને તૈમના કાર્યક્ષેત્રગાળા ગામ છુંચાપોર ગયા. સુવારે વિદ્યાહેવીએ છુંચાપોર ગામમાંથી સત્યાગ્રહ કર્યો અને પોલીસે તૈમની ધરપકડ કરી. આ પછી ત્યાંના એકુત આગેવાન ભાઈ નાગરભાઈ હાલીદાસને ત્યાં બધા જમ્યા અને પછી ભીખુભાઈ અને મિત્રમંડળા ભાંડ ગામે આવ્યા અને ત્યાં તૈમણે સત્યાગ્રહ કર્યો. બંનેને ૧ વર્ષની સંજ થઈ. અને તેઓ સાખરમતી નેલમાં પહોંચ્યા. સાખરમતી નેલ પણ સત્યાગ્રહીઓથી ભરાઈ ગઈ હતી. અને ત્યાંથી કેદીએને બીજી બીજી નેલમાં લઈ જવામાં આવતા હતા. આ વખતે ભીખુભાઈનો વિચાર એમની બહલી બીજી નેલમાં ન થાય એવો હતો. તેઓ ત્રીજ વર્ગના કેદીએના અડા ચક્કરમાં ર્સોકસ બનેલા હતા. અને નરોતમભાઈ સાથે ખડા ચક્કરનું રસોડું પણ ચલાવતા હતા. જો કે રસોડા માટે સવારના વહેલા ૪ વાગે ઉડવું પડતું અને રસોડામાં જઈ ધર્ણના રોટલા બનાવવાના હતા. એ કામ અધરું હતું અને ધર્થી મહેનત માંગી લેતું હતું. મણથંડી ધર્ણના રોટલા કરવાની મહેનતમાં કોઈ બીજે પડે તેમ ન હતું એટલે ભીખુભાઈએ નેલર અને બીજી વહીવટદાર સાથે મળીને એમને અને નરોતમભાઈને નહિ બહલવા જણાવેલું. નેલ વહીવટદાર ભીખુભાઈથી ખૂબ ઝુશ હતા અને એમના એક્ષીસના કામ માટે, રસોડાના કામ માટે અને અડા ચક્કરના કેદીએની શીષ્ટ માટે ભીખુભાઈ માટે ખૂબ સંતોષ હતો. એટલે ભીખુભાઈએ આ આપી સંજ સાખરમતી જ ગાળેલી. પરંતુ અહીં પણ ભીખુભાઈ અને નરોતમભાઈ કેદી સમાજનું કામ કર્યો જતા. નરોતમભાઈના એક મિત્ર જેઓ પાઠીદાર આશ્રમમાં ભર્થી ગયેલા તેઓ તે વખતે હાવરા-કલકરામાં મોટા કોન્ટ્રાક્ટર હતા. અને તૈમની પાસે સારા જેવા પૈસા હતા. એટલે નરોતમભાઈએ નેલમાં રહેલા સત્યાગ્રહી ભાઈઓનો માટે રેંટીયા વસાવવા માટે તૈમજ પુસ્તકો વસાવવા માટે પૈસા માંગાવેલા. અને તે પરખુભાઈ

હસતુખા શ્રી બાળુલાઈ ઉંડે હસતુખલાઈ

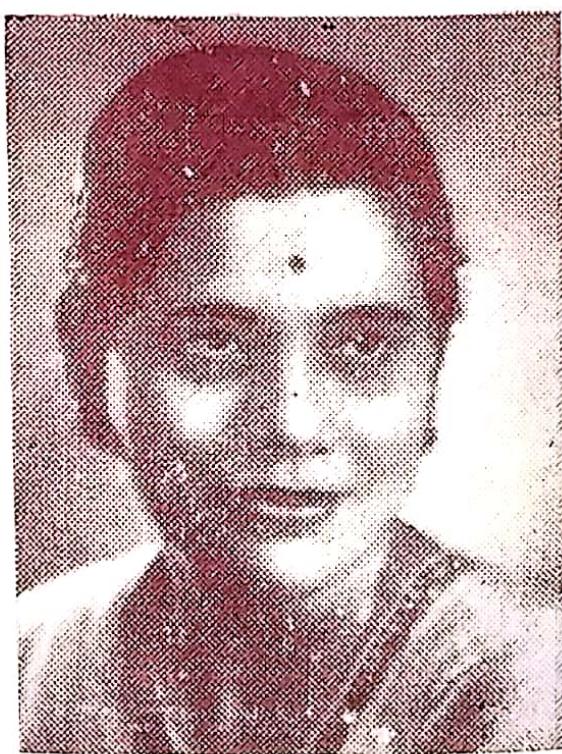
ગંગાબીએન છાટુભાઈ પટેલ

લક્ષ્મીબીએન હરિભાઈ પટેલ

કિશોરીબીએન ઉદ્ડો કુસુમબીએન પટેલ

મંજુલાબીએન કુમેરભાઈ પટેલ

સોમાભાઈએ જેઓ આટ ગામના વતની છે, તેમણે બહુ ગ્રેમથી પૈસા મોકલાવેલા. જેલના વહીવટદારો તથા જેલના ડેઢીઓ આથી બહુ યુશ થયેલા. બધા ડેડીઓને રંગીયા આપી શકાય નહિ એટલે ભીખુભાઈ અને નરોતમલાએ પસંદગીના માણુસને કે જેઓ સારી રીતે કાંતી શકે અને સારુ સુતર બનાવી શકે — તેમને રંગીયા. આપેલા આથી જ્હેનોમાં થોડો કુચવાટ પણ થયેલો. ગમે તેમ હશે પણ બડાયક્કરમાં આખા ગુજરાતના ડેડીઓ હતા. તે બધા ભીખુભાઈને ખૂબ ગ્રેમથી જેતા અને શીષ્ટ પણ સારી જળવતા. ભીખુભાઈ અને નરોતમલાઈને ડેઢીપણું જાતનું વ્યસન ન હતું. તેઓ ચા પણ પીતા ન હતા, એટલે જેલમાંથી તેમને દૂધ પણ મળતું. ડેઢી ડેડીભાઈનો ઈન્ટરવ્યું કાયદા પ્રમાણે અટક્યો હેઠય તો પણ ભીખુભાઈ જેલ સત્તાવાળા સાથે માથાફૂટ કરીને ઈન્ટરવ્યુની સગવડ અપાવતા. આમ ભીખુભાઈની સજનો વખત પૂરો થઈ ગયો અને ભીખુભાઈ તથા વિદ્યાર્થી છૂટીને કંતારગામ આવી પહેંચ્યા. લલ્લુભાઈએ ૧૯૪૦ ની જન્યુઆરીની પહેલી તારીખે સુરત શહેરના અંબાજીરોડ ઉપર ચોયાસી તેરી શરૂ કરેલી અને આશાભાઈ પટેલે સુરત શહેરના દૂધવાળા બાઈઓનું મંડળ રચી દૂધનું કામકાજ શરૂ કરેલું. આથી દૂધની દુનિયામાં એક મોટી કાંતી આવી. અને દૂધના ઉત્પાદકોએ સંઘઠન ફરી, મંડળી બનાવી, શહેરમાં દૂધટક તથા જથ્થાધંધ દૂધ વેચતા થયા. આ ખૂબ કૃપદં હતું અને તે વખતે દૂધના જથ્થાધંધ લાવ ૧ મણુના રથી ઉ ઇપિયા મળતા. એટલે આ કામ થાળે પડે ત્યાં સુધી લલ્લુભાઈએ સત્યાગહ નહિ કરેલો. પછી તો તેઓ પણ પાલ ગામે સત્યાગહ કરીને તેમની ધરપકડ થયેલી. તેમને ૫ મહિનાની સખત ડેઢની સજન થયેલી. તે વખતે બધાને સખત ડેઢની સજન થતી. અને એથી જેલમાં બધાને જેલના જડા કપડા પહેરવા પડતા. લલ્લુભાઈને 'ઘ' વર્ગ આપવામાં આવેલો. એમને ધરવડા જેલમાં લઈ જવામાં આવેલા. લડાઈ બંધ થઈ. ધીરે ધીરે બધા છૂટી ગયા. બ્રિટિશ સરકારે સ્ટ્રોકેઝ ફીસને સંધી માટે વાટાધાટ કરવા મોકલેલા પરંતુ બ્રિટિશ સરકારની દાનત સારુ ન હતી એટલે ફરી ૧૯૪૨ માં ગાંધીજીએ લડત ઉપાડેલી. ૧૯૪૨ ની ઓગષ્ટની ૮ મી તારીખે ગાંધીજીએ મુંબઈના આજાદ મેહાનમાંથી 'કરેંગે યા મરેંગેનો આખા દેશને આહેશ આપ્યો. અને ફરી પાછી જેરથી લડાઈ શરૂ થઈ. ભીખુભાઈને પણ તુરત પકડી ગયા. લલ્લુભાઈ પાટીદાર આશ્રમાં હતા અને તેઓ ટાઈઝેઝીડની માંદગીમાં સ્થપણાયા હતા એટલે તેમને તુરત ઉપાડ્ય ન હતા. વિદ્યાર્થી ભીખુભાઈના પતના અને કુસુમથેન ભીખુભાઈના જ્હેન, તેઓ પણ જેલમાં જવા તૈયાર થયા અને ગામડે ગામડે ફરીને 'કરેંગે યા મરેંગેનો મંત્રનો પ્રચાર કરતા. તેઓ ધથ્યા

ગામો ખુંદી વળ્યા પરંતુ નાનાવરાછાથી પકડાઈને તેઓ પણ જેલમાં ગયા. તે વખતે કંતારગામમાં રામભાઈ રણુષોડજી પેશાવરવાળા સરકારના ખાંધીયા ગણ્યાતા. તેઓ વોર ફુંડ પણ ઉધરાવતા અને સરકાર તેમને રાવસાહેબનો જિતાબ આપે તેમ ઈચ્છતા. ગામના હેટવાડ જુવાનીયાઓએ ઓફ રાત્રે જરૂર તેમણે રાપેલા તમાકુને જીએઠી નાખ્યો. આથી તેમણે સરકારમાં ધા નાખી અને તેમણે રોપેલા તમાકુને જીએઠી નાખ્યો. આથી તેમણે સરકારમાં ધા નાખી અને તેથી તેમના વેરાઈ પરાગજ રણુષોડજી દેશાઈને તથા લલ્લુભાઈને “ડીઝિન્સ ઓફ ઈન્ડિયા એક્ટ” હેઠળ બંનેને પકડી ગયા. લલ્લુભાઈ અને તેમનું કુંભ પહેલેથી જ દેશાંજવાળું હતું એટલે લલ્લુભાઈ માટે પાણી પકડી જરૂર જેલમાં નાખે તેની કાઈ નવાઈ ન હતી પરંતુ છગનકાકાએ તો જેલની દીવાલ પણ જોઈ ન હતી. તેમણે તો ગામની ભાયઘેરી પાકી બંધાવી આપેલી અને કંતારગામ કન્યાગાળાને માટે પાંચ હજારનું દાન પણ આપેલું હતું. તેઓ કોંગ્રેસના લોકલ ઓર્ડના સંભ્ય હતા. અને ભીખુભાઈના પત્ની વિદ્યાદેવી લોકલ ઓર્ડના રીતી સંભ્ય હતા. ત્યારે લોકલ ઓર્ડમા ચોરાસી તાલુકામાં રીતી માટે અનામત એટક રાખવામાં આવેલી. એટલે છગનકાકાને પણ લલ્લુભાઈ સાથે સાખરમતી પહેંચાડ્યા. તેમના ભારે શરીર સાથે જેલમાં ખૂબ અધરું લાગતું. પછી તો લલ્લુભાઈની બદલી નાસિક જેલમાં થઈ એટલે છગનકાકા એકલા પડેલા. પરંતુ ભીખુભાઈ અને નરોત્તમભાઈ ખીજ વર્ગમાં સાખરમતીમાં જ હતા. એટલે અવરનવર તેમની સંબાળ રાખતા.

૧૯૪૦ની પંઢે આ વખતે પણ ભીખુભાઈ ત્રીજી વર્ગના ડેફીઓના સ્પોકસમેન હતા અને તેઓ રસોડું પણ ચલાવતા. રસોડામાં તેઓ બને તેટલી રસોઈ સારી બનાવવા પ્રયત્ન કરતા પરંતુ આખરે તો જેલના રોટલા અને ભાજ જ ખાવાની ને? એ હિવસો પણ સુખદુઃખે બીતી ગયા અને છેવટે લડાઈ બંધ રહી અને સંધિ થઈ. બિટીશરાને સ્વતંત્રતા આપતા પહેલાં ધણી ગૂંચો જિભી કરેલી અને તેમાં મુરલીમોએ પાકિસ્તાનની માંગણી કરેલી. એરિસ્ટર અની મુરલીમ લિંગના પ્રખર આગેવાન હતા. અને તેમને બિટીશ સરકારનો ટેકો રહેતો. અને રાજ-મહારાજાઓ તેમનો હાવો કરી તેમનું સ્વતંત્ર રાજ્ય માગતા. આ બધી વાતાખાડો દ્વિષ્ણુભાઈમાં તથા હિંદુસ્તાનમાં ચાલતી રહેતી એટલે ભીખુભાઈ પાણી પોતાના કાખમાં લાગી ગયેલા.

૧૯૪૪માં ભીખુભાઈ, લલ્લુભાઈ અને ડાલ્ચાભાઈ મળી ઓફ કંતારગામ કંતારગામ દુઃખાલય નામની પેઢી જિભી કરી અને ત્રણે ભાઈઓ મળી ઉરીનો સારો વિકાસ કર્યો. નવા ઢોરો પણ વસાબ્યા. અને ગાંધી તથા બેંસો મળી ૫૦ની સંખ્યા જિભી કરી અને ઉરી સારી રીતે શર કરી. ભીખુભાઈનું દૂધ સ્કુરતમાં બજું જ વખણ્યાતું. ત્યાને તે ચોક્કું આપતા ઢોવાથી ભોડા એ પૈસા વધારે પણ આપતા. ત્યારે

કૃટલાક ભોડો ભીખુભાઈ સાથે ચર્ચા કરતા કે ગામમાં બધા પાંચ આને વેચે લારે તમો કેમ જાડાપાંચ આના લો છો? ત્યારે ભીખુભાઈ હસીને જવાબ આપતા કે પાંચ આના દૂધના અમે એ પૈસા વધારે લઈએ છીએ તે અમારી જુબની મીઠાશના. વરિયાવી ભાગોળ, શાહપોર, ખરાનપુરી ભાગોળનો ડંગરવાડ તથા દક્ષિણ ભાજુનો ભાગ અને પગથીઆશેરી થઈ નવાપુરા સુધી ભીખુભાઈનું દૂધ વેચાતું. ભીખુભાઈ તથા ડાઢાભાઈ અને લલુભાઈ પણ દૂધ વેચવા જતા.

એવામાં ૧૯૪૪ની મોટી રેલ આવી અને ભીખુભાઈની ઘેતરમાં તથા ઉરીમાં ઢોરનો દાણો-ચુવાર, કપાસીયા, કુસકી વિગેરે પલળી જવાથી ધાંધું નુકશાન થદેલું. ભીખુભાઈએ સખત કાળજ રાખીને બધાને હૈયા ધરપત આપેકી અને કહેતા કે આપણું નથી જતું પણ ખાનારતું જય છે.

૧૯૪૪ની રેલ વખતે પણ ભીખુભાઈ અને ડાઢાભાઈ ભળાને લેંસોને ડાચી જગ્યાએ લઈ ગયેલા અને રેલમાં પણ દૂધ અંખાજ રોડ પહોંચાડેલું. દૂધના ભાવ રાં આના શેર પરથી ૪ આના થઈ ગયેલા. એ દિવસોમાં ચોર્યાસી ડરીનું દૂધ અંધ રહેતું. ફરતેના ગામડાએ તાપીની રેલથી ધેરાયલા રહેતા. આથી લોડો હેંસે હેંસે ૪ આના આપી જતા. આ પ્રમાણે કતારગામ દુગંધાલયનું કામ ૧૯૪૬ સુધી બહુ સારી રીતે ચાલ્યુ. ૧૯૪૪ની એ રેલથી ભીમભાઈ ઝાર્મિવાળાની જમીનમાં રહેતું છુટ ચચુ ઢરી ગયેલું એટલે તે જમીન ચરણું તરીકે બંધ થઈ ગઈ. એટલે તે જમીનનો માલીક ભીખુભાઈ પાસે આવ્યો અને ભીખુભાઈને એ જમીન રાખવા જણાવેલું. ભીખુભાઈએ જમીન રાખવા હા પાડી. ભીખુભાઈએ તેમાં ડંગર રોપે તેમ દરોઈ ધાસ બનાવ્યું અને તે જમીનમાં ધાસ પલાઈને સુંદર પોપડું થઈ ગયેલું. તે વખતે શાહપોરમાં આવેલા પાંસીવાડમાં પણ ભીખુભાઈના પારસી આહોં હતા. તેમાં એક ગુરતાદજ મેનકી કરીને પારસીઓના મોષેદ હતા. તેમણે ભીખુભાઈને શાહપોરમાં આવેલા ખાન સાહેયની ચરણની જમીન મેળવી આપવા જણાવેલું. ખાનસાહેયની ધર્ણી મીલકોં કતારગામ ગોતાલાવાડી અને વેડમાં આવેલી હતી. તે બધી મિલકતનો કારબાર ખાનસાહેય ચુજરી ગયા હોવાથી તેની બાઈ વતી ઓંટી વકીલ કરતા હતા. તેમના પાસે ગુરતાદજએ ૨૦ વીંધાનું ચરણ રૂ. ૫૦૦/- માં ગણ્ણોતે અપાવેલું. વળી કતારગામના વતની અને આગેવાન ભણુભાઈ બાખરભાઈ દેશાઈની ૨૦ વીંધા જમીન ને ભીખુભાઈ વિગેરે ઘેડતા હતા તે જમીન પણ ભીખુભાઈએ વેચાણું રાખી લીધી. વળી કતારગામના વતની ડો. નાનુભાઈની ૧૦ વીંધા જમીન સરસ આંખા સાથે હતી તે પણ ભીખુભાઈએ એ અરસામાં વેચાતી લીધેલી. આ પછી સુરતના શીખુભાઈ લોખંડવાળાની જમીન હતી તે પણ

ભીખુલાઈએ વેચાતી લીધેલી. તેરીની તથા એતીની કમાણુભાંથી સારા પૈસા મળી રહેતા પરંતુ તે વખતે એતીની પેદાશના ભાવે ખૂબ નીચા હતા. ૬૫ થી ૪૦ ઇપિયા જુવારના અને રૂ. ૭૫/- કખાસના એક ભારના મળતા પરંતુ તેરીમાં સારી કમાણુભાંથી છતાં જ્યારે જમીનનો સોદ્દો થતો ત્યારે હંમેશા પૈસા ખુટ્ટા રહેતા. આ બધી જમીન વારાફરતી લેવામાં આવી હતી અને દરેક જમીન ખરીદ્તી વખતે ભીખુલાઈ મસયાય બનેવી ડાઢાલાઈ નરોતમભાઈ પટેલને ત્યાં જતા અને ત્યાં તેમને મળતા અને બધી વાત કરતા. તેમને ભીખુલાઈમાં આરે વિશ્વાસ હતો. ભીખુલાઈ પણ તેમના પૈસા બ્યાજ સાથે ઠરાવેલી મુદ્દતે ભરપાઈ કરા. આથી જમીન વેચાતી રાખવાનું કામ સરળ રહેતું અને ગામને ખૂબ નવાઈ લાગતી હો આટલી બધી જમીન આ લોકો કેવી રીતે વેચાતી રાખી શકે? એક એવી અફ્રવા પણ ચાલતી હો આ લોકો કેંગ્રેસમાંથી પૈસા મારી લાવે છે. રાત અને દિવસ જોયા સિવાય મહેનત કરતાં અને મોટે ભાગે કામો જાતે જ કરતા. તેની કોઈ ગણુતરી કરતાં નહિ અને ઓટી ઈર્ષાર્થી લોકો પીડાતા. કટારગામ સર્વ નં. ૧ ની જમીન ૦.૨૩ ગુડા હતી તેના માલીક સુરતના સેતાન ઇણીઆમાં રહેતા હતા. ભીખુલાઈએ તેના કુદુંએ પોતાનું જુનું ધર વેચી કાઢ્યું હતું અને કંતારેશ્વર મહાદેવ પાસે પેણું ભાઈયાના બંગલામાં ૧૨ વર્ષ ભાડે રહેલા. લોકો એમાં ભૂત છે એમ માનતા પરંતુ ભીખુલાઈ એવા ભૂતપ્રેરની પરવા કરતા નહિ. અને માસિક ૧૦ ઇપિયે મકાન તથા જમીન ભાડે રાખેલી. ધરનું ધર થાય એ માટે સ. નં. ૨ ની જમીન વેચાતી લીધેલી તેમાં સુરતમાં રહેતા સુ. કનૈયાલાલ નાનાભાઈ દેશાઈએ જમીનના માલીક ચંપકલાલે તેમના જમાઈ માધવપ્રસાદને લઈને કાનજુલાઈએ તેમને ધરે ઓલાબ્યા. અને એ જમીનનો સોદ્દો ત્યાં જ રૂ. ૨૩૦૦/- માં પતાવેલો. એ જમીનમાં વીદુલનાથજીનું મંદીર હતું અને પુનરીને રહેવાનું દેશી નળીયાનું મકાન હતું તે ધર અને દેવસ્થાન જુદા કાઢી આપેલા પરંતુ પુનરીને આ સોદ્દો ગમેલો નહિ અને તેણે તોકાન શરૂ કરેલું. તે વખતે તે જમીનમાં ખૂબ બાવળીઆ અને ભાંગી ગયેલો અવાવરો કુવો હતો અને ધોળે દિવસે અંદર સાપ ફરતા હતા. બાવળીઆ કાપી, કુવો સમારી, જમીન બધી સરખી કરી ત્યારે લોકોને લાગ્યું કે આ લોકોને સારી જમીન મળી ગઈ. એ પછી તો પેલા પુનરીએ ઝોજ્ઘારી પ્રકરણું પણ ઉલ્લંઘન કર્યું. અને આ જમીન જાહેર ધર્મદાિ મિલકત છે એમ ઠરાવવા દિવાની દાવે પણ કરેલો. મામમાં ફેટલાક ઈર્ષાર્થું લોકોએ વિરુદ્ધ જુખાની પુરાવેલી પરંતુ ઓદું કયાં સુધી ચાલે? એમાં એક તખેલો તથા સાઢી રહેવાની ચાલી પણ બાંધી. એ જ મકાનમાં મોરારજુલાઈ ધરણી વખત આવેલા અને શ્રી ગણેશ વાસુદેવ માવલાંકર, શાંતિલાલ શાહ, જીવરાજ મહેતા, ગોરધનદાસ ચોખાવાળા, ડિતેન્દુ

દેશાઈ, વિજયકુમાર ત્રિવેદી, માધવલાલ શાહ, મહુણેન પટેલ વિગેરે ખણા નેતાઓ એ સાદ્ય મઝાનમાં આવેલા અને કેટલાક તો રહેલા પણ તાપી નદીમાં આઠલી બધી રેલો આવ્યા છતાં મારી-કાંકરીથી બાંધેલું અને દાંતા સીમેન્ટથી પુરેલા એવા આમઝાનને કાંઈ આંચ આવી નથી અને હજુ પણ તે સારી રીતે ઉભેલું છે. ભીખુભાઈ હરિ ઉં આશ્રમમાં જોડાયા તે વખતે આ સ. નં. ૧ ની સાથે લાગુ આવેલી જમીન લગભગ ૮॥ વીંધા માટે તેની બાજુમાં આવેલી ડાઢાભાઈ વકીલને ૪॥ વીંધા જમીન તમામ સર્વે સાથે ત્રીસ હજારમાં ભીખુભાઈએ તેમની લાગવગથી તેનો સોહો કરેલો. આમ ગામની લગોલગ, અને પણ્ણીક રસ્તા ઉપર આવેલી ૧૪ વીંધા જમીન મેળવી. અમે આજે તેમાં કારખાના તથા રહેવાના એ સારા બંગલાઓ પણ બંધાવ્યા. આમ ભીખુભાઈએ કુંદુંબ માટે ભારે મહેનત કરીને આ બધી જમીન વસાવેલી ભીખુભાઈએ તેમની એ બહેનોના લગ્ન માટેના મુરતીયા પણ શોધી કાઢેલા અને તેમાં પણ તેમણે જ રસપૂર્વક આગેવાની ભરેલો ભાગ લીધેલો. “હરિભાઈની શેરડી તો વાહવાહમાં ગણ્યાતી” પણ ભીખુભાઈ આવેલું સમાજનું કામ કરી લેતા. એ બધી લગ્નો એ બહેનોના માટે એ ભત્રીજીઓના અને લલ્લુભાઈના એક છોકરાના લગ્નો આયસમાજ વીધીથી કરાવેલા અને જેમાં સુરતથી-વડોદરાથી-મુંબઈથી અને સુપા ગુરુકુળથી પંડીતોએ આવી લગ્ન કરાવતા.

આ પહેલાં આખું કુંદુંબ અવિભક્ત હતું ત્યારે ભીખુભાઈને ભારત યાત્રા કરવાનો ઉત્સાહ જાગ્યો અને તેમના એ ભત્રીજા શાંતિભાઈ અને રમણભાઈને સાથે આવવા જણ્યાં. પ્રવાસનો હોને શોખ ન હોય? તેમની સાથે એક ચોથા ભાઈ ગાંડાભાઈ નરોતમભાઈ પણ જોડાયેલા. તેમણે આખું, અંબાજી, શ્રીનાથજી, જયપુર, આગ્રા, હિન્દી તથા કાશ્મીર જવા નક્કી કર્યું. અને કાશ્મીરનું પતાવી અંહાયાદ, હરદાર ઈરી કલકત્તા અને શાંતિનિકેતન જોગ પૂર્વમાં ગયા. ખીજે તો બધે પ્રવાસ સાંગોપાંગ પાર પડ્યો. પરંતુ કાશ્મીર જવા પઢાણુકોટ ગયા ત્યારે હિન્દુસ્તાનમાં ભાગલા તુરતમાં જ થગેલા એટલે કાશ્મીરમાં વાતાવરણ તોષાની હતું અને ત્યાં જવા માટે પરમીટ પ્રથા દાખલ કરવામાં આવી હતી. પઢાણુકોટમાં તેમને કહેવામાં આખ્યું કે તમારે અમૃતસર જરૂર જિલ્લા કલેક્ટર પાસે પરમીટ લાવવી પડશે ત્યાં સુધી તમારાથી કાશ્મીર નહિ જરૂર શકાય. અન્નણ્યા મુલકમાં કલેક્ટર પાસે પરમીટ મેળવવાનું કામ અધરં હોય છે. પરંતુ ભીખુભાઈ અમૃતસર ઉપડ્યા. અમૃતસરના. કલેક્ટરે તેમની એણખાણ માગી. પરંતુ ત્યાં એણખાણ કેાની લાવવી? ભીખુભાઈએ કલેક્ટરને કહ્યું કે સરદાર વલલભલભાઈને તમો નવી હિન્દી હોન હુરો. તેઓ મારી એણખાણ આપશો. હું પાચ વખત જેલ ગાઈ હાજર હતું

અને ધારાસણામાં લાડી પડેલી તેના ધા પણ જુઓ. હું પણ તેમની ન્યાતનો પટેલ છું. પણ કલેક્ટરે તેમને ધીમેથી કહ્યું કે ઓળખાણ તો જોઈશે. સ્થાનિક ડાંગ્રેસવાળાની પણ ઓળખાણ લાવો. એટલે ભીખુભાઈ અમૃતસરના ડાંગ્રેસ હાઉસ તરફ જવા નિકળ્યા, અમૃતસરમાં પણ સુરતના ધણા જરીના વેપારીઓ હતા. ત્યાં સુરતી બજારમાં થઈને જતા હતા, ત્યાં એક સુરત જિલ્લાના પલસાણા તાડુકાના ગાંગપુર ગામના રહીશ ડાલ્ખાભાઈ અમાર્ઘદાસ મળી ગયા. ભીખુભાઈને જોઈ તેમણે તુરત ખુમ પાડી કે લલ્લુભાઈ, લલ્લુભાઈ કયાં ચાલ્યા? ભીખુભાઈએ કહ્યું હું ભીખુભાઈ છું. લલ્લુભાઈના મોટા બાઈ છું. મારે એક અગત્યનું કામ ઉભું થયું છે. અમારે કાશ્મીર જવું છે અને કલેક્ટરની પરમીટ જોઈએ છે. અને ડાંગ્રેસવાળાની ઓળખ જોઈએ છે. તેમણે તુરત જ એક ડાંગ્રેસ આગેવાનનો ભેટો કરાવી આપ્યો. જેને કલેક્ટર સાથે સારી ઓળખાણ હતી. એટલે ભીખુભાઈનું કામ પતી ગયું અને તેઓ ખૂબ ઉત્સાહથી કાશ્મીર, શ્રીનગર પહોંચ્યા. શ્રીનગરમાં કંતારગામના નગીનલાઈ મકનજી પાલનજી શેઠને ત્યાં નોકરી કરતા હતા અને તેઓ સારો હોદો ધરાવતા હતા. તેમને ત્યાં મુકામ નાંખ્યો. કાશ્મીરમાં તુવેરની દાળ પ્રયજીત નથી હોતી. મોટે લાગે લેડો અગદની દાળ ખાતા હતા એટલે ભીખુભાઈ અહીંથી તુવેરની દાળ પણ નઈ ગયેલા. શ્રીનગરથી અમરનાથના દર્શાન કરવા બધા નિકળ્યા. અને તે માટે પહેલગામ ગયેલા અને પહેલગામથી ટુંકું લઈ અમરનાથ જવા નિકળ્યા. રસ્તે રસોઈનું પણ જાતે પતાવી લેતા અને કાચુ પાકુ ખાઈ લેતા. પણ પાછા ઝરતાં ભીખુભાઈની તણીયત બગડી અને જેમ તેમ કરી પાછા શ્રીનગર આવ્યા. કમનસીએ કાશ્મીરમાં લારે વરસાદ પડ્યો અને શ્રીનગરથી જમ્મુ આવતા રસ્તાઓ ઉપર ભારે ભેખડો પડી અને રસ્તો દિવસો સુધી બંધ રહ્યો એટલે નાધુટકે નગીનલાઈને ત્યાં એએક અઠવાડીયા ગાળવા પડ્યા, પરંતુ નગીનલાઈએ અને તેમના પતીએ તેમનું સારું જેવું સ્વાગત કરેલું. શ્રીનગરમાંથી તેમણે ડેસર ખરીદેલું અને તે ડેસર એટલું સરસ મજાનું હતું કે ૪-૫ તોલા તો વર્ષો સુંબી ચાલેલું. એ ડેસરની મહેક જ જુદી હતી ડેસર શ્રીનગર પાસે પર્સેપોર ગામમાં થાય છે પરંતુ આજે તો પર્સેપોરના ડેસર નામે મકાઈ હોડા ઉપર આવેલી ચમરીને રંગીને વેચાય છે. પછી ત્યાંથી ભીખુભાઈ પૂર્વમાં જવા નિકળ્યા, ત્યાં પણ પેલા પરલુભાઈ સેમાભાઈને ત્યાં ઉત્તરેલા. સામાન્ય રીતે ભીખુભાઈએ ઉત્તરવાની વ્યવસ્થા બધે ગોડવી દીધેલી એટલે ધણા ઓછા ખર્ચ એમની મુસાફરી ચાલતી. આ પછી દક્ષિણ ભારત જવા ઉપડ્યા અને બધે જોવાના અને યાત્રાના સ્થળો પતાવીને ધેર આવેલા.

આ પહેલાં સત્યાગ્રહની લડતમાં આગેવાની લરેલો ભાગ ભજવેલો તેમને તાત્રપત્ર આપવાનું નક્કી થયેલું તે નામો જિલ્લેથી નક્કી થતા હતા. તેમાં ભીખુભાઈ તથા લલુભાઈના નામો લલામણ થઈને ગયેલા તે તાત્રપત્ર આપવાનો સમારંભ સુરતા. રંગઉપવતનમાં તે વખતના ડેળવણી પ્રધાન શ્રી ગોરધનદાસના શુભ હસ્તે રાખવામાં આવેલો. ભીખુભાઈ લાં હાજર રહીને તાત્રપત્ર લઈ આવેલા. લલુભાઈ જાતે ગયેલા નહિ એટલે તેમને ધેર આપવામાં આવેલું. આ વખતે સત્યાગ્રહીઓને પેનશન પણ આપવાનું નક્કી થયેલું અને ઝા. બસો માસિક આપવા એમ દૂરાવેલું. જે લોકો મોટા ખાતેદાર હોય અને ઈન્કમટેક્ષ ભરતા હોય તેમને આ પેનશન મળતું નહિ. એવો નિયમ કરેલો, ભીખુભાઈ પાસે ડોઈ જમીન, ધર કે ઈન્કમટેક્ષ ભરવાનો ન હતો. તેમને તો સહેલાઈથી પેનશન મળો શકતે પરંતુ ભીખુભાઈએ પૂ. મોટાની સલાહ માગી અને તેમણે આ બાયતમાં ભીખુભાઈને અરજી નહિ કરવાની સલાહ આપેલી ભીખુભાઈને તો રહેને જેલમાં ગયાનું સર્ટિફિકેટ મળો રહેતે તેમણે મોટા આગળ ડોઈ દૂલીલ કરેલી નહિ અને તેમની સલાહ માથે ચઢાવેલી ધણા પાછળથી દૂલીલ કરતા અને કહેતા કે એ પૈસા લઈને ડોઈ સારા ધર્માદ્ધ કામમાં આપી હેતે તો ચાલતે. તાપી નદી ઉપર પાળા યોજનાનો અમલ શરૂ કર્યો લારે તાપી બાજુની જમીન થોડી એકવાયર થઈ અને તે જમીનની કિંમત સરકારે ઝા. આઠ હજાર આકારી પૂ. મોટાએ એ રકમ લેવાની ના પાડેલી પરંતુ સંપાદન અધિકારીએ પૂ. મોટાને સમજાવ્યું કે એ રકમનો તુમાર ચાલ્યા કરે તેના કરતા તમો લઈ દો. તે વધુ સારં. તે પછી તેમણે એ રકમ સ્વીકારી લાધી, ભીખુભાઈએ આગળ કરેલું વિલ પૂ. મોટાએ ભીખુભાઈને આપી દીદેલું અને તેમણે નવું વિલ ભીખુભાઈને મરજી મુજબ નવેસરથી વ્યવસ્થા કરવા કહેલું તે પછી ભીખુભાઈએ સ્વતંત્ર વિલ કર્યું. વિલના દૂરી તરીકે તેમના એન કુસુમણેનને નિમ્યા. પૂ. મોટા ધણીવાર કહેતા કે હિન્દુ ધર્મ અને હિન્દુ સંસ્કૃતી જે લારતમાં સારી રીત જળવાઈ હોય તો તે એનોને આલારી છે અને પૂ. મોટા તો ધણીવાર કહેતા કે અને ઝરી જન્મ આપે તો ભારતમાં રીતો જન્મ આપનો. ભીખુભાઈએ એમના વિલમાં એમની જે રકમ છે તે મોટે ભાગે કુદુંઘની છોકરીએ માટે તેમ જ જગાવહાલાની છોકરીએના લગ્ન વખતે આપવા જણાવેલું છે અને તે લગઅગ દરેકને ૧૦૦૦/- ઝા. પ્રમાણે આપવું એવું સૂચવવામાં આવ્યું છે. ભીખુભાઈને એક વખત સ્વપ્નનું આવેલું તેમાં ઈશ્વરે તેમને એ સધળી રકમ શાંકર ગાયની એલાદ વસાનવા તેમ જ તેનું દૂધ સમાજને આપવા વિચારેલું અને આ માટે તેમો એ યોજના બદ્ધને કંતારગામ આવેલા પણ એ વાત આગળ

ચાલેલી નહિ. આમ ભીખુભાઈના હૃદ્યમાં માનવ પ્રેમ તથા પણ ગ્રાણીઓ માટે ભારે પ્રેમ હતો.

આ પછી ૧૯૪૬માં બધા ભાઈઓના ભાગ છુટા ગયા. ભીખુભાઈ તેમના પત્ની વિદ્યાદેવી સાથે કતારગામમાં વસ્તાદેવડી રોડ પરના બંગલામાં રહેવા ગયા. એ બંગનો તેમણે સુરતમાં સૈયદપુરામાં આવેલા અસારાવાળાના કુદુંઘવાળા પાસેથી લીધેલો. તેમાં તેમણે મરામત કરાવી તેનો પણ સારો વિકાસ કરેલો અને તે જમીનમાં એક પતરાનો તથેલો પણ બંધાવેલો તેમણે અહીંનો બધો ભાગ છોડી દીધેલો અને ડેરીમાંથી ભાગ પણ ભાઈઓને આપેલો માટે તેમને ભાગે આવેલી ૧૪ વીધા જમીન લઈ જુદી રહેલા. હરિલાઈ તથા માતુશ્રી મૂળાખેન, લલુભાઈ સાથે રહેતા. બધાએ બધાના ભાગ સાથે એસીને શાંતિથી પાડેલા. પછી ભીખુભાઈ બંગલે રહેવા ગયા ત્યાં પૂ. મોટા એમને ત્યાં ડેઈ ડેઈવાર આવતા અને રહેતા. તે વખતે પણ ભીખુભાઈ આંબા રાખી ડેરીનો વહેપાર કર્યા કરતા. નાનાવરાણ સુધી પણ ડેરીનો વેપાર કરવા જતા. તે વખતે પૂ. મોટાના એક લક્તા હેમંતકુમાર નીલકંઠ તેમને ત્યાં રહેવા આવેલા તેઓ શરીરે ખૂબ માંયકાંગલા અને નષ્ટણા રહેતા. પરંતુ ભીખુભાઈ તેમને આંખે આંખે ફેરવતા. વળી ડેઈ ડેઈ વખત ગાંધીજના ગ્રીય લક્તા ગુરુદ્યાળ મલિક બગાળા બાણુ એમને ત્યાં આવીને રહેતા.. તેઓ ભીખુભાઈને તથા વિદ્યાદેવીન લક્ષ્ણનો રસ જગાડતા. તેમની સુંદર ઘોળા દાઢી તથા મેં ઉપરનું તેજ સામાને તેમના વિષે તરત આદર ઉત્પન્ન કરતા. તેઓ પણ પૂજ્ય મોટાના સાથીદાર હતા. બંને જણા સાખરમતી આશ્રમમાં કામ કરતા હતા અને તેથી મોટા પણ તે વખતે ભીખુભાઈને ત્યાં આવી રહેતા. મોટાએ ભીખુભાઈને શિષ્ય બનાવ્યા અને ભીખુભાઈ પહું હેંશે હેંશે તેમના શિષ્ય થયેલા. હરિઝં, હરિઝંનો જાપ ચાલતા ચાલતા ઓલતા. હરિઝં એ જાપ જરૂર કરતા માટે ભીખુભાઈને ડેઈ મળવા જતા ત્યારે હરિઝં નો એક ખુલંદ અવાજ કરતા અને એ ખુલંદ અવાજના જરૂર પ્રત્યાધાતો પડતા. આમ ઉ-૪ વર્ષ ગયા અને ભીખુભાઈને મળેલા રોકડા નાણાં તથા ડેરીમાંથી મળતો નફો એમાથી એમનું ગુજરાન સારી રીતે ચાલતું.

પૂ. મોટાની આધ્યાત્મિક અસર જાણે-અન્નણે એમના મગજ ઉપર હંમેશા જીવાર થયેલી રહેતી. અને પછી એક દિવસ ભીખુભાઈ તથા વિદ્યાદેવેન જહાંગીર-પુરામાં આવેલા કુરક્ષેત્રમાં આવેલી એક ધર્મશાળામાં પહોંચી ગયા. અને ત્યાં તેમણે એક પડહો બાંધી જુદી ઓરડી જેવું બનાવી તેમાં ૨૧ દિવસ સુધી મૌન શરૂ કર્યું. મૌન રાખતી વખતે ડેઈની સાથે વાત ન કરવાની તથા પત્રવ્યવહાર ન કરવાનો તથા છાપું વિગેરે વાંચવાનું નહિ. ઇકત એક દીવેા સળગાવી આપો

વખત હરિ અં હરિ અંના જપ જપતા હતા. એમ કહે છે કે આ મૌનવત પાળતી વખતે અને હરિ અંના જપ જપતી વખતે પૂ. મોટા એમને આધ્યાત્મિક તથા માનસિક દોર પણ આપ્યા કરતા. ૨૧ દિવસ પૂરા થયા અને લીખુલાઈ કહેતા હતા કે તેમને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર સામે બળતા દીવાની જ્યોતમાંથી ઈશ્વર-ઇપી એક પ્રકાશપુંજ હરિ અંના જપ સાથે મનુષ્યહૃદયમાં સ્ક્રમ રીતે દાખલ થઈ ગયો. અને લીખુલાઈના હરિ અંના જપમાં એક જુદો જ નવો રણકાર જાયો. તેઓ મૌનમાંથી ઉડીને જહાંગીરપરા આગળ તાપી નદીમાંથી જિતરીને સીધા સીંગણુપોરના રસ્તે કતારગામ આવ્યા. તેઓએ તાપીમાં સ્નાન કરેલું અને લંગોટબેર જ કતારગામ આવેલા. ધગધગતા ઉનાળાના તાપમાં વગર ચંપલે આવેલા. આવીને પિતાજીને તથા માતાજીને પગે લાગ્યા. અને પૂ. મોટાના પ્રતાપથી તેમને હરી અં મારફત ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થયો છે એમ બધાને જણાવેલું.

પછી લીખુલાઈએ જાહેર જીવનનો લાગ કરી દીધો. અને સમાજની માયા છોડીને પરમ પૂજ્ય મોટા સાથે અધ્યાત્મવાદ તરફ વળી ગયા થોડો વખત તેમણે કુર્ક્ષેત્ર આગળ મંદીરમાં મુકામ નાંખ્યો. અને તેને થોડે દૂર એક મારવાડીની જમીન ઘરીદી લીધી અને તેને એન. એ. કરાવી આશ્રમ બાંધવાનું શરીર કરવયું. તે વખતે પરમ પૂજ્ય મોટા પાસે આશ્રમ બાંધવા માટે જોઈતા નાણું ન હાં. અને તેમણે લીખુલાઈને અનેકવાર કહ્યું હતું કે લાઈ લીખુ વગર પૈસે આલું મોંડું સાહસ કેમ પાર પડશે? લીખુલાઈએ કહ્યું એ તો બધું ભગવાન પાર પાડ્યે. આપણે એક શુલ્ક કામ કરવા નિકલ્યા છીએ. લીખુલાઈ પાસે એ કાર્યક્રમ કરીયાએ હતા અને તેમને કામે લગાડી દીધા. લીખુલાઈ અને જીણાભાઈ મજૂરો સાથે પાયો ઝોદવા મંડી પડ્યા. અને મજૂરોને ખૂબ મદદ કરતા. મારી તે પીળી તુરત જ નિકળેલી એટલે ખૂબ ઉંડે જવું પડેલું નહિ. ઇકત ૩-૪ ફૂટ જ ઝોદવું પડેલું. તે વખતે સીમેંટની પણ તંગી હતી. તે પણ પ્રેમશંકરભાઈને વિનંતી કરીને લઈ આવેલા. જે નિયમ વિરુદ્ધ હતું. તેમાં થોડા વાંધા પડેલા. પરંતુ પછી આશ્રમની સીમેંટ આવી ગયેલી એટલે બધું ઠીક ઢાક કરી દીધેલું. આશ્રમની ઘ્લીન્થ ઉપરનું 'ચણુતર કામ મારી અને રેતીથી કરેલું અને પણીથી ઉપરથી ખ્યારટર કરી હેવામાં આવેલું એ રેલ આવી ગઈ હેવા છતાં મકાનને કોઈ તીરાડ પડી નથી. અને કામ ખૂબ સંગીન બનાવેલું. તેમજ મંદિરનાં પાંચ ઓરડા અને આશ્રમવાસીએને રહેવાના ચાર ઓરડાએ અને રસોંડ લીખુલાઈએ બહુ ઓછી કિંમતે બંધાવેલાં. તે માટેના પૈસા પણ આમથી તેમથી મેળવી લીધેલા. આથી પરમ પૂજ્ય મોટાને આ કામ પુરતી નિરાંત રહેતી. એ જમીનની બાજુમાં પ્રેમાએન ભુખજુદાસ આહની જમીન આવેલી હતી. લીખુલાઈએ જહાંગીરપરાના

તલાટીએ બતાવ્યું તેમ ૯૬ ઉપર તારનો કંપાઉન્ડ કરી લીધેલો. તેમાં ગ્રેમીએન સાથે ચોડો અધ્યો પણ થયેલો. ગ્રેમીએન માપણીદારને લઈ આવ્યા અને તેમાં ભીખુભાઈની વાત સાચી નિકળી. ભીખુભાઈને આશ્રમના એક ટ્રસ્ટી તરીકે મોટાએ નિમેલા અને મોટાને ભીખુભાઈમાં સો એ સો ટકા વિશ્વાસ રહેતો આશ્રમ તો બાંધ્યો પણ તેની ખરી શાબ્દા તેનાં સારા આડો અને કૂલ છોડો હોય તો તેની શાબ્દા વધે. ભીખુભાઈ અને જીણુભાઈ મળી આશ્રમ ફરતેની તમામ જરૂરીન ડોઢણી લઈ એદી કાઢી. અને બેસતા ચોમાસે ધમડાણ તથા ઉદ્વાડા જઈ જત જતની આંખાની કલમો, નાળીએરી, યુકેલીપ્ટસ અને આમળાંના જાડ કંપાઉન્ડમાં રોખ્યા. ઉદ્વાડાથી ગુલાખની જત તથા ભીજી કૂલ છોડની જત પણ લઈ આવેલા તે રૂપી આશ્રમમાં સુંદર બાગ બનાવેલો. આથી આશ્રમમાં પ્રવેશતાં જ કૂલોની મધ્યમધાત પ્રવેશનારને મળી રહેતી. આ જાડોને ઉછેરવા પાણી લાવવા માટે તાપી નદીનો એવારો ચઢી ઉત્તરી પાણી લાવી પાતા. એ એક અધ્યર્થ કામ હતું. વળી પરિક્ષીતલાલ મજબુદ્દારની ચીઠી લઈને ગ્રેમશંકરભાઈને મળીને – ગ્રેમશંકરભાઈ જોઓ. તે વખતે લોકલ બોર્ડના ગ્રેમશંકરભાઈને નિકલેલું અને લલ્ખુભાઈ તે વખતે સંઘ્ય તરીકે હતા. તેમણે વાધો પણ ડાબેલો. તેમણે ગ્રેમશંકરને કહેલું કે લોકલ બોર્ડ તો ફરતા જહેર માટે જ કૂવા બાંધી જાડે તો એ કૂવા જહેર માટે ખુલ્લો રાખવો જોઈએ. પણ ગ્રેમશંકર માને તો ગ્રેમશંકર નહિ. પછી તો મીઠા પાણીને માટે તાપી નદીમાંથી જ્યારે નદીમાં એટ હોય લારે પંપ વાટે પાણી એંચી ટાંકી ભરી હેવામાં આવતી. હવે તો નહેરના પાણી ચાલુ હોવાથી કૂવાના પાણી મીઠા થઈ ગયા છે અને કૂવાના પાણીથી કામ ચાલે છે. નદીમાંથી પાણી લેતા લારે ઉનાળામાં પાણીનો પ્રવાહ એછો થઈ જતો. અને ભરતી જોરદાર આવતી લારે પાણી લેવા છેક રાંદેર સુધી જવું પડતું. પૂણ્ય મોટાએ પાછળથી કૂવાના પૈસા બોર્ડમાં આપી હેવા જણાવેલું પણ બોર્ડ તે લીધેલા નહિ આજે તો મૌન મંદિર હંમેશા લક્તોથી ભરેલું રહે છે. અને તે ના આજુ બાજુથી લોડો મૌન લેવા આવે તો છે જ. પરંતુ પંનાય તથા હિમાયલ પ્રદેશથી પણ લોક પણ કેટલાક ભાઈ-ખણેનો મૌન મંદિરમાં બેસવા આવે છે. પરદેશથી પણ લોક આવે છે. એકવાર એક ભાઈ ડેનેડાથી આવેલા અને તેઓ મૌન મંદિરમાં જ માસ ઉપરાંત બેઠેલા. મૌન મંદિરમાં બેસવા માટે માણસની માનસિક તૈયારી હોવી જોઈએ. કેટલીકવાર લોડો મૌનમાં બેસે અને માનસિક તાણ અનુભવે તો એક એ હિવસમાં બઢાર નીકળી જય એમ એક વડોદરાના સુપ્રી. એન્જનીઅર મી. દેસાઈ બેઠેલા તથા રાંદેરના નાઝસાંકર બેઠેલા તે પણ નિકળી ગયેલા. મૌનમાં

એસનારે સામાન્ય રીતે એક — એ અડવાડીયા મૌન લેવું જોઈએ. મૌન મંદિરમાં તેમને પોતાના ઓરડામાં અધી સગવડો આપેલી હોય છે. લાઈટ, પંખો, જજર, બાયદુમ, ડિચડો વિગેરેની તમામ સગવડો છે. અને આગળ એક બારી બનાવી છે. જેમાં દિવાલની અંદર અને અહાર એમ એ ઢાંકણું રાખેલા છે. એની અંદર નાહવા માટે ગરમ પાણી, ચાંદ, કુપડાં તથા ભોજન વિગેરે મૂકવામાં આવે છે. અને બહારથી મૂકતા હરિ ઊંઘ બુમ પાડે એટલે અંદર મૌન લેનારને ખખર પડી લય કે બહાર કોઈક આવયું છે. પહેલાં તો આ માટે રોજના નણું રૂપીઆ લેવામાં આવતા પરંતુ મોંધનારી વધવાથી રૂપીઆ પાંચ કરવામાં આવ્યા છે. એમાં કેટલીકવાર વિચિત્ર વ્યક્તિઓ પણ મૌન લેવાને એસે છે. એક બાઈ તો બહાર નિકળી તાપીમાં ઝૂદી પડી આશ્રમમાંથી ચાલ્યા ગયેલા. એક એન પણ મગજની અરિયર સ્થિતિને લઈ સુરતના તેમના સગાને લાં જતાં રહેલાં. પરંતુ એકંદરે પૂજય મોટાની પ્રેરણાથી અને આધ્યાત્મિક દ્વારવણીથી અને એક ચિત્તે મૌન પાડતા. પૂર્ણિમા પક્વાસા, ગોપાળજી દાદા, હાલર વલસાડના ગોપાળજીભાઈ તથા કુસુમઘેન પટેલ તથા પારડી મહિલા હોસ્પિટલના ડોક્ટર પાર્વતીઘેન પણ એમાં એસી ગયેલા. ધણીવાર ભીખુભાઈ જગ્યા ખાલી હોય તો કઠારગામથી તેમના માઝ મૂળાઘેનને ખોલાવી તેમને પણ એસાડતા અને મૌન લેવડાવતા.

મૌન લેનારાઓ પુ. મોટાએ લખેલું સાહિત્ય અંદર સારી રીતે વાંચતા અને ધર્મલાભ મેળવતા. સુ. મોરારજીભાઈ, હિતેન્દ્રભાઈ, ગોરધનભાઈ, બાખુભાઈ જજાભાઈ, નવલભાઈ શાહ, મુખ્ય રાજ્યના મુખ્ય પ્રધાન શંકરરાવ ચૌહાણ, કાંતિલાલ ધીયા, ઉર્મિલાઘેન બદૃ વિગેરાએ આશ્રમની સુલાક્ષણ લીધેલી. ભીખુભાઈએ આશ્રમ સારી રીતે ચાલે એ માટે બાજરીના સુલક્ષમાંથી બાજરી, ડાંગરના સુલક્ષમાંથી ડાંગર, અને ધર્ણ, જુવારના સુલક્ષમાંથી ધર્ણ, જુવાર આશ્રમ માટે મેળવી લેતા. ઓલપાડ તાલુકાના કાંદા વિસ્તારમાંથી તથા પલસાણા, બારડોલી અને કામરેજ તાલુકાના ગામોમાંથી સારી જેવી ડાંગર મેળવી લેતા. આ માટે ભીખુભાઈ તથા જીણાભાઈ જીપમાં ગામડે ગામડે ફરી વળતા અને તેનો સારો પ્રત્યુત્તર મળતો. ડાંગર મેળવીને એક સહકારી રાઈસ મીલમાં તે વિનામૂલ્યે ખંડાવી લેતા અને ચોખા જ જહંગીર-પુરા પહોંચતા કરતા. આ માટે વાહનોની સગવડ પણ બેઠુતો કરી આપતા. આ ઉપરાંત તેલની મીલોમાંથી તેલ પણ ટીક ટીક ઉણ્યા આશ્રમ માટે મેળવી લાવતા. આ માટે તેઓ વ્યારા, બાજુપુરા, મઠી તથા બારડોલીમાંથી તથા જહંગીરપુરા સહકારી તેલ મીલમાંથી સારું જેવું તેલ મેળવી લેતા. તુવરની દાળ તથા ગોળ અને ખાંડ પણ તેમને મળી રહેતી. વળી સુરત શહેરમાંથી શાકભાજુ બજરમાંથી બગાડા, કાંદા, જુરણું અને રતાળું પણ મેળવી લેતા. અને છેલ્લે સુરતના જુસાવાળા

એક લાઈ પાસે આશ્રમ માટે દર અઠવાડિયે કિલો—એ કિલો ભુસુ પણ મેળવી લેતા. પહેલાં તો લોકો ભીખુલાઈની મશકરી પણ કરતા. તેમાં ધણા તો કહેતા કે “તાડી (નીરા) વેચતા વેચતા મોટો લગત થઈ ગયો.” ભીખુલાઈએ શરૂઆતમાં ઓલપાડ, ચોરાસી નીરા મંડળી સ્થાપવામાં અને તેને પગલર કરવામાં લારે મહેનત કરી હતી. નીરા માટે ખજુરીના આડો મેળવી અને તરવાડા પાસે રાત્રે નીરા પડાવવો તથા સુરત શહેરમાં તે લાવી નીરા કેન્દ્ર કાઢીને તે પ્રમાણીકપણે વેચવો એ કામ બહુ નહું હતું અને તેમાં ખૂબ મુશીઅતો આવતી. ને ભીખુલાઈએ નરોતમભાઈને મદ્દ કરેલી. અને આજે નીરા મંડળી સારી રીતે ચાલે છે આ પછી વચ્ચે ભીખુલાઈએ એમનો કતારગામનો બંગલો તથા એમના લાગમાં આવેલી જમીન વેચી નાંખી અને એમની પત્તી વિદ્યાભેનને પણ સાથે આશ્રમમાં લઈ ગયા. ૧૯૫૧-૫૨ થી શરૂ કરી ભીખુલાઈ બધી માયા જાંડેલીને આશ્રમના કામમાં અહેનિશ પરોવાયલા રહેલા. સવારના ૪ વાગ્યાથી ઊંઠીને રાત્રે ૮ વાગ્યા સુધી સતત કામમાં રહેતા. શરૂઆતમાં આશ્રમનો તમામ વહીવટ ભીખુલાઈના હાથમાં હતો. તેઓ આશ્રમ માટે બાળવાના લાકડા નંદરથાર—નવાપુરથી મફત લાવતા. એમની સાથે રહેતા જીણુલાઈ તેમને બધા કામમાં મદ્દ કરતા અને રસોડું પણ તે જ ચલાવતા.

આશ્રમમાં તળેલું તથા મીડાઈ બનાવવાની બધી હતી. તદ્દન સાહેલી ખોરાક રાંધવામાં આવતો. પૂજ્ય મોટા ધર્ણીવાર કહેતા કે હું બહાર ખાઉં છું તેમાં જીણુલાઈની રસોઈ જેવી મીડાશ આવતી નથી. મોટા તેમના જન્મ દિને તથા જાન દિને જુદી જુદી જગ્યાએ તેની ઉજવણી કરતા અને તેમાં લોકો પાસે પૈસા ઉધરાવતા અને તેમાં તેમને સારી જેવી રકમ મળતી. ઉલાણુ જિ. પેડાના રાવળુલાઈ આશાલાઈ પૂ. મોટાના પરમ શિષ્ય હતા. તેમણે એક વખત રૂ. ૫ ચોતેર હળર તેમની ઘેતીમાં તથા તમાકુના વેપારમાં તથા પાણી પુરું પાડવાના નક્કાના તમામ પૈસા પૂ. મોટાએ ગુજરાત સરકારને તરણ—રૂપર્ધી માટે રૂ. ૫ ચ્યાસ હળર આપવાની તેમણે જહેરાત કરી દીધી. પરંતુ તે વખતે તેમની પાસે આપવા પૈસા ન હતા. ભીખુલાઈએ તેમની બધી મિલકત વેચીને જે પૈસા મેળવેલા તે એકમાં સુકી દીધેલા. અને થોડા વખત પછી એમણે એ તમામ પૈસા વીલ કરીને તે પૂ. મોટાના આશ્રમને મળે તે જતનું વસીયતનામું કરેલું. આમ તો એ પૈસાનો વહીવટ ભીખુલાઈ અવસાન પામે ત્યારે જ થઈ શકે. પરંતુ પૂ. મોટાએ એ પૈસા માંગ્યા અને ભીખુલાઈએ તુરત પૈસા એકમાંથી લાવી પૂ. મોટાના હાથમાં મુકી દીધા. તે વખતે ભીખુલાઈએ જરા પણ આંગ્રેઝો અનુભવ્યા સિવાય પૈસા આપી

દીધેલા. થોડા વર્ષો બાદ ભીખુલાઈને એ પૈસા પૂ. મોટાચે પાછા આપી દીધેલા અને લીખુલાઈને ક્ષિલાહ આપેલી કે ખીજું વીલ કરીને તેમનું મન ફૂવે તે રીતે વહીવટ કરવો. ભીખુલાઈને પર્ગો વા આવ્યો અને તેમને હાયાથીટીજ પણ થયેલો વળી ફદ્દ્ય પણ નખળું પડેલું અને લોહીનું દાણ પણ ધણી વખત વધી જતું એટલે આશ્રમના હામ માટે પૂ. મોટાચે ભીખુલાઈની જગ્યાએ વહીવટ કરવા એક સુરતના ગોલાલાઈ જેઓ અન્યાંએ છે. તેમને નિભ્યા અને લીખુલાઈ લાં તેમનું જવન ગાળતા. વચ્ચે તેમના પત્ની વિદ્યાભેન માંગીમાં પટકાયા અને તેમને પણ લગભગ લક્વા જેવું થયેલું. ભીખુલાઈ તેમનો ધણો વખત તેમની સારવારમાં ગાળતા. વિદ્યાભેનનું આરે શરીર એટલે એમને માટે ભીખુલાઈને આરે જહેમત ઉદ્ઘાવવી પડતી. એક વખત ભીખુલાઈ પૂ. મોટા પાસે ગયા. અને ખૂબ લાગણી ભર્યા અવાજે પૂ. મોટાને વિનંતી કરી કે વિદ્યાદેવીનો પ્રાણ દૂઠી જાય એવું કાંઈ કરો. ભીખુલાઈના આપી અથાગ અદ્ધા પર હસવું આવ્યું. અને મોટાએ ભીખુલાઈને પ્રલુને ૧થના કરવા જણાવ્યું. ઈશ્વરકૃપાએ વિદ્યાભેન વિદ્યાય થયા. અને ભીખુલાઈ નરસીંહ મહેતા જેવા થઈ ગયેલા. પછી ભીખુલાઈ થોડા અપંગ રહ્યા છતાં સવારે ૪-૦૦ વાગે ડી બાગમાં બનાવેલા પાકા રસ્તા ઉપર થોડા આંટા મારતા અને નાહીધોઈ તે પછી વરીઆવ રસ્તાના નાકા ઉપર એસી આરામ કરતાં. ભીખુલાઈએ આશ્રમ પાછળ ફૂકતા પરસેવો નહિ પણ તેમનું લોહી રડયું હતું એમ કહી શકાય. પૂ. મોટાએ ભીખુલાઈ પાસે ખાધા - ખોરાકી લેવી શરીર કરી. અને ભીખુલાઈએ દર માસે ઇ. ૬૫ તથા દૂધ જે થાય તેના પૈસા એમની પાસે લેતા. જો કે ભીખુલાઈને એ વિષે કોઈ જતનો કયવાટ ન હતો. ભીખુલાઈને ખાવાનો ખૂબ શોખ હતો. તેમને શિયાળીમાં મેથી તથા અદ્દીયું, નાતાલમાં પોંક અને સેવ અને કુરીની મોસમમાં કેરી ખાવાનો આરે શોખ હતો. પરંતુ ડાક્ટરોએ સલાહ આપેલી કે ભીખુલાઈને મીઠાઈ તથા તળેલું તથા ચોખા તેમજ કંદૂળ ખાવા આપવા નહિ. ભીખુલાઈને અજુઆનો ખૂબ શોખ અને આશ્રમમાં તે ખાવાની મનાઈ હોવાથી ભીખુલાઈ કોઈ શુલ પ્રસંગ હોય લાં જતા તથા કતારગામ આવવા હંમેશા તલપાપડ થતાં. દ્વિયાળીમાં ભીખુલાઈને કોઈ કાંઈ આપવા જાય તો તેનો કંબને પેલા ગોલાલાઈ તથા જીણુલાઈ લઈ લેતા. અને લાવનારને ઠપકો મળતો. પરંતુ પૂ. મોટા પણ એટલા જ ખાવાના શોખીન હતા. પોંકની મોસમમાં તેઓ દરરોજ અંગેડી પરથી પોંક અને સેવ મંગાવતા. એટલે ભીખુલાઈને પણ ૦૧ શેર પોંક મંગાવવાની દૂઠ આપેલી. વળી પૂ. મોટાને કતારગામની પાપડિના લીલવા ખૂબ જાવતા. જ્યારે તેઓ જહાંગીરપુરા આશ્રમમાં હોય લારે અવશ્ય પાપડી મગાવતા. વળી કોઈ કોઈ મૌન લેનાર પણ થોડી સગવડ માંગતા તો પૂ. મોટા તેને થોડી

ધૂટ આપતા. ભીખુભાઈના મોટા બનેવી અંખુભાઈ માવળભાઈ મૌનમાં બેસવા આવતા ત્યારે તેમને ધી ચોપહેલી રોટલી તથા નવાખી ડેલમના ચોખા ખાવાની ધૂટ આપતા. અનડા ઝુક ડેપોવાળાને સવાર સાંજ ઉખલા ભરીને ચાહ પણ આપતા. ડેઢને ત્યાં પ્રસંગ હોય અને આશ્રમમાં જોજન આપવું હોય તો આશ્રમના તમામ અંતેવાસીઓને ચાલે એટલું જોજન આપે તો જ પૂ. મોટા તેમનું જોજન લેતા. પૂ. મોટાએ ખાલાજ રોડ ઉપર આવેલી હિન્દુ ચેરીઠી હોસ્પિટલને ડેટલાંછ દાનો આપેલા એટલે ભીખુભાઈના તખીયતમાં જ્યારે વધુ બગાડો ભાગે ત્યારે તે હોસ્પિટલમાં દાખલ કરવામાં આવતા. તે હોસ્પિટલના વહીવટદાર શ્રી કનૈયાખાલ મોઢા ભીખુભાઈની અંગત કાળજ લેતા. અને સારી રીતે સારવાર ડોક્ટર અને નર્સો પાસે કરાવતા. પૂ. મોટાના મુખ્ય ડોક્ટર આર. કે. દેશાઈ હતા. તેઓ પણ આ હોસ્પિટલમાં ભીખુભાઈની સારી સારવાર કરતા. આ બધી સારવાર કરાવવા છતાં અને હોસ્પિટલમાંથી આશ્રમમાં જતાં ભીખુભાઈ પાસેથી ડેઢપણ વખતે હોસ્પિટલે એક પાઈ પણ લીધી નથી. છેલ્લે છેલ્લે ભીખુભાઈની તખીયત બગડવા માંડી. ભીખુભાઈના પગ ઉપર સોનો ખાવવા માડ્યો. અને પગ થાંબલા જેવા થઈ ગયા છતાં લાકડીના ટેટ ટેટ સવાર ખાંજ બધાર ફરતા રહેતા. ૧૯૭૩ના ગુરુપૂર્ણિમા જહાંગીરપુરામાં ઉજવી અને સુરતના ભાવિક ભક્તોએ એમને લાખ ઇપીયા ઉપર એમને બેટ ધરી તેમાં પણ ભીખુભાઈએ પાંચ હજાર હા. આપેલા ગુરુપૂર્ણિમા ઉજવ્યા પછી પૂ. મોટા વડોદરા જવા નીકળ્યા પણ તે દિવસે આરે વરસાદ પડ્યો હતો અને હીમ આગળ રસ્તા ઉપર હાઈવે ઉપરનું નાળું ટુટી ગયેલું એટલે પૂ. મોટા પાછા આશ્રમમાં આવ્યા અને બીજે દિવસે પાછા જવા નાકળ્યા. તે દિવસે વડોદરામાં પુષ્કળ વરસાદ પડેલો, અને વિશ્વામિત્રી નદી એ કાંઠ ચિકાર હતી. પરંતુ જેમ તેમ કરી પૂ. મોટા શ્રી જ્યોતિ લી.વાળા અમીનને બંગદે પહોંચ્યા અને પૂ. મોટાએ બધાને ભેગા કર્યા. પ્રાર્થના કરાવી અને બધાને કંદું કે હવે કું વિદ્યાય લાઉ ધું. મને ખીંજ ઓરડામાં લઈ જવ અને ત્યાં લઈ ગયા પછી તેમણે હૃદ્યર સાથે તનમન થઈ દેહ છોડ્યો. તેમને ફાજલપુર ગામની મહી નદીને કાંઠ અનિન સંસ્કાર કર્યો. પૂ. મોટાની ચીર વિદ્યાયથી બધાને ખૂબ આધાત લાગ્યો અને તે દિવસે અમદાવાદ રેડિયોએ પણ ૧૫ મિનીટ સુધી પૂ. મોટાને શાકાંજલી આપેલી ભીખુભાઈને પણ આનો આધાત ખૂબ લાગેલો અને તેમની તખીયત પણ ખૂબ કથળી ગયેલી. મોટાની સંવત્સરી જુલાઈ ૧૯૭૭ ને રોજ જહાંગીરપુરા આશ્રમમાં કરવામાં આવી અને તે દિવસે ભીખુભાઈને બેદીનું દ્વાણ વધી ગયું. રાહેરથી

ભાડારી ડોકટરને ઘોલાવ્યા. તેમણે બીજુભાઈને તુરત હોસ્પિટલમાં દ્વારા કરવા જણાવેલું અને સુરતથી હસ્પિટલાઈ રેશમવાળાની મોટર ઘોલાવી તેમને હોસ્પિટલમાં દ્વારા કરેલા ડૉ. ગિરિષ કાળીની દેખરેખ હેઠળ તે રહેલા અને ૧૨ દિવસમાં તેઓ જ્ઞાન અર્થાત તા ૪ થી ઓગષ્ટ હરિઝં અભિમાન આવેલા આઅમમાં આવ્યા પછી તેમને મળવા એ ત્રણું જણું જાવેલા તેમની જાતે વાતો હરી આગમાં ઇર્યા પછી પાંચ વાગે સાંજનું ભોજન પણ કર્યું તે પછી રાત્રે ૭ વાગે કોણીનું દમાણ ધણું વણ્ણું. સુરતથી ડોસાડના ડૉ. પટેલ અને તેમના પતનીને ફેન કર્યો. તેઓ મારતી મોટરે જહાંગિરપુરા આવ્યા. તેમણે ઈન્જેક્શન આપ્યા અને છાતીએ માલીશ પણ કર્યું. બીજુભાઈ તે વખતે તેમની આરામ ખુરસીમાં હતા. ડૉ. ની સારવાર કારગત નિવડી નહીં અને બીજુભાઈના મોમાંથી ફીણું નીકળી ગયું અને બીજુભાઈનો આત્મા ફાની દુનિયા છોડી ગયો. એ વખતે ખડીયાળનો કટો સાંજના ૭-૫૬ મિનિટ હતો.

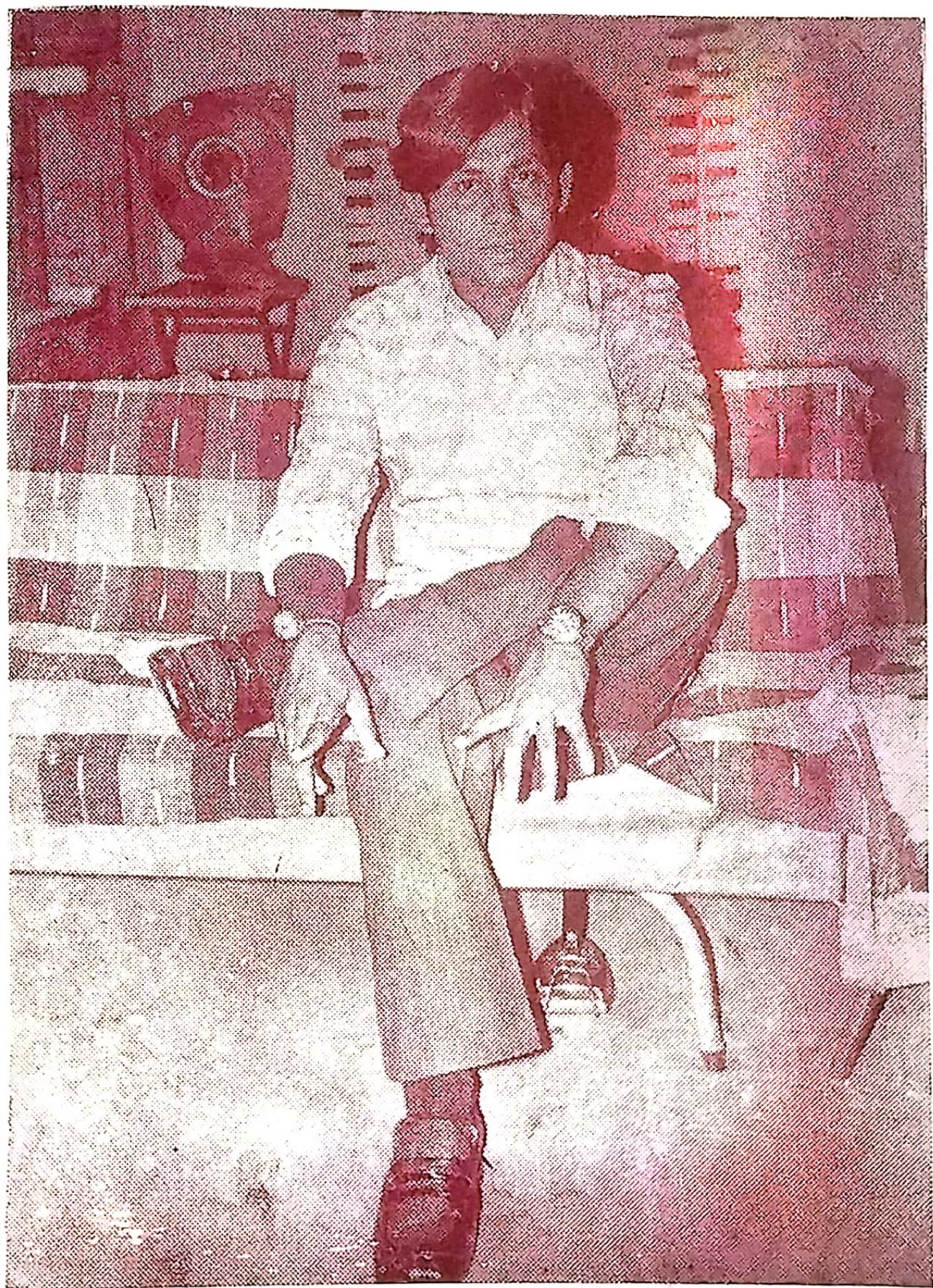
બીજુભાઈ ગયા પછી ડોકટરે તેમને ઘેરથી ટેલીફોન જોડ્યો. રાત્રે નવ વાગી ગયા હતા એટલે લલ્લુભાઈ નિદ્રામાં હતા. ધંટડી વાગી અને ફેન લીધો તો જમાચાર મળ્યા કે બીજુભાઈ ગયા. લલ્લુભાઈને ખૂબ આશ્ર્ય ચયું કે આજે તો બપોરે તેઓ હોસ્પિટથી સાંજ થઈને આવ્યા હતા. ડોકટરે કણું કે મારું ખનતું બધું કર્યું, પણ ઈશ્વરેચ્છા આગળ આપણું શું ચાલે એટલે અમો બધા જહાંગિરપુરા આશ્રમ પહોંચી ગયા અને આપી રાત પૂરી મોટાએ રચેલી ધૂન તથા કાંખનું રટણું કર્યા કર્યું. ત્યાં આઅમના દ્રસ્ટી હસ્પિટલાઈ રેશમવાળાએ ગામમાં ટેલીફોન કરેલો અને નડીયાદ તથા અમદાવાદ પણ ફેન કરી દીધેલો. કુસુમખેનને કિતારગામથી ફેન કરી દીધેલો એટલે નડીયાદથી લોકલમાં ઐસી સવારમાં આઅમમાં આવી પહોંચ્યા. ગુજરાતમિત્રના પંચી ઓગષ્ટના પહેલા પાને બીજુભાઈના અવસાનના સમાચાર આપેલા એટલે સવારે ૭-૦૦ વાગે ત્યાં સારી મેદની જમી ગયેલી. બરોઅર ૭-૪૫ કલાકે એમને ત્યાથી સમશાને લઈ જવામાં આવ્યા અને બરાઅર ૮-૦૦ કલાકે એમનો અગ્નિહોષ શરૂ થયો. એ વખતે પૂરી મોટાના ભક્તો અને ખાસ કરીને વૈકુંઠાલાલ શાળી, કનૈયાલાલ મોઢી, સુકુલ કલાર્થી, બીજુભાઈની ત્રણે જેનો ગંગાખેન, મંજુખેન તથા કુસુમખેન તથા લલ્લુભાઈ, નરોતમભાઈ પટેલ તથા બીજુભાઈના સગાવહાલા હાજર થયેલા. જહાંગિરપરાના એ સમશાનમાં ધણું સુખારા કરવામાં આવ્યા છે અને જ્યારે ચયતા બળતી હતી ત્યારે સમશાનમાં રાખેલા માણુસે એકતારો લાવી પોતાની રીતે જનન કરેલા.

આ પછી લલ્લુભાઈએ આઅમના દ્રસ્ટી હસ્પિટલાઈને પુછેલું કે બીજુભાઈ વિષે ડોઝ શોક જાણ રાખવાના છે તો તેમણે ના કહેલું. પરંતુ બીજુભાઈ, જાતે

જેલમાં રહેલા કતારગામના હરિજનભાઈ ચીમનભાઈને બીજુભાઈ માટે ખૂઅ પ્રેમ અને લાગણી હતાં એટલે તેમણે એક સલા તા. ૧૪મી ને રોજ કતારગામ કન્યાશાળામાં બલ્લુભાઈ દેશાઈના પ્રમુખપણે રાખેલી અને તેનાથી પણ તેમને સંતોષ નહિ થયો. એટલે બીજી સલા ગોરધનદાસ ચોખાવાળાના પ્રમુખપણા હેઠળ હરિકુંજના કુમ્પાઉન્ડમા રાખવામાં આવેલી. એ બંને સભામાં બીજુભાઈના વીરતાભર્યા તથા સાહસીક સ્વભાવની તથા તેમણે કરેલા અવરનવર દાનની તેમજ હરિઝાં આશ્રમ પાછળની તેમની લક્ષ્ણતા ખૂઅ વખાણ કરેલા. બલ્લુભાઈએ તો તેમને બરદ્દથી ઢંકાયલા જલતા જવાલામુખી જેવા કહેલા તથા શ્રી ગોરધનદાસે તેમને વિષે કહેલું કે આજે બધા જહેર જીવનમાં જે લોકો આવે છે તેની પાછળ તેમની સત્તા-લાલસા ધણી હોય છે. બીજુભાઈએ ડેંગ્રેસમાં ૧૯૨૮થી ૧૯૫૦ સુધી એકધારું કામ કહેલું અને ધણી મુસીબતો વેઠેલી અને ચાર-પાંચ વાર જેલમાં ગયેલા છતાં તેમણે ડેર્છીપણ જગ્યા માટે ઈચ્છા રાખી ન હતી. અને અમને તો પેલી કવિતા છે તે ગાઈ બતાવી કહેલું કે “જનની જણું જે લક્ષ્ણ જન ક્યાં દાતા કાં શર, નહીં તો રહેજે વાંઝણી મત ગુમાવીશ નર.”

બીજુભાઈમાં તમામ ગુણો હતા. આ રીતે બીજુભાઈ એક અભ્ય જીવન જીવી ગયા. આમ હોવા છતાં તેમણે ડેર્છી દિવસ એમણે કરેલી સેવાનો અહુંમ રાખ્યો ન હતો. આજના યુવાનો માટે એમનું જીવન એક ગીતા, કુરાન કે બાઈબલ જેવું છે. એમના જીવનમાંથી આજના યુવાનોએ માનવપ્રેમ અને તે માટે જોઈતા આચરણ કરવા માટેના કર્મો કરવા એમનું જીવન ખૂઅ દાખલાયું છે. એમણે કુદુંખસેવા, સમાજસેવા, દેશસેવા તથા પ્રભુસેવામાં સારું જીવન ગાળ્યું. એમની આટલી નિઃસ્વાર્થ સેવા માટે અગવાનને ધેર જરૂર જગ્યા મળી હશે. ખસ. હરિ ઊં શાંતિ ! શાંતિ !! શાંતિ !!!

એમના મૃત્યુના સમાચારથી પૂ. મોટાના લક્ષ્ણોમાં તેમજ બીજુભાઈના કુદુંખીજનમાં તથા સ્નેહીજનોના સંદેશા આવ્યા હતા. તેમાં આશ્રમ તરફથી બીજુભાઈના આત્માને શાંતિ મળે તે માટે એક ફરાવ પણ આવ્યો હતો. આ પછી એમના આત્માને શાંતિ ઈચ્છતા સંદેશા આવેલા તેમાં મુખ્ય ગોરધનદાસ ચોખાવાળા, બાખુભાઈ મહેતા, વીરમતીઘેન પટેલ, ઐચ્યાસણ આશ્રમવાળા શીવાલાઈ, ગુજરાત હાઈકોર્ટના ૧૯ શ્રી ધીરલાઈ પરાગજ દેશાઈ, તથા વિદૃલ કુન્યા વિદ્યાલય માધ્યમિક શાળાના આચાર્ય અદ્દેનો વિગેરેના હતા.

દીપકુમાર જસમુખભાઈ પોલ

આ. સૌ. શારદા હીપકડુમાર પટેલ

શ્રી ડાલ્યાભાઈ ખેટેલ :—

શ્રી ડાલ્યાભાઈનો જન્મ સને ૧૯૧૦ માં થયો હતો. તેમણે અભ્યાસ કૃતારગામની પ્રાથમિક શાળામાં લીધો હતો. અને ચાર ચોપડી બષ્યા પછી અભ્યાસ છોડી દીધો હતો. તેમનાં લગ્ન બીજુભાઈના પ્રથમ લગ્ન થયાં હતાં તે કુદુંબમાં થયાં હતાં. તેઓ એતીવાડી તથા ડેરીના ધંધા ઉપર ખાસ ધ્યાન આપતા હતા. અને તેમાં તેમણે કુદુંબને સારી એવી મદ્દ કરી હતી. બીજુભાઈ અને લક્ષ્મિભાઈ તો રાજકીય લડતો તથા સામાજિક પ્રવૃત્તિમાં રહેતા એટલે ધરનું સામાન્ય કામકાજ તેઓ જ કરતા હતા. તેમનો સ્વભાવ ખૂબ લહેરી હતો. અને તેમનું મિત્રમંડળ પણ ધણું મોદું હતું. તેઓ પ્રમાણિકતાથી ધંધો કરતા અને ધરાડીની ચાહના પણ સારી રીતે મેળવેલી. એતીના કામકાજમાં પણ ખૂબ રસ લેતા. અને એતીની મિલકતો વસાવવામાં તેમણે ઢીક ઢીક રસ લીધો હતો. પાછળથી તેમને ચામડીનો રેણ થયો હતો. તેમને એ પુત્રીઓ અને એક પુત્ર હતા. પુત્રીઓના લગ્ન તેમણે કરી નાંખ્યાં હતા અને તેઓ ગુજરી ગયા ત્યારે છોકરો નાનો હતો.

શ્રી ગંગાખેન :—

હરિભાઈના માઝ માનીખેન પહેલાં ધરનું તમામ કામકાજ સંભાળતા. ત્યારે મૂલ્યાખેન તો સવારમાં દૂધ-દહી વેચવા જતાં. માનીખેન તેમની વૃદ્ધાવરસ્થામાં ગુજરી ગયાં લાંસુધી કામકાજ કરતાં રહેલાં. તેઓ ૧૯૨૩ માં ગુજરી ગયેલા. અને તેમના પછી ધરનું રસોડું તથા ખીજું કામકાજ કરવાનું ગંગાખેનના માથે આવી પડેલું. ગંગાખેનની તખીયત મૂળથી જ ખરાબ રહેતી. અને નાનપણુથી જ તેમને ક્ષપરોગ લાગુ પડી ગયેલો. એટલે તેમની આવી નાદુરસ્ત તખીયતના કારણે તેમને કામકાજ કરવાનું ધણું અધરું રહેતું પરંતુ તેઓ કામને ચીવાઈથી પાર પાડતાં. તેમનાથી નાની ખેન લક્ષ્મીનાં લગ્ન તો વહેલાં થયેલાં અને તેનાં લગ્ન પાછળથી લગભગ ૧૯૩૦ પછી ગામ સણીયાકણું થયેલાં. એમના ધણું છોડુભાઈ ખુશાલભાઈની સ્થિતિ આમ ગરીબ હતી. પણ છોડુભાઈ ખૂબ પ્રમાણિક અને મહેનતુ હતા. ગંગાખેનને એ છોકરા અને એક છોકરી હતાં. છોકરી ઈંગ્લાંડમાં તેમના ધણું આથે રહે છે અને તેમના કુદુંબ સાથે સુખી છે. તે છોકરીનાં લગ્ન કૃતારગામમાં કરાવેલાં. મોટા છોકરા જગુએ બોચાસણું વિદ્યાલયમાં અભ્યાસ પૂરો કરેલો અને નાનો ઈથર તે નડીઆદમાં કુસુમમાસીને ત્યાં બણ્ણી ખી. ક્રોમ. થયેલો છે. અને તેનાં પત્ની રંજનખેન ખણું એજયુએટ છે, ગંગાખેનની આવી તખીયત હોવા

છતાં એતીના કામ ઉપર તેમજ તેરીના કામ તેમજ ધરનું તમામ કામકાજ બહુ વ્યવસ્થિત કરતાં અને એને લીધે ગંગાખેનની આર્થિક સ્થિતિ પણ હવે ધર્થી સુધરી છે. હજુ આ ઉમરે પણ તેઓ ધરનું કામકાજ કર્યા કરે.

શ્રી લક્ષ્મીખણેન હરિલાઈ પટેલ :—

લક્ષ્મીખણેનનો અભ્યાસ પણ નહીં જેવો જ હતો થોડા વખત પ્રાથમિક શાળામાં જરૂરે અભ્યાસ છોડી દઈ ધરકામમાં લાગેલાં. તેઓ ખૂબ જ મહેનતું અને માયાળુ હતા. હરિલાઈએ જ્યારે સુરતના નવાયની ચાર વીધા જમીન ખરીદ્દી ત્યારે તેમાં દૂવો ખોદવાનો ધરના માણસોએ જતે કામ ઉપાડેલું. તેમાં લક્ષ્મીખણેન પણ ખૂબ જ મદદ કરતાં. અને એ ચાર વીધાની વાડીમાં આંખા વગેરે ઉછેરવા માટે તેઓ ઝુવામાંથી પાણી એંચી આંખાને પાણી પાતાં. એ ત્રણ વર્ષ સુધી એમણે એ કામ જતે ક્યું. તેમના લગ્ન સણીયા કણ્ણદે હરિલાઈ સાથે થયા હતાં. લગ્ન ખૂબ ધામધૂમથી કરેલાં પરંતુ તેઓ ન્યુમેનિયાની ભીમારીથી એક નાનો છોકરો મનુ મૂકીને ગુજરી ગયા. તેમણે તેમના સાસરે પણ ખૂબ વ્યવસ્થિત કામ કરતા અને ધરના સૌનો પ્રેમ સંપાદિત કરેલો. મનુ નાનો હતો એટલે એની આજુમાં મૂળાખણેન ખૂબ અંગત દરકાર કરીને તેને મોટો કરેલો.

શ્રી કીકીખણેન ઉર્ફે કુસુમખણેન હરિલાઈ પટેલ :—

કુસુમખણેનનો જન્મ લગભગ ૧૯૧૬ ની આજુખાજુમાં થયેલો અને તેમનો અભ્યાસ કંતારગામની કંન્યાશાળામાં તેમજ કંતારગામ એ. વી. સ્કૂલમાં ચાર ધોરણું સુધી થયેલો. લારાણાદ તેઓ સાર્વજનિક ગદ્વસ્ય હાઈસ્કૂલમાં તે જ વખતે ઉધડી હતી. લાર તેમાં પાંચમા ધોરણથી શરૂ કર્યો હતો, અને એ જ શાળામાંથી મેટ્રિક પાસ થયેલાં તેઓ શાળામાં ઉપલો નંબર રાખતાં. અને મેટ્રિકમાં પહેલાં નંબર પાસ થયા હતાં. તે પછી એમ. ટી. બી. આસ્ટર્સ ડેલેજમાં દાખલ થયેલાં. અને એ વર્ષ અભ્યાસ કરી સુંબર્થ અભ્યાસ માટે ગયેલાં. ત્યારે ભીખુલાઈ સુંબર્થ-મલવાડમાં તેરી ચલાવતા હતા. ત્યાથી અંધેરી, જેગેશ્વરી ડેલેજમાં તેમણે અભ્યાસ કરેલો. બી. એ.ની પરીક્ષા તેમણે મોરારજી દેશાઈને ત્યાં અઠવાડીયું રહીને અપાની હતી. સને ૧૯૪૩ ની લડતમાં તેમણે એક વર્ષનો કારાવાસ વેઠ્યો હતો. તે પછી નડીઆદ વિદૂલ કંન્યા વિદ્યાલયમાં અભ્યાપક તરીકે જોડાયા. અને તે પછી તેના આચાર્યા તરીકે પણ નીમાયા. તેમણે રાજ્યપીપળા ટ્રેનિંગ ડેલેજમાં જી. બી. ટી. જી.નો અભ્યાસ કરેલો ને બી. એડ.ની સરાસરી ગણ્યાતી તેમાં પણ તેઓ પ્રથમ

વર્ગમાં પાસ થયેલાં. તેઓ આણું દુનિવર્સિટીનાં સેનેટના સભ્ય થયેલાં અને પછી સીન્ડિકેટમાં પણ સભ્ય તરીકે સ્થાન મેળવેલું. નઈ તાલીમનો તેમનો અભ્યાસ ધણો જ સારો છે. અને વિદ્યુત કન્યા વિદ્યાલયના નઈ તાલીમના સંસ્કારમાં એમણે પાપાનું કામ કરીને તેમણે ખૂબ જાચુ સ્થાન અપાવ્યં ટ્રેનિંગ ડેલેજના તેમનાં પરિણામો સો ટકા હંમેશાં રહ્યા છે. વળી સહકારી ગ્રવૃત્તિમાં પણ તેમણે હીક હીક કાંઈ કયું છે. નડીઆદમાં એહ મહિલા સહકારી બંડાર કાઢ્યો છે અને તેઓ તેના સ્થાપનાના સમયથી ચેરમેન છે. વળી નડીઆદના દૂધ બંડારમાં પણ તેઓ વર્ષો થયાં ડીરેક્ટરપણે છે અને ઐડા જિલ્લા સહકારી સંધમાં તેઓ મહિલા સહકાર સમિતિમાં શરૂઆતના વર્ષોમાં અધ્યક્ષ તરીકે કામ કરતાં હતાં. પણ તેમાં રાજકારણ આવ્યું એટલે હાલમાં તેઓ સભ્યપણે છે. વળી ગુજરાત રાજ્ય સહકારી સંધની મહિલા સહકાર સમિતિમાં પહેલાં તેઓ સભ્ય હતા અને સુરતના ધ્રુલતાએન પારેખ પછી તેઓ મહિલા સમિતિના અધ્યક્ષપણે આવેલાં. ગુજરાતના જુદા જુદા જિલ્લાઓમાં ઇરીને તેમણે મહિલાઓમાં સહકારનું કામ સારી રીતે કરેલું તેઓ રાજ્ય સહકારી સંધમાં પણ ડીરેક્ટર તરીકે હતા અને એમાં પણ રાજકારણ આવ્યું અને ૧૯૭૨થી તેઓ સભ્યપણેથી ફારેગ થયેલાં તેઓ રાજ્યની ટોચની સહકારી સલાહકાર સમિતિમાં વર્ષો સુધી રહેલાં આ પછી તેઓ સમાજ શિક્ષણ બોર્ડમાં પણ હતાં અને હજ પણ તેઓ સભ્યપણે છે. ગુજરાત રાજ્ય સમાજ કલ્યાણ બોર્ડમાં પણ તેઓ સભ્યપણે છે. તેમણે ગુજરાતી ઈતિહાસ અને ભૂગોળની ચોપડીઓ લખેલી અને તે ધણા જિલ્લાઓમાં ચાલતી હતી. વળી સરકારી વાંચનમાળા શરી કરી અને ઝીજ વિષયના પણ પુસ્તકો સરકારે પોતાના બનાવ્યાં તેમાં પણ તેમને સલાહકાર સમિતિમાં નીમેલાં. તેમણે ઈસ્ટ આઇકામા ઝાંખીયા તથા સાઉથ આઇકાનો પણ પ્રવાસ કરેલો. વળી ઈન્ડિયાઓ પણ ગયેલાં અને ત્યાંથી ડેન્યુનેન્ટ પણ જઈ આવેલાં. ફાન્સ, જર્મની, સ્વીટઝરલેન્ડ, ઈટાલી વગેરે દ્વારાને પ્રવાસ પણ તેમણે કરેલો. અને ત્યાંથી લગભગ ૭૫ હજારનું ઇંડ પણ કરી લાવેલાં તેઓ નડીયાદ શહેરની સ્કૂલ કમિટીમાં સભ્ય તરીકે કામ કરેલું. તેઓ પૂ. મોદ્યાના બક્કા છે અને તેમના મૌન મંદિરમાં ધર્મિવાર અઠવાડિયા સુધી મૌનવત લીધેલું આમ હોવા છતાં તેઓ જ્યારે કતારગામ આવતાં ત્યારે ધરની તથા આંગણાની સાથી બાગકામ અને ધરકામ પાછળ ખૂબ રક્ષપૂર્વક કામ કરતાં અને ધરનાં સૌ ડાર્ઢની સેવા કરવામાં ખૂબ રજ લે છે. તેઓ હવે રીટાર્ડ થાય છે, પરંતુ ઐડા જિલ્લાની સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રહમાં ઈતિહાસ સમિતિના તેઓ મંત્રીપણે છે અને શ્રી ભાખ્યાની મહેતા અધ્યક્ષપણે છે, વળી ઐડા જિલ્લા જનતા પાર્ટીના

તેઓ જિલ્લાના મુખ્ય મંત્રીપદે છે. એડા જિલ્લામાં તેઓ ખૂબ લોકપ્રિય છે.
સગવહાલાંની છોકરીઓને તેમને ધેર રાખી સારા સંસ્કાર આપી અભ્યાસ કરાવ્યો
છે અને ધરણી છોકરીઓએ તેનો લાભ લીધો છે. તેમની ષઠીપૂર્તિ ટૂંકુંમાં
ઉજવવાની છે અને એ અંગેની સમિતિએ લગભગ એક લાખ રૂ. અને એમના વિષેનું
એક પુસ્તક બહાર પાડવાનું નક્કી કર્યું છે. એમને લગભગ સાત આડ વર્ષ પહેલાં
ગુજરાત સરકારે ઉત્તમ શિક્ષકનું ખીરુદ આપ્યું હતું.

શ્રી મંજુલાભેન પટેલ :—

મંજુલાભેનનં નાનપણનું નામ દીનીએન પાડેલું. તેઓ શરીરે તંદુરસ્ત છતાં
નાજુક હતાં. તેમણે કતારગામની કન્યા શાળામાં સાત ધોરણું સુધી અભ્યાસ કરી
વ. ક્ર. ની પરીક્ષા પાસ કરી હતી. તેમનાં લગ્ન ડેલાસણ્ણ તાલુકે નવસારીના
રહીશ શ્રી કુષેરભાઈ પટેલ સાથે થયેલા હતાં. શ્રી કુષેરભાઈ શરદ્યાતર્થી મુંબઈમાં
નોકરી કરતા હતા અને પાછળાથી પોતાની પેઢી કાઢી હતી. એટલે મંજુલાભેન
પણ મોટે ભાગે મુંબઈ વીલેપારેમાં રહેતાં તેમને એ પુત્ર છે. અને મોટો પુત્ર
અનિલ મુંબઈમાં ધર્મસિંહ દાદુભાઈને ત્યાં પાવર ડેભલ્સમાં પણલીક રીલેશન
આંકિસર તરીકે લ્યાં ફરજ બન્ને છે અને સારો જેવો પગાર મળે છે. બીજો
છોકરો અતુલ બી. ડેલ થયેલો છે અને તેમના પિતાની પેઢીમાં સુરતમાં કામ
કર છે.

શ્રી કુષેરભાઈ પટેલ :—

શ્રી કુષેરભાઈ પટેલનું વતન ડેલાસણ્ણ તા. નવસારી છે. તેમના કુઅણ
ખુશાલભાઈ લલલુભાઈ પટેલ મુંબઈની મ્યુનિસિપાલિટીના એન્જનીયર હતા એટલે
મોટ ભાગે તેમનો ઉછેર ત્યાં જ થયેલો અને તેમને નોકરી પણ ત્યાં જ અપાવેલી.
તેમણે ડેલેજનો વિદ્યાર્થ્યાસ કર્યો નથી છતાં તેમનું અંગેજ ધર્ણ જ સારું છે
અને પહેરવે ઓફ્વે ખૂબ કાળજ રાખે. તેમણે પહેલાં મુંબઈમાં પેઢી કાઢી હતી.
અને હવે સુરતમાં કામકાજ કરે છે. ટેક્સિએલ માર્ક્ટના મૂળ સ્થાપકમાના તેઓ
એક છે અને તેની મેળજુંગ કમિટીમાં ડિરેક્ટર તરીકે છે. વિશ્વકર્મા હાઇસ્કુલ
સોસાયટીના તેઓ સભ્ય છે. અને તે સોસાયટીમાં તેમનું પોતાનું મકાન પણ
અનાવેલું છે, તેમનાં લગ્ન મંજુલા સાથે થયેલા.

શ્રી લલુભાઈ હરિલાઈ પેટેલ :—

હરિલાઈના છોકરાએમાં લલુભાઈ તથા કુસુમએન એ જણાએ કોલેજ સુધીનો અભ્યાસ કરેલો અને બન્ને જણા ગેજયેટ થયેલાં લલુભાઈનો જન્મ ૧૯૦૭માં કઠારંગામમાં થયેલો. પ્રાથમિક શાળામાં પાંચ ધોરણ સુધી અભ્યાસી કરેલો અને તે વખતે પ્રાથમિક શાળામાં ધણા સારા શિક્ષકો કામ કરતા હતાં. નૃસિંહગીરી મણુંગીરી મહેતા તે વખતે તે શાળામાં હતા. પછી કઠારંગામમાં એ. વી. સ્કૂલ શરી થઈ ત્યાં ત્રણ ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કરેલો અને ત્યાર પછી યુનિયન હાઈસ્કૂલમાં મેટ્રિક સુધી અભ્યાસ કરેલો વિદ્યાભ્યાસમાં તેઓ તમારી ધોરણામાં પ્રથમ રહેતા અને મેટ્રિકમાં પણ યુનિયન હાઈસ્કૂલમાં પ્રથમ નંબરે પાસ થયા હતા પછી સુરત એમ. ટી. બી. આર્ટ્સ કોલેજમાં અભ્યાસ કરેલો અને બી. એ. માં સેકન્ડ કલાસમાં પાસ થયેલા અને કોલેજમાં પ્રથમ આવેલા અને તેઓ કોલેજના ફેલો તરીકે ૧૯૨૬-૩૦ માં થયેલા તે વખતે સુરત કોલેજના પ્રિન્સીપાલ ધનંજ્ય રામચંદ્ર ગાડગીલ હતા. જેઓ તેમના જિલ્લા વસ્તેમાં આયોજન પંચના ઉપપ્રમુખ રહેલા. લલુભાઈ ૧૯૩૦ની સત્યાગ્રહની લડાઈમાં જોડાએલા અને તેમને ત્રણ માસની સંજ થયેલી ૧૯૪૦માં વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહમાં છ માસ અને ૧૯૪૨ની લડતમાં તેમને એક વર્ષ કારાવાસ રીકેન્સ ઓફ ઈન્ડિયા એકટ હેઠળ ભોગવવો પડ્યો હતો. જેલમાં ગાંધીજીના પૌત્ર કાન્તીલાલ ગાંધી, પછી દરબાર ગોપાળદાસ દેશાઈ, તથા બાઘુલાઈ જશભાઈ પેટેલ, શ્રીકાંત રેઠ તથા ઈન્ડુલાલ યાણિક, ડૉ. ધીઆ તથા ચીમનલાલ ચીનાઈ તથા હિલેન્ડ દેશાઈ, તથા ગોરધનદાસ ચોખાવાળા સાથે જેલવાસ ભોગવેલો, તેઓ ૧૯૩૭માં લોકલ બોર્ડના સભ્ય તરીકે જોડાએલા અને ચોર્યાસી તાલુકા વર્કું કમિટીના ચેરમેન થયેલા તથા સુરત જિલ્લા સ્કૂલ બોર્ડના સભ્યપદે અને પાછળથી વાઈસ ચેરમેન તરીકે કામ કરેલું. ૧૯૫૨માં સુ. કલ્યાણજી કાકા ધારાસભામાં ગયા ત્યારથી તેઓ સ્કૂલ બોર્ડના ચેરમેન નિમાયા તે ૧૯૫૮ સુધી ચેરમેન તરીકે તેમણે કામ કરેલું. ચોર્યાસી તાલુકા ડાંગ્રેસ કમિટી ૧૯૩૦ પછી બનાવવામાં આવેલી તે સમિતિના ચેરમેનપદે પણ તેઓ ૧૯૩૩ થી ૧૯૫૩ સુધી રહેલા ૧૯૫૮માં પ્રેમશંકર બદ્દ ફારેગ થયા પછી તેઓ લોકલ બોર્ડના પ્રમુખ તરીકે ૧૯૬૩ સુધી રહેલા. લાંબા વર્ષો સુધી જિલ્લામાં સ્કૂલ બોર્ડ અને લોકલ બોર્ડ મારફત કામ કરતાં તેઓ ગામડે ગામડે ખૂબ જાહીતા થયેલા અને વાંસદા ધરમપુરના જંગલના ઊડાથ સુધી તેઓ અવરનવર જતા અને આદિવાસી લોડેનો પણ પ્રેમ સારી રીત કાંપાહન કરેલો. ૧૯૪૦માં ચોર્યાસી તાલુકા દૂધ તરી તેમણે સ્થાપેલી અને

એ માટેનું પ્રોત્સાહન અને ઉષ્માલર્યો સહકાર મુશ્કેલીયાલાલ નાનાભાઈ દેખાઈએ આપેલો. એ તેરીનું ઉદ્ઘાટન મુશ્કેલી મોરારજીબાઈએ ૧૯૪૦માં કરેલું. એ તેરીનો વિકાસ આજે મોટા ગ્રમાણમાં થયો છે અને તેનું વાર્ષિક કામકાજ રૂપિયા એક કરોડથી વધુનું થયું છે. આજે સુરત શહેરમાં ચોરાસીના દૂધ, મીઠાઈ, અને માખણું તથા ધીનો સિંકો વાગે છે. અને પહેલાં બાઈઓ લોડો દૂધનો ભાવ પાડતા તે આજે ચોરાસી તેરી પાડે છે. એ તેરીના મકાનમાં લલ્લુભાઈનું તેલાયિત્ર પણ મૂડુવામાં આવેલ છે અને તે મુશ્કેલી કલ્યાણજીબાઈએ ખૂલ્લું મૂકેલું. ચોરાસી તાલુકામાંથી ધારાસભામાં પહેલા કલ્યાણજીબાઈ અને પછી ઉર્મિલાભેન બાદ ધારાસભામાં ચૂંટાઈને જતા. લલ્લુભાઈને ધારાસભામાં જવું હોત તો તેમને જરૂર સ્થાન મળતે પરંતુ તેમને જિલ્લાના રચનાત્મક કામમાં બહુ રસ હતો એટલે તેમણે સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં જ કામ કરવાનું પસંદ કરેલું ૧૯૩૪માં મોરારજીબાઈ વગેરને ચૂંટાવવામાં તેમણે ખૂબ રસ લીધેલો અને ડાંગેસના ઉમેદવારો જ્ઞારે ચૂંટાયા ત્યારે સરદાર સાહેબને મુશ્કેલી કરેલું કે મોરારજીબાઈ વગેરને ચૂંટાવવામાં આ એ ભાઈઓ લલ્લુભાઈ તથા ભીખુભાઈએ ખૂબ કામ કરેલું અને એમની જીત એમને આભારી છે. સુરત જિલ્લો રાવખાડુર ભીમભાઈનો ગઠ ગણ્યાતો તે ગઠને આ એ ભાઈઓએ તોડી ઝડી મેદાન કરેલો. ૧૯૪૨ની લડત પછી રેશનીંગ બધે શરીર થયેલું ત્યારે ચોરાસી તાલુકામાં ગામડે આમડે દ્વારીને સહકારી પ્રવૃત્તિ વિકસાવવામાં તેમણે મહત્વનો ભાગ બન્યો હતો. તેમણે તાલુકાની છ મહીપરપણ સોસાયટીએ રજીસ્ટર કરવા મોકલેલી પરંતુ ખુંખ્ખું રાજ્યના તે વખતના રજિસ્ટ્રાર શ્રી ચીનમૂનગૂંડ જહાંગીરપુરા આવેલા અને લલ્લુભાઈને ત્યાં એલાવેલા આ છ મંડળાઓને રજીસ્ટર કરવા લલ્લુભાઈએ ખૂબ આગઢ કરેલો પરંતુ રજિસ્ટ્રાર એવું બહાનું બતાવેલું કે તમે તો રોજ જીને જેલમાં જાઓ તો સોસાયટી પાછળ ઢાણું જુઓ એમ કહીને દુના ક્રતારગામની સોસાયટી જ રજિસ્ટર કરેલી અને ભીજી મંડળાઓનાં બેંકમાં ભરેલાં નાણ્યાં પરત કરેલાં. ક્રતારગામ સોસાયટી આર્થિક રીતે તો સંદર છે. કંઈ ખાસ કામ કરતી નથી. પછી સુરતના બજારમાં આજુભાજુથી શાકભાજુ ખૂબ આવે છે અને તેને કાણીઓનો ખૂબ ત્રાસ હતો એ તાદો તોલ-હાથા સીર્ટીમ તથા તોલાઈમાં શાકભાજુ લઈ લેતા તે તથા જતજાતનાં શોપણો ચાલતાં હતાં તો સામે ગુજરાત સરકારે ૧૯૫૨માં માર્કેટ એક્ટ સુરતમાં દાખલ કર્યો. એમાં કામ કરતી માર્કેટ કમિટીમાં લલ્લુભાઈ ૧૯૫૨થી ચેરમેન તરીકે રહ્યા તે છેવટે ૧૯૭૨માં તેમાંથી રજીનામું આપ્યું ત્યાં સુધી અધ્યક્ષ તરીકે રહ્યા. સુરત માર્કેટમાં એમના

વખતમાં શાકબાળનો વેપાર ધણો વધ્યો અને આજે સુરત માર્કેટમાં દશ કરૈડ
રૂપિયાનાં શાકબાળ જેવાં કે કાંદા-ખટકા-અન્ય શાકબાળ-કેરી વગેરે વેચાય છે
સુરતની માર્કેટ કમિટી આજે ધણી જ સંક્રાંતિ અની અને ગુજરાત રાજ્યમાં ૧૧૬
માર્કેટો થયેલ તેમાં ઇક્તા સુરતને જ માર્કેટની જમીન માટે ચાર લાખ પાંત્રીસ હજાર
રૂપિયા આપવા પડેલા અને તોએ તે સરકાર માર્કેટ પ્રતિપાદન કરેલી.
તેથી જે કે આજે જમીનની કિમત એટલી બધી વધી ગઈ છે કે આજે તો
તેતાંલીસ લાખ રૂપિયે પણ એટલી જમીન ન મળી શકે.

માર્કેટ કમિટીમાં લલ્લુભાઈ સેલ પરચેઝ યુનિયન તરફથી આવતા. સેલ
પરચેઝ યુનિયને શાકબાળનું કામ શરૂ કરેલું. એટલે તેનો એક પ્રતિનિધિ અને
મુખ્યા કુંભારીએ કુટ એન્ડ વેલ્ટેથલ સોસાયટીએ શાકબાળ વેચવાનું લાયસન્સ
લીધેલું. એટલે તેનો એક પ્રતિનિધિ એમ એ પ્રતિનિધિ માર્કેટ કમિટીમાં આવતા
હતા. પ્રથમથી લલ્લુભાઈ એના ચેરમેન રહેલા અને શાકબાળના વેપારીએ પર
એમનો સારો કાણું રહેલો. જે બધાં દૂષણો માર્કેટમાં પહેલાં ચાલતાં તે બધાં બંધ
થયેલાં અને કમિશન પણ એછું કરવામાં આવેલું. એ માર્કેટ કમિટીમાંથી
ગુજરાતની નિયંત્રિત બજાર સમિતિમાં ચૂંટાયેલા અને તે સમિતિમાં પણ એમનું
વજન સારું જેવું રહેતું. અજુંનલાલા એના પ્રથમ પ્રમુખ. તેઓ લલ્લુભાઈને
અમદાવાદ રેશને તેમના એ મંત્રીએ શાંતીબાઈ અને દેરાસરીને અમદાવાદ રેશને
દેવા મોકલતા. અને અજુંનબાઈને પ્રમુખ તરીકે ચૂંટવાના દરખાસ્ત લલ્લુભાઈ
પાસે મૂકાવતા. લાલા ગુજરી ગયા પછી શ્રી માધવલાલ શાહ ગુજરાત નિયંત્રિત
બજાર સંઘના પ્રમુખ થયેલા. તેઓ ચારેક વર્ષ અધ્યક્ષ તરીકે રહેલા. ચારેક વર્ષ
પછીની એક જનરલ સભામાં વડોદરા જિલ્લાની માર્કેટ કમિટીના પ્રતિનિધિએ
લેગા થઈ માધવલાલ પાસે આવેલા. તેના નેતા ઓડેલી માર્કેટ કમિટીના ચેરમેન
લગ્નાનબાઈ હતા. તેઓ ઓડેલીના કામમાં બહુ રસ લેતા અને જાતે હરરાણ
કરતા. તેઓ માધવલાલથી નારાજ હતા. એટલે તેમણે માધવલાલને મેંડે જ કહું
કે માધવલાલબાઈ આ વખતે તમે રીટાયડ થાઓ અને નહીં થાઓ તો અમે
સુરત માર્કેટ કમિટીનાણા લલ્લુભાઈને સંઘના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટવા માંગીએ છીએ

અને તે નામ હું જાતે જ મૂકવાનો છું. માધવલાલભાઈ થોડો વખત હા, ના, કરતા હતા પરંતુ લગવાનજીભાઈ બહુ મજુમ હતા. એટલે માધવલાલ બેસી ગયા અને ત્યાર્થી લગભગ ૧૯૬૪થી લલ્લુભાઈ ગુજરાત નિયંત્રિત બનાર સંધના ૧૯૭૩ના ફેઝુઆરી સુધી પ્રમુખ રહ્યા. રાજ્યની જુદી જુદી માર્કોમાં અવરનવર મિટીઓ રાખવામાં આવતી અને તેથી લોકાને જુદી જુદી માર્કો જોવા મળતી. ગુજરાત નિયંત્રિત બનાર સંધની તમામ માર્કોની પરિષ્ઠ પહેલી સુરત માર્કોટમાં રાખવામાં આવેલી. નથીઓ માર્કો કમિટીઓને શરૂઆતમાં ચલાવવા માટે સંધના ફુંડમાંથી નાણાં ધીરાણ કરવાની પ્રથા પ્રથમવાર નિયમ નક્કી કરી લોનો આપવામાં આવી. આર્થિ આદ્વારસી વિસ્તારની ધણી માર્કો કમિટીઓને મદ્દ, ટેકો અને ઉત્સાહ મળ્યાં. આખા ભારત દેશમાં ફુકતા ત્રણ શાકભાજની માર્કોટો છે. એમાંની એક હૈદ્રાબાદમાં, એક અમદાવાદમાં અને એક સુરતમાં છે. આજે સુરત માર્કોટનું કામકાજ ઇપિયા દરશ કરોડનું થયું.

સુરત જિલ્લા સહકારી સંધની શરૂઆત થયેલી ત્યારે નાનાભાઈ લાલભાઈ તેના ચેરમેન હતા. ત્યારે ડેં-ઓ. ઈન્સ્પેક્ટરેના કામકાજ સિવાય ગામડાંઓમાં કંઈ કામકાજ ચાલતું ન હતું. ૧૯૫૨માં એની જનરલ સભા મળી ત્યારે કુઠોરવાળા છોડુભાઈ વનમાળાભાઈએ લલ્લુભાઈની આનાકાની છતાં લલ્લુભાઈને અધ્યક્ષ તરીકે નીમવાનો ઠરાવ મૂક્યો. અને તે પાસ થઈ ગયો. ત્યાર્થી ૧૯૭૨ સુધી લલ્લુભાઈ એના અધ્યક્ષ રહ્યા. તે વખતે મુંબઈ રાજ્ય લેગું હતું અને તે વખતે ગ્રે.વી.ન્સીયલ ડેં-ઓ. કાઉન્સિલના તેઓ સભ્ય થયેલા અને તે વખતે મુંબઈ રાજ્યના જુદા જુદા વિભાગોની વિભાગીય સહકારી એડ રહેતી. એ રીતે ગુજરાત વિભાગીય સહકારી એડ રચાયેલી અને તેના પહેલા અધ્યક્ષ શ્રી છાયાલાલ અનુપરામ બાસ હતા. પરંતુ તેમનો વહીવટ એવો વિચિત્ર રહેતો હોતો નાથી ખાંડા અસંતુષ્ટ રહેતા. તેથી માધવલાલભાઈ અને માણેકલાલભાઈએ તેમને એડમાંથી કાઢવા નિશ્ચય કર્યો અને લલ્લુભાઈને એ જગ્યા માટે ઉમેદવારી કરવા જરૂર્યાંથું. બાઈશ્રી મકનજીભાઈ બાળપુરાવાળા તે વખતે એમ. એલ. એ. હતા. અને મસ્યાલુભાઈ ખાંડ એમ. એલ. એ. હતા. તેમણે મુનાથી લલ્લુભાઈને આજ

આગણ કર્યો કે તમારે આ જગ્ગા માટે ખાસ જિલ્લા રહેવું. તે માટે ધણી તીવ્ર રસાકસી થયેલી અને સારાયે ગુજરાતમાં તેમની જખરી હીલચાલ ચાલેલી. મુશ્કેલીની પણ લલ્લુભાઈને અધ્યક્ષ તરીકે ચૂંટવા કેટલાક ડિરેક્ટરોને લલામણ કરેલી. એટલે જ્યારે મિટિંગ થઈ અને ચૂંટણીનો વખત થયો. ત્યારે છોટાલાલાલ-ભાઈએ હરીક્રિષ્ણ કરવાનું જ માંડી વાજ્યું. અને લલ્લુભાઈ ત્યારપછી તેના ચેરમેન થયા. તે ૧૯૬૧ સુધી નવું ગુજરાત રાજ્ય થયું ત્યાં સુધી તેના ચેરમેન રહ્યા. લલ્લુભાઈના વખતમાં ગુજરાત વિભાગીય ઓર્ડર્સ એ રાજ્ય સહકારી પરિષદ ભરેલી. એક અંબાળુમાં શ્રી ખી. ડી. કર્વેના પ્રમુખપદે મળેલી અને ખીજુ બારડોલીમાં ખળવંતરાય મહેતાના પ્રમુખપદે ૧૯૬૦માં મળેલી અને શ્રી લારહેણે તેનું ઉદ્ઘાટન કરેલું. બંને પરિષદમાં સારી જેવી હાજરી થયેલી અને સહકારીઓનો સારો મેળો ભરાયેલો.

પછી લલ્લાભાઈને ગુજરાત રાજ્ય સહકારી કાઉન્સિલમાં વર્ષો સુધી કાઉન્સિલમાં લીધેલા અને રાજ્યની પંચાયત કાઉન્સિલમાં ૧૯૫૮થી ૧૯૬૩ સુધી લીધેલા. તે વખતના પંચાયત મંત્રી રતુભાઈ અદાણી હતા. અને તેઓ સુરત જિલ્લાની જરૂરીઆત માટે લલ્લાભાઈ તેમની પાસે જતાં ત્યારે ધણું કામોનો સુખ્ખ ઉકેલ કરી આપતાં. ૧૯૬૩ માં જ્યારે લલ્લાભાઈ લોકલ ઓર્ડરમાંથી નિવૃત્ત થયા ત્યાર પછી ગુજરાત રાજ્યમાં ડૉ. જીવરાજ મહેતા મુખ્ય મંત્રી હતા. તેમણે લલ્લાભાઈને સને ૧૯૬૩ ના જૂનથી ત્રણ વર્ષ માટે એસ. ટી.માં ડિરેક્ટર તરીકે નીમેલા. સુરત જિલ્લામાંથી અથવા દક્ષિણ ગુજરાતમાંથી તેઓ પહેલા એસ. ટી.ના ડિરેક્ટર હતા. સુરત જિલ્લા લોકલ ઓર્ડરના પ્રમુખ તરીક ધણાં વર્ષો સુધી કામ કરેલું હોવાથી લલ્લાભાઈને આખા જિલ્લાનો સારો અનુભવ હતો. અને તેમણે દૂર દૂરના ગામડાંઓ સુધી એસ. ટી. ઇરતી કરેલી. આથી ધણાં ગામડાંઓને સુવિધા મળેલી તે બદ્દલ હજુ તેઓ એમનો આભાર માને છે. લલ્લાભાઈના સ્વમ્યમાં આખી એસ. ટી. ઓર્ડરની એ મિટીગો સુરત સુકામે થયેલી. અને મહારાષ્ટ્ર ઓર્ડરના પ્રમુખ શ્રી રમણલાલ જી. સરૈયા પણ તે વખતે લલ્લાભાઈના મહેમાન થયેલા. ૧૯૫૨ માં લલ્લાભાઈ સેલ પરચેર્ચર મુનિયનના એરમેનપહે ચૂંટાયા. તે પહેલાં

યુનિયનનો કારબાર દિવાન અહાદૂર ચુનીલાલ ગાંધી અને ચીમનલાલ કલાક્ષે એ સંસ્થાનું સંચાલન કરતાં. તેમના વખતમાં સરકારની ગોડાઉન કીપીંગનું કામ યુનિયનને મળેલું. અને તેથી યુનિયનની આર્થિક પરિસ્થિતિ સારી થયેલી. એ કામ સરકારે પોતે લઈ લીધા પછી યુનિયન પાસે ડેણાપીઠની એક દુકાન અને બારડોલીની એક દુકાન સિવાય બીજું કામ રહેતું ન હતું. લક્ષ્માર્જના ચેરમેનપદે આવ્યા પછી અને જિલ્લાની સંસ્થા અનાવવા પ્રયત્નો શરૂ થયા. તે વખતે રેશનીંગ ચાલતું હતું. એટલે સરકારી કામકાજ પણ મળવા માંડયું અને ચોર્યાસી તાલુકાની ખાંડની વહેંચણીનું કામ મળ્યું. સુરત જિલ્લા વિકાસ મંડળે દોખંડની વહેંચણીનું કામ પણ યુનિયનને સોંપ્યું. યુનિયન પાસે ગુલામબાબા મીલમાં એક ગોડાઉન ભાડાની હતી. પરંતુ તેમાં ગોડાઉનનું કામકાજ બહુ સરળતાથી ચાલતું નહીં. એટલે પુરુષોત્તમ જિનમાં ગોડાઉન માટે જમીન ભાડે રાખી પોતાનું પ્રથમ ગોડાઉન બાંધ્યું. તે વખતે સિમેન્ટની ભારે હાડમારી હોવા છતાં તે મેળવી લીધેલી. અને એસેસ્ટોસના પતરાની ભારે હાડમારી ચાલતી હતી. તે વખતે જાતે મુલુંઢના કારખાનામાં જઈ એસેસ્ટોસના પતરાં ગોડાઉન માટે મેળવેલાં. લાર પછી અનાજનું કામકાજ પણ શરૂ કરેલું અને તે કામકાજમાં ધીરે ધીરે પ્રગતિ થયેલી. પછી સંદકારે ખાતરનું કામકાજ (કેમીકલ મેન્યોર) ખેતીવાડી ખાતા પાસેથી લઈને યુનિયનને સોંપેલું. એ કામ ધાણ અધરું અને વિશાળ હતું. આથી જિલ્લાની સગવડ ૧૫૦ મંડળીઓને કેન્દ્રમાં રાખીને લાઘો રિપિયાનું કામકાજ કરવામાં આવતું. એ માટે ખાતરના કામકાજ ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે એક ૭૫ પણ ખરીદવામાં આવેલી. અને મેનેજર જુદી જુદી મંડળીઓમાં જઈ કામકાજના દેખરેખ રાખતા. સુરત શહેરમાં શાકભાજનું કામકાજ કાઠીઆઓ પહેલાં કરતાં. માર્કેટ ધારો દાખલ થયો તે પહેલાં ચોર્યાસી તાલુકા ફુટ એન્ડ વેળ્ટરેલ સોસાયરી સ્થાપવામાં આવેલી. તેનું કામકાજ દ્યાળજાઈ ગોવિંદભાઈ પટેલ તથા નગીનલાઈ પટેલ તથા ભાઈચંદ્રભાઈ પટેલ તથા દુર્લભભાઈ પટેલ વગેરે કરતા હતા. એ મંડળીનું કામકાજ લડાઈ ચાલતી હતી ત્યારે તો સારું ચાદ્યં, પણ પછી ખૂબ મંદ પડી ગઈ. એ શાકભાજ વેવવા આવનાર એડૂલોને તેમના પૈસા ચૂકવી શકતા ન હતા. જ્યારે માર્કેટ એકટ દાખલ કર્યો ત્યારે યુનિયને શાકભાજનું કામકાજ કરવા નિર્ણય કર્યા, એટલે

દ્વારા જાહેર થતી સામે આવીને ચોરાસી શાકબાજ મંડળા તથા યુનિયનની ભાગીદારીમાં આ કામકાજ કરવા વિનંતી કરેલી- તે ઉપરથી ભાગીદારી શરૂ થયેલી. અને થોડા વખત ચોરાસી મંડળાનાં તમામ શેરો તેની મૂળ કિંમતે ખરીદી લીધેલા. આજે તો યુનિયનનું શાકબાજનું કામકાજ એક કરેડ ઇપિયાનું થયું છે. અને માર્કેટમાં તેને વેચવાની જગ્યા મળી છે. તેને પોતાની ઓફિસનું મકાન છે. અને એક મોટું ગોડાઉન પણ બાંધવામાં આવ્યું. અજૂનલાઈ તેના મેનેજર રહ્યા ત્યાં સુધી શાકબાજ તથા ડેરીનું વેચાણું તેમજ બી, ખાતર અને દ્વારાનું કામકાજ બહુ મોટા પ્રમાણમાં થતું હતું. આ યુનિયન મારફત લલ્લુભાઈ સહકારી ઓર્ડરમાં પ્રતિનિધિ તરીકે જતા. એંકના ડિરેક્ટર તરીકે નિમાય. માર્કેટ કમિટીમાં પ્રતિનિધિ તરીકે જતા. અને ચેરમેન તરીકે નિમાયેલા. અને તેમાંથી જ રાજ્ય નિયંત્રિત બનાર સંધમાં ગયેલા અને તેના ચેરમેન થયેલા. સહકારી સંધ મારફત ગુજરાત વિભાગીય ઓર્ડરમાં ગયેલા અને તેના ચેરમેન થયેલા. ગુજરાત માર્કેટિંગ સોસાયટીમાં પણ યુનિયન મારફત ગયેલા અને તેના ડો-ઓપ્શનમાં પણ તેમને લીધેલા. વળી ગુજરાતની મધ્યરથ સહકારી એંકમાં પણ લીધેલા. ડેન્ડ સરકારે જ્યારે સીધી ખરીદીનું કામકાજ શરૂ કરેલું ત્યારે આ યુનિયનને પણ સીધી ખરીદીનું કામકાજ સોંપેલું. સુરત જિલ્લામાં કાકરાપાર નહેર થવાથી ડાંગરનો વિપુલ પાક પાકતો થયેલો. અને તેનું સીધી ખરીદી કરી માર્કેટિંગનું કામ પણ યુનિયને શરૂ કરેલું. જે કામકાજ વર્ષો સુધી લાઘે ઇપિયાનું થયેલું. લલ્લુભાઈએ ગુજરાત માર્કેટિંગ સોસાયટીને ૧૯૬૬ માં સુરત જિલ્લામાંથી જુવાર ખરીદવાનું કામ કરાવેલું અને ડાંગર ખરીદવાનું કામ પણ કરાવેલું. જે ૬૭ ચાલુ છે. ૧૯૪૬ માં સુરત જિલ્લામાં બહુ ઓછો વરસાદ પડેલો. અને દુકાળ જેવી પરિસ્થિતિ થયેલી. તે વખતે દુષ્કાળ રાહતનું કામકાજ શરૂ કરેલું. વાપી-પારડીથી વહેપારીઓ પાસે મોટા પ્રમાણમાં જરૂરી ધાસની ધાંસડીઓ ખરીદી એડૂતોને નક્કે તુકશાન સિવાય વેચવામાં આવેલી. તે ઉપરાંત સરકાર તરફથી તાપી નદી ઉપર એ જગાએ એન્જિનો ભૂકવામાં પણ આવેલાં અને એન્જિન પંપથી ધાસ આરો ઉગાડવામાં આવેલો જેથી ઢારાને ધર્ણી જ રાહત થયેલી. આ પણી કારારગામ સોસાયટી મારફત વેડ આગળ એક લીઝ્ટ ફુરીગેઝન સોસાયટી રચી લીઝ્ટ રૂરીગેશનનું કામકાજ શરૂ કરેલું અને બસો એકરને

પાણી પુરું પાડે એવી યોજના ખનાવેલી. સુરત ઈલેક્ટ્રીક કંપનીએ સુરતથી વેડ સુધી આને માટે ખાસ ઈલેક્ટ્રીક લાઈન નાખેલી. અને વિજળાથી ચાલતા એન્જિન પંચો મૂકીને પાણી પુરુ પાડવામાં આવતું. જ્યાં ફૂત ખજુરીનાં અને જમઝનાં આડ હતા. ત્યાં ડેળ, શાકબાળ અને ધઉંની ખેતી શરૂ થઈ અને પાડાની ખાંધ જેવી જમીનમાં શરૂઆતમાં બણ્ણે મળ્ણના લુમો ઉત્તરતી. લલ્લુલાઈ સુરત જિલ્લા રકૂલ બોર્ડમાંથી ગુજરાત યુનિવર્સિટીના સેનેટના સભ્ય તરીકે પણ ચૂંટયેલા. અને તેમાં લગભગ છ વર્ષ સુધી રહેલા. તેમને ચીમનભાઈ પટેલની દોસ્તી ત્યાંથી થયેલી. એચ્ચો ઈ કેનેમીક ડેન્ફરન્સમાં પણ લલ્લુલાઈ જુદી જુદી સંસ્થા તરફથી પ્રતિનિધિ તરીકે જતા. સુરત જિલ્લા સહકારી સંધ તરફથી, રાજ્ય સહકારી સંધ તરફથી મુંબઈની યુનિયન ડોયો. ઈન્સ્યોરન્સ સોસાયટી તરફથી એની પરિષદમાં એ ગયેલા. તે માટે એકવાર દિલ્હીમાં, એકવાર અલહાબાદમાં, એકવાર મુંબઈમાં આણંદમાં અને આંધ્રાના વિજાખાપટ્ટમ પાસે આવેલા વોલ્ટેરમાં તેઓ પ્રતિનિધિ તરીકે ગયેલા. આ રીતે જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓમાં તેમણે આખું જીવન ગાળ્યું હતું. આને તો બધી જ પ્રવૃત્તિઓથી નિવૃત્ત થયા છે. તેઓ તેમના ધરના કામકાજમાં રસ લે છે. અને શત્યમાંથી સૃષ્ટિ સર્જ તેનું તેમને ગૌરવ છે. કંતારગામમાં મહાત્મા ગાંધીજી, સરદાર વલદભભાઈ આવીને રાત રહેતા. તેમની સેવામાં પણ ભીખુલાઈ સાથે તેઓ હાજર રહેતા. મોરારજીભાઈ, જીવરાજ મહેતા, હિતેન્દ્રભાઈ, ગોરધનદાસભાઈ, વિજયકુમાર ત્રિવેદી વગેરે તેમના મહેમાન થયેલા.

શ્રી મૂળીખણેન :—

મૂળીખણેનનું પિયર વણેસા મીસાદ તાલુકાનું પલસાણા હતું. તે જમાનામાં કંતારગામ અને ગોતાલાવાડીની પાટિદાર શાતિની નાતમાં સારી બોલબાલા હતી. અને ન્યાતના મોટા ગણ્ણાતા એવા ધણા લોડો કંતારગામમાં છોકરીઓ આપતા. મૂળીખણેનનું પિયર ગાંધી કુટુંબમાં હતું. અને ગાંધી કુટુંબ ન્યાતમાં મોટું ગણ્ણાતું. તેમના બજન હરિલાઈ સાથે થયેલા પરંતુ એમની પાસે જમીન જગીર કંઈ હતું નહીં. એટલે મૂળીખણેનને કંતારગામ આવી એકડે એકથી શરીર કરવાનું હતું. તેમણે ગાંધીયા આવી એક બેંસ વસાવી. અને એક પિયરથી ભક્ત મળેલી. તેનાથી

દૂધનું કામકાજ શરૂ કરેલું. અને જીવન નિર્વાહ માટે એ રીતે મહેનત શરી કરેલી. પિયરના અનુભવથી એતી અને પશુપાલનનું કામ સારી રીતે કરતાં. અને વર્ષો સુધી એ કામ કરેલું. કુદુંબનું લરણુપે.પણ એમાંથી, એતીવાડીમાંથી અને ધેરે માણેકપાના ધસવાના કામમાંથી એ પૈસા રળો ખાતાં. એમાંથી તેરીનું કામકાજ વધ્યું. અને એમાંથી પાંચ પૈસા મેળવી અવારનવાર જમીનો ખરીદવામાં આવતી. અને તેરીમાં ધળું ઢોર થવાથી ગણોતે વાસીયા પણ રાખવામાં આવતા. આથી કુદુંબમાં લગભગ ૧૦૦ વીધાં જેટલી જમીનો વહીવટ કરવામાં આવતો. ભૂળાખેનના દીકરા લલ્લુભાઈ તથા દીકરી ઝાક્ઝાણેન એ ગ્રેજ્યુએટ થયેલા. તેમને અખાનવામાં તેમણે પણ ખૂબ રસ લઈ છાણો આપેલો. જીવનના અંત સુધી તેઓ કંઈને કંઈ કામ કરતા રહેતા. અને જ્યારે અસ્કત થયાં ત્યારે પણ દેવપૂજા તથા પોતાનું કામકાજ કરતા. ૧૯૭૬ ના ફેબ્રુઆરીમાં તેમણે સો વર્ષ પૂરાં કરેલા. તેઓ હરિજન પ્રત્યે ખૂબ માયા રાખતા. અને તેમની સાથે ખૂબ પ્રેમથી વર્તતા. સુરતના કાળપુરા-સૈયદપુરાના માલાવંશી બાઈ-ખેનો તેમને ભૂળા માસીના હુલામળા નામથી બોલાવતા. પૂ ખેણાટા સાથે અને તેમના આશ્રમ સાથે ખૂબ પ્રેમ હતો. અને તેઓ મૌન મંહિરમાં પણ તપ કરવા ચાર પાંચ વર્ષ વખત એઠેલાં. એક વર્ષ તેઓ જ્યારે મૌનમાં હતા ત્યારે મોરારજાઈ આશ્રમની સુલાકાતે આવેલા ત્યારે એમની એરડી ઉધાડીને મોરારજ બાઈનો મેળાપ કરાવેલો ૧૯૫૮ ની રેલ વખતે તેઓ જહાંગીરપુરા હરિ ઊં આશ્રમમાં હતાં અને ત્રણ દિવસ સુધી તેમને પેટારા પર ખેસી રહેવું પડેલું. ૧૦૦ વર્ષની ઊંમરે ચાર પેઢી જોઈને તેઓ સહ્યગતિ પામ્યા. છેલ્લી તેમની માંદગી વખતે તેમણે ૨૫૦૪ કલેલું કે હવે મારું મોત નજીક છે એટલે ડોક્ટરની દવા મારી કરવી નહીં અને કોઈ ઈંજેક્શન પણ આપવું નહીં. મને સુખેથી મરવા હો. તેઓ બહુ વિશાળ કુદુંબ જોઈને ગયા. તેથી તેનો તેમને આનંદ હતો.

જડાવઘેન લલ્લુભાઈ :—

જડાવઘેનનો જન્મ સણીઆકણું મુકામે થયેલો. તેમનો વિદ્યાભ્યાસ ત્યાંની પ્રાથમિક શાળામાં થયેલો. પરંતુ ત્યારે સોટી મારે ચ્યામચમ અને વિદ્યા આવે

ધર્મધર્મની શિક્ષણું નીતિ ચાલતી હોવથી તેમણે શાળાને પ્રથમથી જ રામરામ કરેલા તૈમના લગ્ન લલ્લુલાઈ સાથે જેને ૧૯૨૫માં થયેલાં. તેઓ પરિશ્રમમાં ખૂબ માને છે અને જીવનમાં ઐતી અને પશુપાલનના કામમાં ખૂબ રસ લઈ કામ કર્યું છે. કુદુંખની જહેજલાલીમાં મૂળીએન તથા જડાવએનનો મોટો હાથ છે. કુદુંખમાં બધાં સાથે સલુકાઈથી વર્તવું, મહેમાનોને સારી રીતે જળવવાં, બાળકો તેમ જ નોકર-ચાકરને સારી રીતે જળવવા તથા એ પૈસા કમાવવાની એમની આવડતથી કુદુંખની આર્થિક પ્રગતિમાં એમણે સારો ભાગ લજવ્યો છે. તેઓ સગાવહાલામાં કુદુંખની આર્થિક પ્રગતિમાં એમણે સારો ભાગ લજવ્યો છે. તેઓ સગાવહાલામાં પણ ખૂબ લોકપ્રિય થયેલાં તેઓ કોઈની ભીડમાં તેમ જ કોઈને આવી પડેલી આફતમાં તેઓ ખાનગી રીતે બધાને મદદ કરતાં હોય છે. જમણા હાથે આપીને ડાખા હાથને જણુવા નહીં હે એ રીતે એ કામ કરે છે. ધણુંના સારા માઠા પ્રસંગો એમણે ઉકેલી આપ્યા છે. તેમને એ છોકરા છે. જેમાંનો મોટો હસમુખલાઈ ૧૯૭૫ના જુલાઈમાં ગુજરી જવાથી કુદુંખ પર તેમ જ એમના પર કાર આધાત લાગેલો તેઓ એનાથી ખૂબ બાંગી પડ્યા છે. અને સમાજના કોઈ પ્રસંગોમાં જવાનું તેમણે છોડી દીધું છે. બણેલા નહીં હોવા જ્તાં કુદુંખની વ્યવસ્થામાં તેમનો સિંહ ભાગ હોય છે. અને હજરો ઇપિયાનો કારબાર નાણુંમંત્રી તરીકે તેઓ જ કરે છે. પુત્ર, પ્રપૌત્ર અને તેમના છોકરાઓને તેઓ હોંશથી રમાડે છે અને પ્રભુ સેવામાં તેઓ વખત વીતાવે છે. કુદુંખના સર્વ લોકોને એમનો પડ્યો એલ અલિવવા પડે છે અને તેમના કામમાં બધા જ સહકાર આપી પોતાને ગૌરવન્તા માને છે.

રમણલાલ ડાલ્યાભાઈ પણેલ :—

ડાલ્યાભાઈ ગુજરી ગયા ત્યારે એ દીકરી અને એક દીકરો હતા. તે વખતે રમણું ઉંમર ધણી નાની હતી અને ભાઈ ભાગિયા જુદા પડી ગયેલા એટલે માત્રથા બહેનની છત્રછાયા હેઠળ તે મોટો થયેલો. ડાલ્યાભાઈ ૪૦ વીંધાં જમીન અને દૂધની ચેઢી મૂકી ગયેલા તેનો કારબાર ધીરે ધીરે તેમણે શરૂ કરેલો. એનો આર્થિક કારબારમાં તથા બહેનોના હાથમાં હોવાથી શરૂઆતમાં આર્થિક મુશ્કેલીમાં એને કામ કરવું પડતું હતું. પરંતુ ધીરેધીરે એના હાથમાં કારબાર આવ્યો. અને

એતીવાડીમાં પણ સારો વિકાસ કર્યો. તેરીનું કામકાજ બંધ કરી દીધેલું અને તે એના બનેવીને સોંપો દીધેલું એતીમાં તનતોડ મહેનત કરતો અને સારું પક્વતો હાંગરના જ્યારે સારા ભાવ ઉપજતા લારે એકવાર એને ડાંગર અને પરાળમાંથી પચ્ચીસ હજાર ઇપિયા મળેલા તેમણે તેમની જગ્યા લાડે આપી છે પણ તેમાંથી કંઈ રસકસ નથી. તેમનાં લગ્ન મોઝી થયેલાં અને તેમને એ પુત્રીઓ છે. તેમણે પોતાનું મકાન બાંધી દીધું છે અને સુખેથી તેનો કારબાર ચલાવે છે.

હસમુખભાઈ લલ્લલાઈ પોલ :—

હસમુખભાઈનો જન્મ સર્ને ૧૯૨૮માં થયેલો. તેમનો વિદ્યાર્થ્યાસ કઠારગામની આથમિક શાળામાં થયેલો. અને તે પછી જ્યારે લલ્લલાઈ સુરત રહેવા ગયા ત્યારે તેઓ ગોપીપુરાની છાંડી નંબરની રકૂલમાં દાખલ થયેલા. સાર પછી પાટીદાર આશ્રમમાં રહીને જીવનભારતીમાં અભ્યાસ કરતા. લાં મેટ્રિક સુધી તેમણે અભ્યાસ કરેલો. તેમનાં લગ્ન વડોલી થયેલાં. લગ્ન પછી તેઓ પણ તેરીના કામકાજમાં પડી ગયેલા અને વર્ષો સુધી દૂધનું કામકાજ કરતા. તેઓ તેરી અને એતીમાં ખૂબ રસ લઈ કામ કરતા. તેમને ધોડાનો શોખ હતો. અને ધોડેસ્વારી પણ તેઓ કરતા. જતજતના ધોડા તેમણે વસાવેલા તેઓ ધરના કામકાજમાં એટલા બધા મશગુલ રહેતા કે તેમને બહારગામ જવાનું આગ્યે જ મળતું. પાછળથી તેમણે સુરતના એ વણ્ણિક ભાઈઓ સાથે કાપડ વણ્ણાટનું કામકાજ શરૂ કરેલું અને શાળ નાંખી પોતાનું કામકાજ તેઓ કરતા. બાગીઓ ખીચડી સારી નહીં એટલે ચાર પાંચ વર્ષો તેઓ બાગીદાર સાથે છૂટા થયા અતે જતે કાપડ વણ્ણાટના કામકાજમાં રસ લેવા માંડ્યો. પોતાના અઢાર સંચા તથા ખીજુ મરીનરીઓ પણ વસાવી અને તે માટે એક મોટું શેડ પણ બંધાવેલું આ પછી તો ખણ્ણા એમની આજુભાજુ લલ્લલાઈના કમ્પાઉન્ડમાં સંચા નીકળ્યા અને આન્દો તા એક ભીલ ચાલે તેટલું કામકાજ શરૂ થયું છે. હસમુખભાઈનો સ્વભાવ ખરેખર હસમુખ જ હતો. અને તેઓ પણ કોઈ મુશ્કેલીમાં હોય અને પાંચ પૈસા માંગે તો તેને મદદ કરતા. તેમનું ધરણું નામ બાખુભાઈ હતું અને બાખુભાઈના હુલામણ્ણા નામથી લોડામાં તેઓ પણ મિય થઈ ગયા હતા. તેમને છદ્ય રોગનો એ એકવાર

હુમલો થયેલો. સને ૧૯૭૫ના જુલાઈની ૨૨મી તારીખે એના બારે દ્વાણ્યથી તેઓ અવસાન પાખ્યા. જુલાઈની ૨૨મી તારીખે તે આપો દિવસ મળસે પાંચ વાગ્યાથી રાત્રે ૧૦ વાગ્યા સુધી સતત કામકાજ કરેલું તેમને એ દિકરા અને એ દિકરીએ છે. તેમનો મેટો દિકરો દિપક વડોદરાની D. T. Eng. કોલેજમાં કલાભૂવનમાં ડાઇગ તથા ડેમિસ્ટ્રી સાથે ગ્રેજ્યુએટ થઈ તેઓ કાપડ વણાટનું કામ સંબાળે છે દીકરી ગીતા ખી. એ. ખી. એડ. પાસ થયાં. અને સુરતના એક સારા કુટુંબમાં એનાં લગ્ન થયાં. મિ. રાજુ કોમર્સ કોલેજમાં લણે છે. અને રેખા નડીઆદની આખુર્વેદ કોલેજમાં ડોક્ટરનો અભ્યાસ કરે છે. હસમુખભાઈ અવસાનથી આખા કુટુંબ પર બારે વજધાત થયો. અને ધરનો મોબાઇલ ટૂટી જય તેવી સ્થિતિ આખા કુટુંબની તથી થઈ છે. સમાજમાં બાધુભાઈનો બારે ધાક રહેતો અને કોઈ શીખળા કે પીધેલ જુવાન તોઝાન કરતો હોય અને બાધુભાઈનું નામ હે કે તરત પંજે માપી જતો. તેમના જવાથી કુટુંબની ખેતીનું કામકાજ, તેરીનું કામકાજ તથા સમાજ સાથેના ખીલાં સંબંધે અને કામો અટવાઈ ગયા તેને ઢીક કરતાં વર્ષો લાગશે. એ કુટુંબનું જેઠલું કામકાજ કરતા તેઠલું કામકાજ હવે કોઈ સંભાળી શકે એમ નથી.

ચિ. દીપકકુમાર હસમુખભાઈ પણેલ :—

ચિ. દીપકનો જન્મ કલારગામ મુકામે સને ૧૯૫૦ માં થયો હતો અને પછી કલારગામ પ્રાથમિક શાળામાં અભ્યાસ પુરો કરી જીવનભારતી સુરત તથા કલારગામની હિંદુ મિલન મંદિરની હાઈરફૂલમાંથી એસ. એસ. સી. પસાર કરી હતી. સ્વારથાએ ગાંધી ડાલેજમાં એ વર્ષનો અભ્યાસ કરી વડોદરાની કળાબવનમાં બેચ્લર એઝિલેક્ટ્યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા પાસ કરી. એ બાઈ રમતગમતના શોભીન છે. એના લગ્ન ૧૯૭૪ માં મલેકપૌરના દેશસેવક શ્રી નાગરભાઈ લલુભાઈના પુત્રી ચિ. શારદાએન બી. એ. સાથે થયા. એમના પિતા હસમુખભાઈ ૧૯૭૫ માં ગુજરી ગયા પછી ઘરનો લગભગ તમામ ભાર એમને માથે આવી પડ્યો છે. નાની વયમાં હોવા છતાં આ ગોવધંન પર્વત નેવો ભાર શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને નેમ ટચલી આગળા પર તોળ્યો હતો તેમ ચિ. દીપકભાઈને માથે એવી જવાખદારી છે. સ્વભાવે ખુશમિન્જ અને ઉદ્ધાર દીલના છે. એમણે કાપડ ઉદ્ઘોગના ધંધાનો સારો એવો વિકાસ કર્યો છે અને કાર્યદક્ષતાથી તેઓ હાલ કામ ચલાવે છે. તેમણે ગામમાં તથા બીજે લોકાની સારી ચાહના મેળવી છે.

ચિ. શારદાએન દીપકભાઈ પણેલ :—

સૌભ્યમૂર્તિ શારદાએન ૨૫ વર્ષના છે. તેઓ ગુજરાતી સાથે બારડોલી ડાલેજમાંથી બી. એ. પાસ થયા. તેમણે પલસાણાની હાઈરફૂલમાંથી એસ. એસ. સી.ની પરીક્ષા પાસ કરી હતી. તેમણે પલસાણાની સ્કૂલમાં શિક્ષિકા તરીકેની નોકરી પણ કરી હતી. તેમના એ બાઈએ પણ એન્ઝ્યુએટ છે. તેમના પિતાશ્રી નાગરભાઈએ ૧૯૩૦ ની કાંતમાં આરડોલી તાલુકાના કાર્યકર તરીકે કામ કર્યું હતું. તેમણે નેલની સંજ પણ જોગવી છે. નાગરભાઈનું કુંભ સાદું, પરિશ્રમ કરનારું તેમજ પ્રમાણીક ઘને મહેનદ્ર છે. આખા કુંભનો સ્વભાવ ખૂબ મળતાવડો અમે સેવાભાવી છે. એવા કુંભમાં ઉછરેલા સૌભ્યમૂર્તિ શારદાએન સાસરે આવ્યા પછી દૂધમાં સાફર અણે તેમ જણો ગયા છે. તેઓ પણ ખૂબ હોંશીભાર, મિલનસાર, મહેનદ્ર અને પ્રેમાણ છે.

ચિ. રાજેન્દ્રકુમાર હસમુખભાઈ પટેલ :—

તેઓ હાવ બી. કામના પહેલા બર્ષમાં છે અને નવયુગ કાલેજમાં અભ્યાસ કરે છે. હસમુખભાઈ શુજરી ગયા પછી તેમના માથે એતી તેમજ પશુપાલનના જંધાનો ભાર આવી પડ્યો છે તેમાં પણ તેઓ રસપૂર્વક કામ કરે છે. તેઓ કાપડ ઉંઘોગમાં પણ જાઈ દીપક સાથે સારો રસ લે છે. અહુ ઓછા ઓલા હોવા જતાં તેમના કામમાં તેઓ મશગુલ રહે છે. ભણવામાં પણ તેઓ હોશીયાર છે. દેક વષે તેઓ ખીજ વર્ગમાં પાસ છે.

ੴ ਸਾਹਿਬ

ଓঁ পুরুষ শ্রামের উপর শ্রামকর্তা হিসেবে নির্ভুল।

ମୁଦ୍ରଣ ଶବ୍ଦି